

**Literatura
i violències masclistes**
Guia per a treballs acadèmics

**Literatura
y violencias machistas**
Guía para trabajos académicos

**Literature
and Male Violence**
A Guide for Academic Research

Teresa Iribarren, Montse Gatell Pérez,
Jordi Serrano-Muñoz, Montserrat Clua i Fainé

**Edizioni
Ca'Foscari**

Literatura i violències masclistes
Literatura y violencias machistas
Literature and Male Violence

Biblioteca di *Rassegna iberistica*

Serie diretta da
Enric Bou

32

Edizioni
Ca' Foscari

Biblioteca di *Rassegna iberistica*

Direzione scientifica Enric Bou (Università Ca' Foscari Venezia, Italia)

Comitato scientifico Raul Antelo (Universidade Federal de Santa Catarina, Brasil) Luisa Campuzano (Universidad de La Habana; Casa de las Américas, Cuba) Ivo Castro (Universidade de Lisboa, Portugal) Pedro Cátedra (Universidad de Salamanca, España) Luz Elena Gutiérrez (El Colegio de México) Hans Lauge Hansen (Aarhus University, Denmark) Noé Jitrik (Universidad de Buenos Aires, Argentina) Alfons Knauth (Ruhr-Universität Bochum, Deutschland) Dante Liano (Università Cattolica del Sacro Cuore Milano, Italia) Alfredo Martínez-Expósito (University of Melbourne, Australia) Antonio Monegal (Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, España) José Portolés Lázaro (Universidad Autónoma de Madrid, España) Marco Presotto (Università di Trento, Italia) Joan Ramon Resina (Stanford University, United States) Pedro Ruiz Pérez (Universidad de Córdoba, España) Silvana Serafin (Università degli Studi di Udine, Italia) Roberto Vecchi (Università di Bologna, Italia) Marc Vitse (Université Toulouse-Le Mirail, France)

Comitato di redazione Ignacio Arroyo Hernández (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Margherita Cannavacciuolo (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Vanessa Castagna (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Marcella Ciceri (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Elena Dal Maso (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Florencio del Barrio (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Donatella Ferro (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) René Lenarduzzi (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Paola Mildonian (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Alessandro Mistrorigo (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Laura Nadal (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) María del Valle Ojeda (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Elide Pittarello (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Susanna Regazzoni (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Patrizio Rigobon (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Adrián J. Sáez (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Eugenia Sainz (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Alessandro Scarsella (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Mônica Simas (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Manuel G. Simões (Università Ca' Foscari Venezia, Italia) Patrizia Spinato (CNR, Roma, Italia) Giuseppe Trovato (Università Ca' Foscari Venezia, Italia)

Direzione e redazione

Dipartimento di Studi Linguistici e Culturali Comparati
Università Ca' Foscari Venezia
Ca' Bernardo, Dorsoduro 3199,
30123 Venezia, Italia
rassegna.iberistica@unive.it

e-ISSN 2610-9360
ISSN 2610-8844

URL <http://edizionicafoscari.unive.it/it/edizioni/collane/biblioteca-di-rassegna-iberistica/>

Literatura i violències masclistes

Guia per a treballs acadèmics

Literatura y violencias machistas

Guía para trabajos académicos

Literature and Male Violence

A Guide for Academic Research

Teresa Iribarren, Montse Gatell Pérez,
Jordi Serrano-Muñoz, Montserrat Clua i Fainé

Venezia

Edizioni Ca' Foscari - Venice University Press

2023

Literatura i violències masclistes. Guia per a treballs acadèmics
Literatura y violencias machistas. Guía para trabajos académicos
Literature and Male Violence. A guide for Academic Research
Teresa Iribarren, Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz, Montserrat Clua i Fainé

© 2023 Teresa Iribarren, Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz, Montserrat Clua i Fainé per il testo | for the text
© 2023 Edizioni Ca' Foscari per la presente edizione | for the present edition

Quest'opera è distribuita con Licenza Creative Commons Attribuzione 4.0 Internazionale
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

Qualunque parte di questa pubblicazione può essere riprodotta, memorizzata in un sistema di recupero dati o trasmessa in qualsiasi forma o con qualsiasi mezzo, elettronico o meccanico, senza autorizzazione, a condizione che se ne citi la fonte.

Any part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means without permission provided that the source is fully credited.

Certificazione scientifica delle Opere pubblicate da Edizioni Ca' Foscari: il saggio pubblicato ha ottenuto il parere favorevole da parte di valutatori esperti della materia, attraverso un processo di revisione doppia anonima, sotto la responsabilità del Comitato scientifico della collana. La valutazione è stata condotta in aderenza ai criteri scientifici ed editoriali di Edizioni Ca' Foscari, ricorrendo all'utilizzo di apposita piattaforma.

Scientific certification of the works published by Edizioni Ca' Foscari: the essay published has received a favourable evaluation by subject-matter experts, through a double blind peer review process under the responsibility of the Advisory board of the series. The evaluations were conducted in adherence to the scientific and editorial criteria established by Edizioni Ca' Foscari, using a dedicated platform.

Edizioni Ca' Foscari | Fondazione Università Ca' Foscari | Dorsoduro 3246 | 30123 Venezia
<https://edizionicafoscarini.unive.it> | ecf@unive.it

1a edizione dicembre 2023 | 1st edition December 2023
ISBN 978-88-6969-747-0 [ebook]

Progetto grafico di copertina | Cover design: Lorenzo Toso

This guide has been prepared as part of the project "Violències contra les dones en la literatura. Debats teòrics, lectures i propostes de treballs de recerca" [Violence against women in literature. Theoretical debates, readings and proposals for research] (INDOVIG 2021 AGAUR, 857R22), funded by means of credits granted by the Spanish Ministry of the Presidency, Relations with the Courts and Equality through the Secretary of State for Equality.

Literatura i violències masclistes. Guia per a treballs acadèmics | Literatura y violencias machistas. Guía para trabajos académicos | Literature and male violence. A guide for academic research / Teresa Iribarren, Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz, Montserrat Clua i Fainé — 1. ed. — Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2023. — viii + 230 pp.; 23 cm. — (Biblioteca di *Rassegna iberistica*; 32). — ISBN 978-88-6969-614-5

URL <https://edizionicafoscarini.unive.it/it/edizioni/libri/978-88-6969-747-0>
DOI <http://doi.org/10.30687/978-88-6969-747-0>

Literatura i violències masclistes | Literatura y violencias machistas
Literature and Male Violence

Guia per a treballs acadèmics | Guía para trabajos académicos
A Guide for Academic Research

Teresa Iribarren, Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz, Montserrat Clua i Fainé

Abstract

This book is a detailed practical guide to the steps you should follow when carrying out research on how male violence is represented in literary texts. It provides the academic community with an analytical framework that can be applied rigorously, productively and critically when writing interpretative discourse on literary works that depict violence against women. The guide aims to strengthen literary studies by joining in the mission to transform imaginaries, practices and attitudes, to encourage the formulation of new questions, and to exhort resistance to patriarchal and androcentric dynamics and values.

Keywords Male violence. Academic research. Academic methodology. Gender studies. Literary studies. Resistant reading. Ethical commitment.

Literatura i violències masclistes | Literatura y violencias machistas
Literature and Male Violence

Guia per a treballs acadèmics | Guía para trabajos académicos
A Guide for Academic Research

Teresa Iribarren, Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz, Montserrat Clua i Fainé

Sumari | Índice | Table of Contents

LITERATURA I VIOLÈNCIES MASCLISTES

1	Introducció: la literatura i les violències masclistes	3
2	Les violències masclistes: definicions, tipologies i àmbits	15
3	Com realitzar un treball acadèmic que interroga la representació de les violències masclistes en les obres literàries	23
4	Propostes d'innovació docent	41
5	Glossari	51
6	Proposta d'obres literàries a treballar	69
	Autors	75

LITERATURA Y VIOLENCIAS MACHISTAS

1	Introducción: la literatura y las violencias machistas	79
2	Las violencias machistas: definiciones, tipologías y ámbitos	91
3	Cómo hacer un trabajo académico que interroga la representación de las violencias machistas en las obras literarias	99
4	Propuestas de innovación docente	119
5	Glosario	129
4	Propuesta de obras literarias que trabajar	147
	Autores	153

LITERATURE AND MALE VIOLENCE

1	Introduction: Literature and Male Violence	157
2	Male Violence: Definitions, Forms and Spheres	169
3	How to Carry Out Academic Research that Examines the Representation of Male Violence in Works of Literature	177
4	Proposals for Teaching Innovation	195
5	Glossary	205
6	Suggested Literary Works for Study	221
	Authors	225
	Bibliografía Bibliografía Bibliography	227

Literatura i violències masclistes

Guia per a treballs acadèmics

Aquesta guia s'ha realitzat en el marc del projecte Violències contra les dones en la literatura. Debats teòrics, lectures i propostes de treballs de recerca (INDOVIG 2021 AGAUR, 857R22), finançat a càrrec dels crèdits rebuts del Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes e Igualdad, a través de la Secretaría de Estado de Igualdad. El grup d'investigació està format per Teresa Iribarren (Investigadora principal), Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz i Montserrat Clua i Fainé.

1 Introducció: la literatura i les violències masclistes

El 25 de novembre de 1960 les germanes Patria, Minerva i María Teresa Mirabal, opositores al règim dictatorial que tenallava la República Dominicana, van morir en un accident provocat per agents del president Rafael Leónidas Trujillo.¹ Quasi quatre decennis més tard, en memòria de les tres activistes, l'Assemblea General de l'Organització de les Nacions Unides (ONU) va instituir el 25 de novembre Dia Internacional per a l'Eliminació de la Violència contra les Dones. Amb la resolució dictada el 1999, la prevenció d'aquesta xacra adquiria per primera vegada una institucionalització internacional: es *convitava* «a l'organització mundial d'activitats aquest dia per conscienciar la població sobre el problema de la violència contra les dones» a fi d'evitar danys físics, sexuals i psicològics, i promoure els drets humans de dones i nenes.²

El 2011 l'advocada sud-africana Rashida Manjoo, Relatora de l'ONU (entre 2009 i 2015) sobre les violències contra les dones, va presentar

1 A *La fiesta del Chivo* (2002), Mario Vargas Llosa posa en primer pla la condició d'agressor sexual del dictador i l'efecte devastador del masclisme estructural en les dones dominicanes.

2 <https://www.un.org/womenwatch/daw/news/vawd.html>.

l'Informe sobre les causes i les conseqüències de la violència contra les dones. Manjoo, que qualificava el fenomen d'«epidèmia global», constata la multiplicitat de formes en què les dones pateixen discriminacions i violències, i el fet que les seves diferents condicions i identitats les poden fer més vulnerables. Així, advertia que per abordar la solució del fenomen era necessari acostar-s'hi de manera transnacional. És necessari que les violències –assegurava Manjoo– es contemplin com un continuïum i que, més enllà de les que es produeixen en l'àmbit interpersonal, es reconeguin les que són de naturalesa estructural, fonamentades en la desigualtat institucional i en les distintes jerarquies socials i econòmiques entre dones i homes, així com entre les mateixes dones. En conseqüència, reclamava garantir els drets de les dones quant a estàndard de vida, educació i cultura, participació en la vida política i civil, i autodeterminació. En el capítol de recomanacions, exhortava «governos, agents no governamentals i activistes locals» a «promoure una resposta holística per identificar, prevenir i, finalment, acabar amb totes les formes de violència contra les dones» (Manjoo 2011, 21). També reclamava situar aquestes violències en l'esfera dels drets polítics, civils, econòmics, socials i culturals: només així se'n pot reconèixer la universalitat i identificar-ne les interconnexions. Manjoo observava que més enllà de fer complir les lleis que protegeixen de discriminacions i violències, penalitzen els agressors i reparen els danys infligits, l'abordatge multidimensional per acabar amb aquest fenomen implica, entre d'altres accions, reforçar una educació que permeti posar fi a la creació i a la reproducció de prejudicis i estereotips en els quals es fonamenten discriminacions i violències.

De manera paral·lela a les polítiques de les Nacions Unides i dels diferents Estats relatives a la protecció dels drets i la integritat de dones i nenes, en el decurs del darrer decenni s'han produït respostes socials i de l'opinió pública cada vegada més irades, i amb més ressò i mobilitzacions transnacionals,³ enfront de nous casos de violència. N'han estat claus el tractament mediàtic internacional (no sempre adequat, malauradament) i l'activisme en les xarxes socials per part d'una ciutadania amb una creixent consciència feminista.

Entre les mobilitzacions massives més rellevants cal destacar les de l'Índia l'any 2012, en protesta per la violació en grup i l'assassinat d'una jove a Delhi,⁴ l'activisme #BringBackOurGirls per exigir

3 Amb la voluntat d'impugnar la pretesa universalitat del feminisme global i del feminisme internacional, que s'ha basat en un patró occidental etnocèntric i homogeneïtzador, el feminisme transnacional proposa perseguir «la creació d'aliances transfrontereres capaces de transformar les relacions de poder asimètriques, inscrites imaginàriament en l'anomenat Nord i Sud» (Castro, Spoturno 2020, 17-18). Per aquesta raó en la nostra guia prioritzem l'ús del mot «transnacional».

4 https://ca.wikipedia.org/wiki/Cas_de_violaci%C3%B3_en_grup_de_Delhi_de_2012.

el rescat de les més de dues-centes nenes que van ser segrestades a Nigèria el 14 d'abril de 2014 per part del grup terrorista islàmic Boko Haram;⁵ les multitudinàries marxes Ni una menos del 3 juny de 2015 a Argentina, Xile i Uruguai per denunciar els feminicidis;⁶ la violació en grup perpetrada per cinc homes a Pamplona durant la celebració de les Festes de San Fermín el 2016 i el controvertit judici del cas, conegut com el cas de La Manada;⁷ l'eclosió de l'activisme viral #MeToo, que es va escampar des dels Estats Units fins arreu del món el 2017, tan bon punt es van fer públiques les diverses acusacions d'assetjament sexual i de violació al poderós cineasta i productor de Hollywood Harvey Weinstein;⁸ la solidaritat feminista nacional i transnacional envers «Las 17», les dones empresonades per haver patit un avortament espontani i acusades d'«homicidi agreujat» pels tribunals d'El Salvador, liderades per Teodora Vásquez;⁹ el 2019, la representació d'*Un violador en el teu camí*, del col·lectiu feminista Las Tesis, de Valparaíso, a Xile, *performance* replicada per feministes de molts altres països;¹⁰ i el 2022, les irades reaccions liderades per les dones a l'Iran com a resposta a la mort de la jove de vint-i-dos anys d'origen kurd Masha Amini mentre era sota la custòdia de la policia moral, que l'havia detinguda perquè duia el vel islàmic mal posat pel carrer.

Aquestes manifestacions són actes de denúncia i d'expressió de la ràbia femenina -i, per bé que en molt menor grau, de vegades també masculina, val a dir-ho- enfront d'un fenomen que no minva, sinó tot al contrari. Totes formen part del que s'ha convingut a designar com a quarta onada feminista -per bé que l'ús de la metàfora de l'onada per consignar la cronologia del moviment està en qüestió, entre d'altres raons, pel seu biaix occidental-, en què la connectivitat global mitjançant les xarxes socials, les mobilitzacions massives i les vagues del 8-M (especialment dels anys 2018 i 2019) contra la discriminació, l'assetjament i la violència n'han estat una manifestació política d'impacte transnacional.

En resposta a aquest clima d'indignació d'abast local i transnacional, les institucions s'han anat sumant a l'objectiu de posar fi a les violències que pateixen dones i nenes arreu del món, amb diversos graus d'eficàcia i compromís. Potser la mostra amb més càrrega

5 <https://bringbackourgirls.ng/>.

6 https://ca.wikipedia.org/wiki/Ni_una_menos.

7 https://ca.wikipedia.org/wiki/Cas_de_La_Manada.

8 https://ca.wikipedia.org/wiki/Moviment_Me_Too.

9 El documental sobre les preses salvadorenyes *Nuestra libertad* (2021), protagonitzat per Vásquez i dirigit per Celina Escher, ha rebut diversos reconeixements, com el premi Premi del Públic al Millor Llargmetratge en el Festival de Cine i Drets Humans de 2022.

10 https://ca.wikipedia.org/wiki/Un_violador_en_el_teu_cam%C3%AD.

simbòlica i major impacte transnacional és la concessió del Premi Nobel de la Pau de 2018 a la iraquiana Nadia Murad, supervivent de violència sexual i activista compromesa en la lluita contra el tràfic de dones, i a l'activista feminista congolès Denis Mukwege, el metge expert en la reparació de lesions de genitals causades per violació i en l'atenció de les dones, que des del 1999 ha tractat a l'Hospital de Panzi 70.000 supervivents de violència sexual,¹¹ com explica a *La fuerza de las mujeres* (2022, 92).¹²

Les xifres creixents de violències masclistes (en part, esperonades pel confinament imposat en el context de la covid-19, i que han afectat també els menors i els ancians que conviuen en les llars familiars), el fet que aquesta xacra s'hagi situat de manera preeminent i nova en la consciència pública (Nussbaum 2022), i l'avenç dels populismes neoconservadors que suposen un retrocés en termes de drets per a col·lectius com les dones, les nenes i les comunitats *queer*,¹³ han incentivat el desplegament de lleis i polítiques institucionals en clau de gènere que persegueixen la construcció d'unes societats més justes i segures per a tothom. Seguint els dictats de l'ONU, cada vegada més països se sumen a la missió de posar fi a la cultura de la violació¹⁴ –una de les principals causants de les violències sexuals– i a promoure la cultura del consentiment.¹⁵ L'Estat espanyol, pioner quant a polítiques per abordar aquesta problemàtica, compta amb un pla que no només obliga els poders públics a prevenir, sensibilitzar i detectar les violències masclistes, d'una banda, i a protegir

11 <https://panzifoundation.org/es/>.

12 També el 2018 Teodora Vásquez, la portaveu de «Las 17», va rebre a Suècia el Premi Per Anger.

13 Davant de la multiplicitat d'identitats sexuals i de gènere, tant les prescrites tradicionalment com les que es determinen com a noves categories, en constant revisió, en aquesta guia no pretenem recollir tot el ventall de possibilitats de designació d'aquesta multiplicitat. Tot i que aquest no sigui l'espai pertinent per consignar-ne els múltiples debats, enfocaments i aproximacions teòriques, aconsellem tenir en compte aquesta diversitat per tal d'evitar la homogeneïtzació que legitima el discurs heterocèntric, binari i biologicista. En aquest cas, i defugint els debats actuals sobre el terme, «queer» designa les persones que no subscriuen la divisió binària tradicional dels gèneres i rebutja la identificació amb el binomi home-dona i amb les identitats propugnades des del model heteronormatiu. Tenint en compte aquesta diversitat de posicionaments identitaris, en aquesta guia fem referència a les violències masclistes que s'apliquen a nenes i dones que s'identifiquen o són identificades, com a tals.

14 Vegeu al glossari la definició d'aquest concepte.

15 A Espanya, on durant el 2021 els delictes sexuals van augmentar un 34,6% respecte de l'any anterior segons l'Institut Nacional d'Estadística (97,9% dels quals van ser perpetrats per homes), el 25 d'agost del 2022 es va aprovar la llei del consentiment, coneguda popularment com la llei del «només sí és sí». La llei va entrar en vigor el 7 d'octubre de 2022. El problema de l'abordatge legal del consentiment està molt ben tractat a *Les choses humaines* (2019), la novel·la de Karine Tuil, adaptada al cinema per Yvan Attal - *L'acusat* (2021).

i garantir la seguretat, i l'atenció i la reparació integral de les dones que les han patides, de l'altra. També prescriu «combatre el negacionisme, els discursos d'odi i els efectes del relat antifeminista», com s'exposa a l'*Estratègia estatal per combatre la violència masclista 2022-2025* (Ministerio de Igualdad 2022, 172).

És urgent que aquestes polítiques s'escalin en clau transnacional, acomodades convenientment a les necessitats i a la idiosincràsia dels diferents entorns socials, culturals i naturals per evitar biaixos eurocèntrics: els estudis demostren amb evidències aclaparadores que en tota situació de crisi, sigui bèl·lica, econòmica, de resultes del canvi climàtic o d'una pandèmia, les violències contra les dones s'aguditzen. En paral·lel al desplegament de plans de despatriarcalització, és igualment imprescindible imaginar formes de convivència respectuoses que comptin amb l'agència equitativa entre persones de qualsevol identitat i condició a fi de construir societats postviolentes; això és, que ni naturalitzin la violència ni la posin al centre del relat sobre el poder (Vergès 2022).

L'emergència del feminisme de masses ha propiciat que, entre la ciutadania, estigui arrelant la pràctica d'interpretar el «mapa de les violències com un entramat que connecta la violència de gènere amb la violència econòmica, financera, política, institucional i social» (Gago 2019, 88). Acabar amb les distintes formes de violència envers les dones i les nenes és objectiu prioritari de tota la multiplicitat d'activismes i teories feministes vigents. Si bé en el món anglòfon la lluita contra les violències sexuals va adquirir rellevància en els moviments feministes a partir del decenni de 1970, no és fins a dates més recents que s'ha posat en primer terme (Baker 2008). Així, Rosa Cobo assegura que «[e]l cos vindicatiu de la quarta onada feminista és, sens dubte, la violència sexual» (2019, 138).¹⁶

L'arribada dels feminismes a les institucions culturals i artístiques –com en totes les àrees del saber, dominades tradicionalment pels homes– ha fet evident la responsabilitat que aquestes han tingut en la construcció i el manteniment dels sistemes patriarcals al llarg de la història. Per contrarestar aquestes dinàmiques seculars, des de diferents àmbits culturals i artístics s'estan proposant creacions subversives i emancipadores que, pel que fa a les violències masclistes, cada vegada més s'aborden de manera multidimensional i multidisciplinària, tal com aquesta problemàtica reclama.

La creació literària i el mercat del llibre han tingut una capacitat d'agència significativa en els feminismes actuals. Els darrers anys hem assistit a un autèntic boom de publicacions de textos clàssics i

16 També són assumptes particularment rellevants la politització de «les cures, l'amor romàntic, la maternitat, la sexualitat, la prostitució o la pornografia, de la mateixa manera que s'estan polititzant fenòmens patriarcals nous, com els ventres de lloguer» (Cobo 2019, 135; traducció dels autors, d'ara en endavant).

contemporanis que, des d'un major o menor grau de consciència i militància feministes, denuncien les violències interpersonals, sistèmiques i simbòliques contra les dones.¹⁷ Alhora, un corpus creixent d'obres formula nous imaginaris, reparadors, postviolents i que posen el sosteniment de la vida digna al centre, amb punts de vista i protagonistes que transgredeixen la naturalesa patriarcal i androcèntrica del cànon literari.¹⁸ Unes i altres persegueixen la presa de consciència i la interpel·lació política del públic lector. En són paradigmàtiques el còmic *Priya's Shakti* (2014),¹⁹ publicat com a resposta als fets de Delhi del 2012 a fi de generar consciència i promoure un canvi social respecte de les violacions a l'Índia (Chattopadhyay 2019); *La casa de la fuerza* (2011), d'Angélica Liddell, l'obra de teatre que denuncia amb una retòrica bel·ligerant la connivència del Govern de Mèxic amb els feminicidis de Ciudad Juárez i els posa en relació amb la violència masclista en l'àmbit espanyol (Nicolau, Iribarren 2020); i *Jauría* (2019), la peça de Jordi Casanovas basada en el cas de La Manada, que impugna la cultura de la violació a través de la tècnica del teatre *verbatim*.

En correlació amb aquest esclat d'obres, i de manera molt imbricada, ha eclosionat el fenomen de la lectura resistent, que va néixer al si dels feminismes dels anys setanta.²⁰ Es tracta d'una pràctica cultural, de gran poder simbòlic, que persegueix la transformació de consciències. El terme «lectora resistent» va ser formulat per Judith Fetterley a *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction* (1978). Fetterley, que parteix de la idea que la literatura és política, hi argumenta que, tradicionalment, s'ha imposat a les dones el punt de vista i el sistema de valors dels homes, sovint misògins, en contra de la seva pròpia subjectivitat. Molts dels seus arguments continuen avui del tot vigents. Creiem que és oportú recuperar-los en la síntesi que en fa Noelia Pena a l'article «Por una desobediencia lectora»:

L'anomenada «lectora resistent», en mostrar-se reticent, pretén desemmascarar les relacions de complicitat que tenen lloc entre personatges i autors per desxifrar, a través dels diferents codis narratius, la ideologia subjacent als textos que l'exclouen. Judith

17 N'és un exemple paradigmàtic *El encaje roto. Antología de cuentos de violencia contra las mujeres* (2018), d'Emilia Pardo Bazán.

18 El cànon literari és un repertori de les obres (usualment d'autoria masculina) més rellevants d'una nació o d'un espai literari no nacional, com el català, tradicionalment prescrit per homes i per als homes.

19 <https://www.priyashakti.com>.

20 Cal fer constar que existeixen altres conceptes afins, com el de la crítica del sabotatge que ha desenvolupat Manuel Asensi (2007). La crítica del sabotatge és aquella pràctica d'exegesi desobedient respecte de l'autoritat pel fet de desplaçar l'horitzó referencial, d'identificar les ideologies subjacents de l'acció modeladora de qualsevol discurs, i d'adoptar el punt de vista, plural i mòbil, del subaltern.

Fetterley ens proposa una resistència a la codificació tradicional i una negativa a acceptar els paràmetres que l'estructura androcèntrica estableix d'entrada. El concepte de «lectora resistent» implica, a més, que es tinguin en compte la voluntat i l'agència de les lectores, la qual cosa ens porta a pensar en un «empoderament lector», que sorgiria amb la nostra consciència d'haver estat educades per pensar com homes i identificar-nos amb el punt de vista masculí. Llegir, des d'aquesta perspectiva feminista, consistiria a «resistir» i no a «assentir», fet que porta a disputar l'autoritat del text; semblantment, el qüestionament de Fetterley posa en dubte la veracitat mateixa de la versió dels fets que els textos ens proposen. Aquesta resistència passa per l'esforç d'abandonar les idees rebudes i les propostes paradigmàtiques de lectura que hem assumit acriticament durant bona part de la nostra vida. (Pena 2019, 115-16)

La institució universitària no ha estat aliena a les polítiques governamentals i a les iniciatives ciutadanes que s'han produït en el marc de la recent eclosió dels feminismes. Els estudis literaris han començat a parar cada vegada més atenció tant a la producció de les obres que representen les violències contra les dones publicades els darrers anys, com a la pràctica cultural i política de la lectura resistent, que permet detectar estratègies narratives, codis, estereotips, clixés, modes, usos lingüístics, imaginaris i ideologies que les naturalitzen i les fonamenten.

Per part del professorat, l'interès i el compromís per acabar amb aquesta *epidèmia global* s'ha materialitzat en estudis com ara el monogràfic *Women and Violence in Italian Literature* (2018), coordinat per Gregoria Manzin i Barbara Pezzotti, *Rethinking the Victim. Gender and Violence in Contemporary Australian Women's Writing* (2019), editat per Anne Brewster i Sue Kossew, i *#MeToo and Literary Studies. Reading, Writing, and Teaching about Sexual Violence and Rape Culture* (2021), editat per Mary K. Holland i Heather Hewett.

L'alumnat de l'àmbit dels estudis literaris s'hi ha sumat, de manera progressivament notòria, realitzant treballs de grau, de postgrau i tesis doctorals sobre obres que representen les violències masclistes. N'han estat factors clau, d'una banda, la possibilitat de trencar el silenci i canalitzar la ràbia femenina expressada als carrers i a les xarxes socials vers l'àmbit acadèmic, que s'ha traduït en pràctiques crítiques feministes com ara la impugnació de la criptogínia²¹ i del conservadorisme disciplinari silenciador i antifeminista. De l'altra, l'obligatorietat per part de les universitats d'adoptar la perspectiva de gènere en la totalitat dels plans docents i en la recerca, que

21 Vegeu al glossari la definició d'aquest concepte.

ha estimulat la proliferació de lectures d'obres literàries en clau feminista.

L'exploració de treballs acadèmics disponibles en accés obert als repositoris universitaris sobre la matèria permet constatar que la gran majoria han estat realitzats per dones. Partint de l'apriorisme que l'obra literària és, també, un discurs polític, podem pensar que les estudiants es rebel·len contra uns plans docents de literatura que sovint, com ja apuntava Elaine Showalter el 1971 a «Women and the Literary Curriculum», les entrenen a adoptar una perspectiva androcèntrica i, per tant, a estrangeritzar les pròpies experiències vitals, lectores, artístiques i culturals.

Ara bé: des de la nostra experiència docent, hem constatat que l'alumnat té força dificultats per dissenyar i dur a terme un treball d'aquesta naturalesa. A banda d'estar ben equipat quant a coneixements literaris, aquest tipus d'estudi exigeix mobilitzar també coneixements en matèria de violència masclista i emprar amb rigor els conceptes associats, que són complexos i controvertits, de vegades en constant redefinició, i impliquen múltiples disciplines. A més, cal saber interrelacionar aquesta multiplicitat de coneixements disciplinaris amb quatre competències gens fàcils: la lectura literària, l'escriptura acadèmica, el pensament crític i el compromís ètic.

El repte, per tant, és particularment majúscul. D'entrada, cal tenir en compte dos fenòmens. El primer: fins a dates molt recents no s'han començat a impulsar nous marcs de lectura al llarg de tot el procés educatiu, des de l'escola fins a l'institut, que deixin de reproduir els paradigmes patriarcals i androcèntrics del cànon, i fins i tot a interrogar-los. Els esquemes de lectura tradicionals, tan arrelats i simbòlicament associats a les veus hegemòniques que han forjat la disciplina, dificulten poder dur a terme noves lectures. Sovint l'alumnat no es veu capaç de formular propostes interpretatives que qüestionin l'autoritat de la major part de la bibliografia disponible, ni tampoc disposa d'un corpus prou ric de mostres de lectura resistent dutes a terme, sobretot, des de paradigmes feministes. El segon: ni l'alumnat ni el professorat no tenen a l'abast mapes conceptuals, marcs teòrics i analítics, glossaris, materials didàctics, models discursius i bibliografia que els ajudin a desenvolupar aquest tipus de projectes en l'àmbit de les humanitats.

Tots aquests condicionants fan que aquest nombre creixent d'alumnat que vol realitzar un estudi literari que sintonitzi amb la preocupació i la denúncia de les violències masclistes no ho tingui gens fàcil. Tampoc el professorat que l'ha d'acomboiar. En ocasions hem vist que les dificultats per dur a terme aquests projectes fan que, malgrat la seva bona intenció, en la formalització acaben reproduint un llenguatge, interpretacions textuais, apriorismes, judicis extratextuals i valors que, justament, traeixen la voluntat i l'objectiu que els han inspirat. És fàcil que, sense tenir-ne consciència, es caigui en

l'essencialisme, l'universalisme, el dogmatisme, la reproducció de clichés, la pobresa interpretativa o el discurs victimista i d'una compassió condescendent. Sovint, aquest resultat és fruit d'haver aplicat de manera mecànica judicis preconcebuts i per haver perdut de vista la naturalesa del discurs literari en atendre les realitats extra-textuals que els textos representen (per exemple, des d'un etnocentrisme inconscient, es poden fer generalitzacions com ara «la dona peruana té un vincle especial amb la terra»). El perill rau a no tenir clara la frontera entre realitat i ficció. L'error consisteix a fer una crítica dogmàtica sobre el món i no una crítica literària sobre el text (poètic, dramàtic, novel·lístic, memorialístic, etc.) que recrea el món.

Literatura i violències masclistes. Guia per a treballs acadèmics vol donar resposta a aquesta necessitat. La guia posa a l'abast de la comunitat acadèmica un marc analític per poder-lo aplicar, amb rigor i de manera productiva i crítica, en l'elaboració d'un discurs interpretatiu d'obres literàries que plasmen les violències contra les dones i les nenes. És a dir, mitjançant l'exposició d'un marc analític, la guia aspira a acompanyar en el disseny de treballs i en la realització de lectures literàries d'acord amb uns paràmetres de descodificació que volen subvertir els tradicionals a fi de promoure discursos acadèmics emancipadors, basats en el reconeixement i el respecte (Assmann 2013).

El nostre marc analític exhorta a aplicar una capa de complexitat a l'exegesi del text, perquè vagi més enllà de l'estudi dels elements ortodoxos (diàleg amb la tradició, personatges, trama, temps, espai, gènere literari, punt de vista narratiu, llengua, figures retòriques, forma, estil, dimensió estètica, mimètica, metafòrica o simbòlica, etc.). Com? Interrogant les obres tot aplicant-hi la perspectiva de gènere i les mirades decolonial i interseccional, per analitzar de manera crítica el tractament de vincles, conflictes i entitats com ara els cossos, les veus i les jerarquies entre persones, que sovint han normalitzat o invisibilitzat les violències.

Per tant, la nostra proposta vol ajudar a discernir la ideologia explícita o subjacent del text, i a problematitzar-la amb actitud crítica i voluntat emancipadora; això és, a activar la lectura resistent. Només així, al nostre entendre, s'adquireix una amplitud de mirada i una finesa interpretativa que permet fer evidents dinàmiques d'opressió o de privilegi, de subordinació o de dominació, i es pren la consciència de violències exercides o patides tot superant la dicotomia categòrica dona-víctima i home-agressor.

Partim de la convicció que la literatura, per la seva capacitat de presentar personatges, geografies i temps en una imbricació molt complexa, permet entendre que les identitats no són absolutes, sinó creades per una narrativa que reproduceix pressupòsits ideològics; que trames, perspectives i altres estratègies narratives, poètiques i dramàtiques afavoreixen una determinada visió de les violències. Per tant, els textos literaris també tenen la capacitat de generar imaginaris innovadors

respecte de les estructures que les han fet possibles. Aquesta mateixa visió ha de contribuir a fer evidents les resistències que tal vegada apareixen en el text, per part de personatges femenins subversius, que no acaten els dictats masculins dominants, i que prefiguren escenaris postpatriarcal i postviolents. El marc analític que proposem, per tant, vol contribuir a reforçar l'agència dels estudis literaris en la construcció de discursos –en cap cas dogmàtics ni ingenus– que imaginin horitzons de futur basats en unes formes de vida individual i col·lectiva dignes i respectuoses amb l'entorn social i natural.

La dificultat rau en el fet que tots els elements constitutius del text literari són indestriables, com també ho són, al seu torn, les violències. Per tant, l'anàlisi d'uns i altres elements reclama acostar-s'hi de manera oberta, profunda i interrelacionada. Cal estar en disposició de deixar enrere punts de partida inflexibles i prejudicis, i superar actituds refractàries a nous punts de vista i idees. El repte, cal subratllar-ho, no només és intel·lectual. S'hi imbrica també la dimensió emocional, afectiva i estètica, que cada persona que llegeix experimenta de manera distinta segons quina sigui la seva identitat, condició social, trajectòria i circumstància vitals, interessos, gustos, sensibilitat i bagatge literari, cultural i lingüístic. Un bon treball acadèmic de lectura, doncs, ha de contemplar tota aquesta multiplicitat de qüestions per donar lloc tant al diàleg amb la comunitat lectora com a l'agència individual en la construcció del sentit del text literari.

La guia també vol contribuir a enrobustir les humanitats, i més concretament, la disciplina literària. De quina manera? Sumant-se a la missió de transformar imaginaris, pràctiques i actituds, d'estimular la formulació de nous interrogants, i d'exhortar resistències a dinàmiques i valors patriarcal i androcèntrics. Davant de segons quines obres, fins i tot persegueix estimular actituds empàtiques envers les ferides i el dolor dels altres, i de promoure'n el reconeixement i la reparació. D'aquí que anirem a contemplar l'exercici de la lectura literària com un projecte formatiu i el de l'escriptura acadèmica com un espai de creació intel·lectual i tal vegada d'expressió afectiva, des del qual es pensa la pròpia subjectivitat i s'interroga el món, de manera radical i nova, i es participa en la construcció d'una comunitat lectora amb compromís polític i ètic. Tot plegat busca reforçar el potencial de la lectura resistent, tot interpellant els lectors quant a un dels principals reptes del món contemporani: erradicar les violències contra les dones i les nenes.

El llibre s'estructura en set capítols: la introducció, la definició i l'establiment de tipologies i àmbits de les violències contra les dones, l'exposició de directrius didàctiques bàsiques per fer un treball o assaig sobre textos literaris que representen les violències masclistes (adreçades sobretot a l'alumnat), tres propostes d'innovació docent (adreçades especialment al professorat), un glossari bàsic sobre la matèria, un llistat d'obres literàries contemporànies a treballar

(algunes d'elles amb articles o treballs acadèmics que les han abordat), i una selecció bibliogràfica especialment pensada per dur a terme aquesta mena de treballs. A fi d'atendre l'interès per estudiar la producció més actual, centrem la nostra proposta en la literatura estrictament contemporània.

Aquesta guia, concebuda des d'una recerca situada en l'entorn acadèmic i literari català,²² no pretén ser exhaustiva ni en termes teòrics,²³ ni metodològics ni en el llistat de lectures i bibliografia proposades. Més aviat, exposa un punt de partida que reclamarà actualitzacions. El seu ús ens permetrà identificar-ne limitacions o mancances que haurem de resoldre en futures revisions. A més, els propers anys assistirem de ben segur a l'emergència de noves propostes analítiques, interpretacions teòriques i disposicions jurídiques que caldrà anar incorporant. Si bé el nostre marc analític s'inscriu en la disciplina literària, la guia pot ser un recurs docent útil per a estudiants i professors²⁴ de qualsevol àmbit de les humanitats. Tant de bo que pugui ser, també, un model inspirador per a guies semblants d'altres disciplines.

Amb la voluntat de donar la màxima difusió a la guia, hem volgut publicar-la en tres idiomes –català, castellà i anglès–, en accés obert i en llicència Creative Commons. Per assegurar-ne la qualitat, tres acadèmiques expertes en literatura i (o) en estudis de gènere, Caterina Riba, Adriana Nicolau i Begonya Enguix, n'han fet una revisió prèvia a la publicació. Volem agrair-los el compromís i el rigor de les seves observacions i propostes de millora, que hem incorporat a la versió definitiva. Així mateix, volem fer públic el nostre reconeixement a la masteranda Arola Castella Pujol, que ha estat pionera en l'ús d'aquesta guia quan encara era un esborrany, i ens ha fet veure com podíem fer-la encara més útil per a l'alumnat.

22 Per això, per exemple, hem emprat el marc legislatiu català de les violències masclistes i hi ha una representació d'obres literàries catalanes rellevant en la proposta de textos a treballar.

23 Brindar una panoràmica de les teories feministes, que són les que de manera central s'han ocupat de les violències contra les dones i les nenes, depassa l'objectiu d'aquesta guia. En funció de la naturalesa d'una obra literària, serà oportú aplicar el marc conceptual o propostes creuades de la multiplicitat de feminismes que existeixen, sovint en tensió (feminisme de la igualtat, feminisme de la diferència, feminisme marxista, feminisme anticapitalista, feminisme postcolonial, feminisme antirracista, feminisme indigenista, feminisme afrodescendent, feminisme carcerari, feminisme abolicionista, ecofeminisme, feminisme transnacional, etc.).

24 En aquesta guia emprem la forma lingüística del gènere (masculí) per referir-nos a qualsevol gènere.

2 Les violències masclistes: definicions, tipologies i àmbits

Sumari 2.1 Definicions. – 2.2 Formes i àmbits de les violències masclistes.

2.1 Definicions

Per tal de poder plantejar un treball de recerca a l'entorn de la violència exercida contra les dones, hem de superar, d'entrada, certs esculls.¹ Aquests esculls tenen a veure, d'una banda, amb l'elecció del tema, l'enfocament i l'objecte d'estudi, que són aspectes compartits amb tota la recerca; de l'altra, amb la definició dels termes propis d'aquest àmbit, començant per aquesta violència que s'exerceix sobre les dones. En aquest sentit, hem de poder respondre dues preguntes que tenen a veure amb el *què* i el *com*:

- **Què és la violència que s'exerceix específicament sobre les dones?** Necessitem saber quina és la seva naturalesa, com es manifesta, i qui la sosté i la justifica.

1 Parlem de *violències masclistes* perquè no podem singularitzar una violència que es manifesta de maneres molt diverses i que té unes causes multifactorials. Així, utilitzem el plural en el títol per a assenyalar-ho, tot i que no sempre apareix en plural en el text.

- **Com l'hem de designar?** En diferents documents, lleis o estudis hi trobem nomenclatura diversa: violència domèstica, violència de gènere, violència masclista, violència contra les dones...

És a dir, des de l'inici hem de tenir clar que aquests aspectes els hem d'entendre i assimilar en el nostre sistema de pensament i en el nostre discurs, de manera que no hi hagi possibilitat de confusió ni dubte respecte al nostre coneixement sobre l'enfocament, el tema i l'objecte d'estudi del nostre treball i, també, sobre el domini del camp temàtic i del llenguatge acadèmic específic. Més enllà de l'obvietat que el que hem dit fins aquí és aplicable a qualsevol qüestió científica (què és, com n'hem de dir), en el cas que ens ocupa s'hi afegeix el desco-neixement i la confusió generals, ambdós sostinguts pels discursos patriarcals, que sistemàticament plantegen dubtes sobre la veracitat i la justificació dels greuges i dels efectes -fins i tot de l'existència, per part dels **negacionistes**- de la violència contra les dones.

En un primer moment, el problema amb els diferents conceptes associats a la violència contra les dones neix de la dificultat de reconèixer-ne l'existència i, conseqüentment, de definir-la. Així, els termes **violència domèstica**, **violència de gènere** i **violència masclista** són utilitzats de **manera equívoca** en moltes ocasions depenent, en gran part, no només del nivell d'elaboració del discurs sobre el propi fenomen en cada societat, sinó també del desenvolupament de les lleis en els diferents marcs legislatius. Hem de partir del fet, però, que els termes **no són equivalents ni sinònims** i que no poden alternar-se, en el discurs, com a estratègia per a evitar la repetició de les mateixes expressions.

Aquesta situació de confusió té dues causes clares. D'una banda, el fet que els termes han evolucionat al llarg del temps, de manera que un ha substituït l'anterior quan s'ha avançat en la definició de la naturalesa de la violència contra les dones. De l'altra, la resistència de les societats patriarcals a reconèixer aquesta violència com a fenomen diferent a la resta de violències estipulades. D'aquí que, en alguns contextos socials, allò que als anys seixanta del segle XX era definit com a *violència domèstica*, més endavant va ser reconegut com a *violència de gènere* i, començat el segle XXI, com a *violència masclista*. De la mateixa manera, les formes que adquireix aquesta violència i els espais on es manifesta estan en contínua revisió.

La violència contra les dones té com a objectiu el sosteniment i la reproducció del model i l'ordre patriarcals que manté les relacions desiguals de poder, la superioritat de la masculinitat hegemònica i, en conseqüència, la subordinació i el control de les dones. Si tenim clar que el patriarcat és un sistema que es construeix, doncs, sobre aquestes relacions de poder, entendrem que els seus efectes impliquen de manera transversal tots els membres de la societat, dones i homes, i qualsevol dels àmbits de la vida. D'aquesta manera, s'entén que totes les relacions humanes emmarcades en societats dominades pels homes estiguin

condicionades per aquest sistema de privilegis en funció del gènere que, necessàriament, planteja un desequilibri de poders sistèmic: l'autoritat de l'universal masculí i la subordinació del complement femení.

L'ONU defineix la violència contra les dones d'aquesta manera:

La violència contra les dones i les nenes es defineix com tot acte de violència **basat en el gènere** (el destacat és nostre) que tingui o pugui tenir com a resultat un dany o patiment físic, sexual o mental per a la dona, així com les amenaces de tals actes, la coacció o la privació arbitrària de la llibertat, tant si es produeixen a la vida pública com a la vida privada. La violència contra les dones i les nenes inclou, amb caràcter no limitatiu, la violència física, sexual i psicològica que es produeix al si de la família o de la comunitat, així com la perpetrada o tolerada per l'Estat.²

La clau d'aquesta definició rau en «basat en el gènere», i aquesta és la idea que ha fet evolucionar els termes, de *violència domèstica* a *violència de gènere*. Així, *violència domèstica* ha restat com un concepte que ubica la violència en un espai determinat, però que no té a veure amb el gènere de les persones que intervenen en el sistema de violència. Per tant, la *violència domèstica* és la que s'exerceix en la llar, especialment entre membres de la família.

Per la seva banda, la *violència de gènere* és definida per l'ONU com segueix:

La violència de gènere fa referència als actes nocius dirigits contra una persona o un grup de persones per raó del seu gènere. Té l'origen en la desigualtat de gènere, l'abús de poder i l'existència de normes perjudicials. El terme s'utilitza principalment per subratllar el fet que les diferències estructurals de poder basades en el gènere col·loquen les dones i les nenes en situació de risc davant de múltiples formes de violència. Si bé les dones i les nenes pateixen violència de gènere de manera desproporcionada, els homes i els nens també en poden ser blanc. De vegades es fa servir aquest terme per descriure la violència dirigida contra les poblacions LGBTQI+, en referir-se a la violència relacionada amb les normes de masculinitat/feminitat o a les normes de gènere.³

És a dir, aquesta violència pot ser compartida també per altres poblacions diferents a les dones i nenes, perquè la seva definició es

² <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

³ <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

fonamenta en el fet que existeix una violència que descansa sobre les diferències de gènere, que són construïdes socialment, però no és una violència que singularitzi la que pateixen les dones pel fet de ser-ho. Això és, la violència de gènere s'exerceix contra una persona en relació amb el seu sexe o gènere; la violència masclista és exercida pels homes contra les dones.

Tot i que moltes lleis orgàniques parlen de *violència de gènere* per determinar la violència contra les dones, n'hi ha d'altres que, recolzant-se en les reivindicacions i la crítica feministes, han adoptat el terme *violència masclista* per definir la violència que s'exerceix sobre les dones pel fet de ser-ho i que està emparada per les estructures patriarcals i, per tant, per un sistema de relacions de poder dels homes sobre les dones. Es tracta d'un concepte que reconeix els drets de les dones com a **drets humans** i que té un caràcter diferenciat de la resta de violències estipulades. Conseqüentment, el concepte de *violència masclista* refereix que el masclisme dirigeix i empara les conductes de poder i abús de poder dels homes sobre les dones.

La violència masclista està tipificada com a sistèmica en el sentit que expressa el filòsof Slavoj Žižek (2009). El qualificatiu té en compte els efectes de la violència exercida per un sistema que afavoreix uns certs grups socials, més enllà de la interacció entre qui exerceix la violència i qui la pateix. En paral·lel, s'han definit diferents formes de violència masclista: la física, la psicològica, la sexual, els abusos sexuals, l'econòmica, la digital, la institucional, l'obstètrica, la violència de segon ordre, la vicària, l'estructural i la simbòlica. Quant als espais en què es dona aquesta violència, de manera general, es determinen els àmbits de la parella, familiar, laboral, social i comunitari. El debat a l'entorn de la definició i la categorització continua viu, perquè la naturalesa d'aquestes formes de la violència masclista i els espais on s'exerceix no són estancs i varien segons els contextos socials, històrics i culturals, i requereix d'un acord social que es recolzi en un marc teòric que encara és en discussió.

Un cop aclarit el *què* i el *com* de la violència envers les dones, farem un repàs succint a les formes que pren aquesta violència -que, cal subratllar-ho, no solen manifestar-se de manera aïllada, sinó tot al contrari: usualment s'encavalquen. Per fer-ho, evitarem endinsar-nos en els debats teòrics, perquè no és l'objecte d'aquesta guia, i farem referència a les principals definicions que se n'han fet.

2.2 Formes i àmbits de les violències masclistes

A Catalunya, la Llei 5/2008 del dret de les dones a erradicar la violència masclista, en el seu moment, va fer avançar les consideracions teòriques sobre les violències envers les dones. Cal subratllar que aquesta llei promulgada pel govern la Generalitat de Catalunya, que

és descriptiva, legisla sobre l'atenció que han de rebre les víctimes, la sensibilització i la prevenció de la violència masclista. Com a llei pionera a Europa, estableix que la violència que reben les dones pel fet de ser-ho es fonamenta sobre els principis del patriarcat, que justifica i empara una masculinitat que pot autoritzar-se com a agressiva, controladora i subordinant. Això és, el masclisme. A banda de la determinació de la violència masclista, la seva definició i la seva naturalesa, la llei estableix els àmbits en els quals es dona i les formes que adopta, de manera que els instruments i les estratègies per a la seva erradicació siguin més eficaços. De la mateixa manera, el fet de catalogar les violències masclistes millora les eines de prevenció i atenció a les víctimes.

Queda justificat, per tant, que prenguem d'aquesta llei la categorització de les formes de les violències masclistes que, a més, ha definit i validat el moviment feminista,⁴ sense perjudici que es puguin tenir en compte altres legislacions internacionals i l'anàlisi i definicions que estableix la crítica feminista.

Més enllà de la Llei, hem parlat més amunt de la violència simbòlica i l'estructural. Aquests dos termes, més que formar part dels tipus de violència masclista, en defineixen la naturalesa. Va ser Bourdieu qui, a *La distinció* (2012 [1996]), es refereix a la violència simbòlica com aquella que té el rol de disciplinar la societat segons la posició social de cada membre de la jerarquia i s'inscriu en els actes i modes inconscients o tàcits a través dels quals s'exerceix una dominació social i cultural. D'aquesta manera, la violència simbòlica es fonamenta en la discriminació i denigració d'aquelles identitats que s'aparten del poder hegemònic, a fi de garantir la continuïtat d'aquest poder. De la seva banda, la violència estructural, estipulada per Johan Galtung (1969), és definida com aquella violència que, sostinguda per una estructura social, perjudica una persona o grup social i impedeix que aconseguixin el que necessiten i, fins i tot, l'exercici dels seus drets individuals i col·lectius. Es tracta, per tant, de dos termes essencialment sociològics que busquen determinar la manera com la jerarquia juga un rol en l'equació de les violències associades a les interaccions entre els subjectes dominants, opressors o privilegiats i els dominats, oprimits o subalterns. Els àmbits en els quals actuen aquestes violències són, entre d'altres, el racisme, el classisme i el masclisme.

Segons la Llei 17/2020, la violència masclista es pot exercir de manera puntual o de manera reiterada d'alguna de les **formes** següents:

- a. Violència física
- b. Violència psicològica

⁴ La Llei 5/2008, del 24 d'abril, va ser revisada en la Llei 17/2020, del 22 de desembre, per afegir noves formes de violència contra les dones. Per a la definició de les formes i els àmbits de les violències masclistes, consulteu: <https://portaldogc.gencat.cat/utillsEAD0P/PDF/8303/1828756.pdf>.

- c. Violència sexual
- d. Violència obstètrica i vulneració de drets sexuals i reproductius
- e. Violència econòmica
- f. Violència digital
- g. Violència de segon ordre
- h. Violència vicària

A banda, la Llei entén que les diverses formes de violència masclista «són també violència contra la dona quan s'exerceixin amb l'amenaça o la causació de violència física o psicològica contra el seu entorn afectiu, especialment contra els fills i filles o altres familiars, amb la voluntat d'afligir la dona».

S'estipulen els següents **àmbits** de la violència masclista:

- a. Violència en l'àmbit de la parella
- b. Violència en l'àmbit familiar
- c. Violència en l'àmbit laboral
- d. Violència en l'àmbit social o comunitari
- e. Violència en l'àmbit digital
- f. Violència en l'àmbit institucional
- g. Violència en l'àmbit de la vida política i l'esfera pública de les dones
- h. Violència en l'àmbit educatiu
- i. Qualsevol altres formes anàlogues que lesionin o puguin lesionar la dignitat, la integritat o la llibertat de les dones

Evidentment, aquesta Llei no contravé els organismes internacionals, però sí que n'actualitza alguns documents base, com ara la "Declaració sobre l'eliminació de la violència contra la dona" de l'ONU, del 23 d'abril de 1994.

Tot i que, com hem indicat, es pot consultar la Llei per entendre quina és la naturalesa de cadascun d'aquests tipus de violència, entenem que pot ser aclaridor desenvolupar aquí alguns dels conceptes clau que, bé per la seva complexitat o per la novetat, poden induir a error. Així, volem fer parar atenció, principalment, vers la violència obstètrica, la digital, la de segon ordre i la vicària.

Pel que fa a la violència obstètrica, la Llei diu: «consisteix a impedir o dificultar l'accés a una informació veraç, necessària per a la presa de decisions autònomes i informades». En realitat, es refereix a la manipulació dels drets de les dones o a l'impediment del seu exercici en relació amb la salut sexual i reproductiva, i té implicacions en les condicions en les quals es dona tot el procés de reproducció, i «també les pràctiques ginecològiques i obstètriques que no respectin les decisions, el cos, la salut i els processos emocionals de la dona». Les afectacions d'aquesta violència poden ser tant físiques com psicològiques i emocionals. L'especificació d'aquest tipus de violència

ha significat un assoliment en l'observació del cos de les dones com un espai individual, propi i inviolable.

Per la seva actualitat i la pràctica cada vegada més intensiva, és important assenyalat que és la violència digital:

consisteix en els actes de violència masclista i misogínia en línia comesos, instigats, amplificats o agreujats, en part o totalment, amb l'ús de tecnologies de la informació i de la comunicació, plataformes de xarxes socials, webs o fòrums, correu electrònic i sistemes de missatgeria instantània i altres mitjans semblants que afectin la dignitat i els drets de les dones.

Aquesta violència, a banda de causar danys psicològics, emocionals i fins i tot físics, reforça els estereotips de gènere i té implicacions greus en la dignitat, la reputació, la privacitat i la llibertat de les dones; tots són aspectes que poden obstaculitzar la llibertat d'expressió i la representativitat pública i política de les víctimes.

La violència de segon ordre i la violència vicària poden confondre's ja que, cadascuna a la seva manera, impliquen terceres persones, més enllà de víctima i victimari. Per considerar-les correctament, hem de partir de la definició de violència vicària, que és la que s'exerceix contra els fills i filles «amb la finalitat de provocar dany psicològic a la mare». Actualment, aquests fills i filles són considerats també víctimes de la violència masclista. De la seva banda, la violència de segon ordre s'exerceix contra les persones que donen suport a les víctimes de la violència masclista i n'obstaculitza la prevenció, la detecció, l'atenció i la recuperació.

L'interès d'aquest punt és advertir sobre la complexitat i pluralitat del fenomen de les violències masclistes (d'aquí la importància de referir-s'hi en plural) i guiar els interessos de les persones que vulguin analitzar-ne les representacions simbòliques en la literatura o en altres expressions artístiques, en què solen plasmar-se de manera imbricada atès que, en general, l'exercici de les violències contra les dones sol ser múltiple. La identificació de les actituds violentes i, fins i tot, els efectes d'aquestes actituds poden ser difícils d'identificar i de reconèixer. Per tant, és necessari que se'n coneguin les formes i la naturalesa, de manera que l'anàlisi literària no parteixi d'un paradigma incomplet o equivocat.

El contingut d'aquest capítol vol ser orientatiu en el marc teòric de qualsevol recerca que se situï en l'anàlisi d'obres literàries amb una perspectiva de gènere.

3 **Com realitzar un treball acadèmic que interroga la representació de les violències masclistes en les obres literàries**

Sumari 3.1 La lectura situada. – 3.2 La perspectiva de gènere. – 3.3 L'estat de la qüestió. – 3.4 La pregunta de recerca: què vols demostrar amb la teva anàlisi?. – 3.5 Justificació de la tria de l'obra o corpus. – 3.6 La lectura analítica. – 3.7 Marc teòric: conceptes i terminologia. – 3.8 La interpretació literària. – 3.9 Conclusions. – 3.10 Revisió final. – 3.11 Directori de bones pràctiques. – 3.12 Bibliografia.

En aquest llibre presentem una guia pràctica i detallada dels passos que has de seguir a l'hora de dissenyar i dur a terme un treball acadèmic que tracti la representació de les violències masclistes en textos literaris.

Els treballs estaran fonamentats en **cinc principis bàsics**:

- Emprens un **procés d'aprenentatge** que t'ha d'aportar **coneixements** i ha d'ampliar la teva capacitat de **reflexionar críticament**, amb **mires emancipadores**, sobre la literatura, sobre el món i sobre tu.
- T'acostes a l'obra no com un lector comú ni com una persona que fa ressenyes: realitzaràs una **anàlisi crítica** que t'ha d'entrenar en la capacitat de plantejar-te **preguntes rellevants, noves i problemàtiques** vinculades amb les violències contra les dones.
- Evites limitar-te a descriure aquelles violències que l'obra fa més explícites. Vols **interpretar** les que romanen latents i que has estat capaç d'identificar i impugnar amb **arguments basats en evidències textuais**.
- L'aplicació del marc analític de les violències contra les dones t'ha de permetre **eixamplar i aprofundir l'horitzó interpretatiu** de l'obra. No caiguis al parany de fer-ne una lectura unidireccional, esquemàtica i mecànica, i que no contempli de manera preeminent la naturalesa literària del text. Per a l'anàlisi, doncs, hauràs de tenir en compte els elements propis del discurs literari, des del llenguatge i la retòrica fins a l'argument, els personatges o les convencions de cada gènere (poesia, teatre, novel·la, còmic, etc.).
- Escris un text adreçat a la **comunitat acadèmica** per compartir les conclusions a què has arribat mitjançant la pràctica de la **lectura resistent**. Vols aportar un nou coneixement sobre l'obra tot contribuint a **problematitzar els imaginaris canònics i a subvertir els paràmetres interpretatius androcèntrics i els valors patriarcals**. **Aspires a posar en relleu la capacitat de la literatura per transformar els imaginaris vigents i crear-ne de nous**.

Aquests principis els hauràs de tenir presents al llarg de tot el procés de treball, des del plantejament, passant per l'anàlisi i fins arribar a les conclusions.

També has de tenir en compte dues qüestions bàsiques. La primera: empra un llenguatge inclusiu, i sigues coherent en el seu ús. La segona: el teu treball és sobre la **representació de les violències**. Com saps, la paraula «representar» té una **doble accepció**. Pot fer referència bé a la manera com una idea, fenomen, actitud, etc., pren cos, s'encarna, i adquireix una dimensió simbòlica, bé a l'acció de «parlar en nom d'algú altre». En ambdós casos, doncs, l'acostament crític té implicacions ètiques. En una i altra accepció, reclama fer-se preguntes com ara: amb quina legitimitat l'autor o la veu narrativa exposa les violències patides o exercides per un personatge o col·lectiu històric del passat o del present? Com es combina la realitat i la ficció en el relat d'un testimoni o en una obra de memòria històrica?

Hi ha una instrumentalització en la representació dels cossos i de les emocions per aconseguir un major dramatismes?

Si des de l'inici de la teva investigació prens en consideració totes les qüestions prèvies que t'acabem d'apuntar, emprendre el repte interpretatiu de manera més reveladora i segura.

3.1 La lectura situada

Abans d'exposar els passos que has de seguir per fer un bon treball o assaig sobre una obra literària, volem compartir amb tu una reflexió. Has d'abandonar la creença que existeix el coneixement objectiu, sobretot en les humanitats. Tot exercici acadèmic o d'investigació està marcat per la subjectivitat de les persones que el duen a terme. Això, val a dir-ho, no és cap inconvenient ni un punt de feblesa. Fent-te conscient del teu lloc d'enunciació, que inclou dimensions de gènere, de classe, o de pertinença ètnica, per exemple, pot propiciar que estableixis un diàleg més honest i complet amb els arguments i les idees que vols explorar. Els nostres recorreguts personals són indissociables de la tasca acadèmica; no hem de sentir, però, que ens condicionen negativament ni hem d'esgrimir-los com un valor en si mateixos.

Darrerament s'ha valorat de manera positiva la consciència de la subjectivitat a l'hora d'entendre millor com i des d'on es fan les anàlisis i es construeixen els arguments. És el que se'n diu **recerca situada**. Això es tradueix, generalment, a fer explícita de manera breu la posició de l'autor a l'inici de la recerca o de l'assaig. S'exposa, de manera franca i autoreflexiva, des d'on parla i quines han estat les experiències pròpies. Aquesta consideració pot ajudar a entendre que tinguis més sensibilitat envers algunes qüestions o agudeses a l'hora de percebre segons quines condicions d'opressió o de privilegi. Hi ha qui fins i tot manifesta o fa ús d'elements biogràfics que es creuen amb el tema que tracta.¹ En el cas d'un treball literari es tracta d'explicitar que fas una **lectura situada**.

En aquesta guia et recomanem que consideris **opcional** fer explícita la teva subjectivitat. Encara que no expressis la teva posició, però, inevitablement quedarà reflectida als arguments que descabdellis. La manera més elemental de plasmar-la és emprant la **persona gramatical «jo»** en lloc de la tradicional forma del plural «nosaltres» o l'impersonal. Tanmateix, si ho trobes significatiu i pertinent, fes-la palesa sense ambages.

¹ Així ho fa, per exemple, la professora de la Universitat de Chicago Martha C. Nussbaum, al prefaci de l'assaig *Baluards de la supèrbia. Violència sexual, responsabilitat i reconciliació*, quan adverteix que ella mateixa ha estat víctima d'assetjament i violència sexuals (2022).

3.2 La perspectiva de gènere

En el procés de cerca i lectura de la bibliografia, de la lectura atenta del text literari i en l'anàlisi dels elements contextuals que ajuden a entendre'l (condicions d'autoria i publicació, moment històric, pertinença a un espai literari i lingüístic, etc.), tingues en compte aplicar en tot moment la perspectiva de gènere. La **perspectiva de gènere** és un **marc conceptual** -deutor de la **crítica feminista**- a través del qual detectem i entenem el món i els seus conflictes. Aquest marc, que situa el gènere en el centre de la interpretació crítica, ens permet posar en relació múltiples temes, establir relacions de causalitat de situacions i condicions d'opressió, i detectar les ideologies subjacents i eixos de desigualtat i d'injustícia que, d'altra manera, passarien desapercebuts o que no comprendriem en tota la seva complexitat i matisos.

És per aquest motiu que considerem la perspectiva de gènere **reveladora**, perquè mostra allò que, seguint els patrons de lectura canònics o prescriptius, romandria invisible, i **il·lustradora**, perquè explica i ofereix claus per comprendre estructures i dinàmiques lligades a l'opressió, que són les que generen i perpetuen les violències contra les dones. La identificació d'aquestes opressions, a més, evita que caiguem en consideracions d'excepcionalització, o sigui, a dir que són *casos aïllats*, en comptes de llegir-los com el que són: representacions d'un sistema de dominació masculina que els genera, els permet, els legitima, els naturalitza, els reproduïx i els perpetua. Cercar i interpretar aquestes violències a la literatura ens permet exposar-les, divulgar-les però, principalment, comprendre-les per tal de construir mètodes per evitar-les i combatre-les. Et recomanem que l'apliquis tenint en compte alhora la **mirada interseccional** (Crenshaw 1989); això és, que en el teu estudi observis com interactuen distints eixos d'opressió, dominació i discriminació, com ara el gènere, la sexualitat, la classe, la pertinença ètnica, la diversitat funcional o l'origen.²

3.3 L'estat de la qüestió

En l'estadi més inicial de la recerca has de **llegir la bibliografia acadèmica i prendre notes**. Observa amb atenció les qüestions que han abordat els estudis sobre l'obra i l'autora o l'autor: només així podràs configurar una peça fonamental de tot treball o assaig, **l'estat de la qüestió**. Es tracta d'exposar de manera molt sintètica i crítica *qui* ha estudiat *què*. Aquest exercici et permetrà identificar

² Per a més informació, consulta el terme *interseccionalitat* al glossari.

aspectes que pots argumentar que són rellevants i que encara no s'han abordat, o que si s'han tractat d'una manera que no et sembla convincent, tu hi aportaràs una nova mirada per dissentir-hi. Si vols escriure un assaig literari **original**, has d'examinar una **qüestió inèdita** o bé has d'obrir **nous paradigmes o controvèrsies** en el debat en curs sobre l'obra.

En cas que l'obra que vols interpretar sigui molt recent, és gairebé segur que no hi haurà encara cap estudi publicat que l'abordi críticament. Encara que per equipar-te millor per a l'anàlisi llegeixis bibliografia sobre l'autor o autora, sobre la temàtica que tracta o sobre el seu context cultural i literari, el repte serà major: et disposes a assumir la responsabilitat d'encetar el debat acadèmic sobre l'obra. En aquest cas, cal que posis en relleu el valor que té fer-ho. Assumint aquest risc pot ser que facis una aportació pionera i especialment remarcable als estudis literaris. En cas que l'obra que estudies no sigui recent, si no localitzes bibliografia que l'analitzi és possible que, tal vegada, no mereixi ser objecte d'un estudi acadèmic. Valora bé si la inexistència de bibliografia sobre una obra és un criteri per descartar-la com a objecte d'estudi, o justament al contrari, per consagrar-hi el teu treball.

3.4 La pregunta de recerca: què vols demostrar amb la teva anàlisi?

Després de fer una primera lectura de l'obra i d'haver explorat la bibliografia, ara es tracta de trobar l'objectiu de l'assaig, l'espurna, el problema, el pol d'atracció. És a dir, determinar allò sobre el que vols parlar perquè et sembla problemàtic, rellevant, pertinent i original **no només per a tu**, sinó també **per a d'altres lectors**. Necessites, però, detallar les raons d'aquesta preocupació o fascinació. També pot ser un dubte que vols resoldre a partir de l'anàlisi, una incògnita que esperes dirimir a través del treball interpretatiu o una hipòtesi que vols comprovar o falsejar. Aquestes qüestions s'han de concretar en el que anomenem **la pregunta de recerca** (PdR). La PdR és el *quid* de la qüestió, la raó per la qual hom justifica una anàlisi, el fonament sobre el qual construiràs el discurs interpretatiu. Si vols escriure un assaig literari **ben cohesionat i convincent**, has d'articular els arguments a l'entorn de la PdR. Per aquesta raó és tan important formular una bona PdR en l'estadi inicial de la recerca.

Al principi de qualsevol investigació, escollir una PdR pot semblar difícil. Potser després de la primera lectura de l'obra i de la bibliografia encara tens només una vaga idea sobre què vols fer. Aquest punt d'incertesa a l'inici de tot treball és molt habitual. Mira-ho com una oportunitat: et permet estar receptiu, sempre amb sentit crític, al que exposen els textos literaris i al que argumenten els estudis

interpretatius i teòrics. Això et facilitarà sospesar un ampli ventall de possibles eixos de lectura de manera oberta i creuada.

La PdR es va perfilant mentre llegeixes la bibliografia sobre l'obra i al llarg del procés d'anàlisi: segurament l'hauràs d'ajustar. En la reformulació, mira d'**enrobustir-ne el potencial incisiu** i que guanyi en **nitidesa**. A mesura que vagis rellegant i prenent notes aniràs identificant el fonament de l'assaig. Tingues en compte que la PdR no ha de canviar totalment, però, perquè aleshores hauries de tornar a començar.

És prou comú que, influenciats per aquesta incertesa, proposem unes PdR que són massa generals i no responen a una qüestió concreta que ens permeti explorar significativament el text literari: «la violència contra les dones al segle XIX», «l'opressió de la dona a Catalunya», «les agressions sexuals a la literatura trobadoresca»... Alerta! Plantejaments com aquests t'aboquen cap a la principal trampa d'una recerca: la **superficialitat**. El treballs acadèmics han de tenir el **camp d'anàlisi ben acotat** i la PdR ha d'estar conseqüentment **ben delimitada**. Tampoc no ha d'estar-ho massa: no busquem PdR que siguin sobre una qüestió excessivament precisa o reduccionista, de l'estil «com els colors dels barrets a *Madame Bovary* representen condicions de gènere». Cal trobar l'equilibri entre ambició i banalitat, irrellevància o frivolitat.

Com s'aconsegueix aquest equilibri? Es tracta de combinar actituds **deductives** amb **inductives**: *escolta* l'objecte d'estudi (en el teu cas, llegeix de manera molt atenta el text literari) per tal de trobar-hi exactament aquells elements que et permetin recolzar els arguments i, així, anar identificant les claus per perfilar la PdR. Pots emprar fórmules com ara: «Aquesta qüestió és prou rellevant, problemàtica i significativa? Per què aquesta i no una altra? Què té de particular? És relativa al contingut, a la forma o a ambdues coses?». Si mantens aquesta actitud al llarg del treball, guanyaràs confiança al mateix temps que aniràs acotant de manera més concisa els horitzons de l'assaig. A tall d'exemple, podrien ser **preguntes de recerca oportunes** les següents:

- De quina manera el tractament de les violències contra les dones en l'obra impugna la ideologia del progrés?
- Quines són les ferides i els traumes de les supervivents, com s'expressen i com se superen (o no)?
- Per què la mirada interseccional, antiracista i (o) decolonial permet copsar de manera més profunda les violències contra les dones en aquesta obra?
- L'obra reforça o interroga la ideologia que la dona es realitza principalment en la maternitat?
- El text promou la ideologia de la dona que abandona la seva condició de vulnerable i oprimida per la d'empoderada en termes d'emprenedoria neoliberal?

- Quin és l'imaginari de futur emancipador i lliure de violències contra les dones que proposa l'obra?
- En l'exposició del dolor dels altres, el text se n'apropia per articular un discurs salvador i oportunista o, per contra, en fa un tractament respectuós, amb voluntat reparadora, que aspira a promoure els drets humans?

3.5 Justificació de la tria de l'obra o corpus

Justificar l'elecció del corpus és un pas essencial que a vegades s'eli-deix erròniament o es tracta de resoldre d'una passada escudant-se en la preferència personal com a únic argument. Tota tria, és clar, té un component d'inclinació subjectiva. Tanmateix, no és suficient per convèncer els lectors del teu treball que un text literari en concret mereix ser l'objecte central de la teva reflexió, i que és particularment apropiat per aplicar-hi la PdR que has escollit. **Cal que justifiquis la tria.** És important argumentar que obeeix a una reflexió curosa sobre **per què és important llegir críticament aquest text** i no un altre. Això no vol dir aspirar a arguments d'exclusivitat: no t'has d'obsessionar a demostrar que la teva elecció és l'única possible. El procés de justificació el que busca és demostrar suficiència i adequació del teu corpus a la PdR: per què llegir aquesta obra o obres és la manera d'entendre millor el que vols estudiar.

Cada PdR té una sèrie de necessitats de justificació específiques. En el cas que ens ocupa, el que vols és estudiar com la literatura representa la violència contra les dones. Aquest eix es pot fer patent a través de l'argument. Demostrar la relació entre la teva PdR i l'argument de l'obra és el primer pas cap a la justificació de la teva tria.

Un cop demostrada aquesta relació, encara que sigui de manera superficial, t'hauràs d'enfrontar amb una dificultat ineludible, gens simple: no és suficient assenyalar que l'argument d'una obra exposa situacions de violència contra les dones. Has d'anar més enllà i furgar a fons el text per tal d'identificar què és **allò concret i particular** que fa de l'obra **un cas d'estudi legítim i rellevant**. Per aconseguir aquesta identificació suggerim que facis les següents preguntes:

***El «com»:** com exposa l'obra literària les violències contra les dones?*

Aquest **com** el pots interpretar de dues maneres. Pots centrar-te en els **recursos literaris** que empra l'autor o autora i que tu consideres que revelen, de manera significativa i eficaç, les dinàmiques patriarcal i ideologies que perpetuen les opressions contra les dones. T'hauràs de fixar, per exemple, en l'ús de determinades figures retòriques, el desplegament d'unes veus narratives específiques, o la

combinació del temps i els espais diegètics. Centrar-te en aquest *com*, més formalista, implica donar importància a l'obra literària per la manera en la qual està escrita. En conseqüència, hauràs de construir l'argument de la teva elecció interpretativa sobre aquests criteris.

L'altra manera d'entendre el *com* és fixant-te en el **tractament temàtic**. Es tracta d'explorar si l'obra planteja una situació de violència contra les dones d'una manera suficientment innovadora o singular. Hauràs de parar atenció, per exemple, al significat que pot tenir que la violència que pateix una dona a mans del marit s'exposi des de la perspectiva d'una veïna o des de la perspectiva de l'agressor o victimari. Si bé el tema i la PdR estaran compartits amb altres obres, és aquesta perspectiva i la manera com és tractada el que dota el text literari d'originalitat i, per tant, propicia una reflexió particular i pertinent.

El «qui»: qui pateix o exerceix les violències contra les dones?

Una altra manera de justificar el text és posant l'èmfasi en **qui** són els subjectes representats com a **víctimes** o **supervivents** d'aquesta violència. En aquest cas busques indagar com aquests subjectes, pel fet de tenir una sèrie de trets identitaris i d'estar travessats per condicions diverses -d'ordre social, de gènere, d'origen, d'ètnia, cultural, lingüístic, d'edat, etc.-, se situen en una **relació de subalternitat respecte dels personatges dominants o privilegiats**, que són els qui generen dinàmiques d'opressió. Aquest model de justificació et pot ser molt útil si vols tractar obres que presenten subjectes tradicionalment oblidats per la mirada patriarcal i eurocèntrica, com ara persones LGTBI+ o en risc d'exclusió social per motius de classe, de pertinença ètnica, d'origen o diversitat funcional -que moltes vegades, val a dir-ho, s'encavalquen. En correlació a l'expansió dels valors inherents als drets humans, un corpus creixent d'obres literàries dels darrers decennis s'han consagrat a donar-los veu i a fer visibles les seves experiències: tens a l'abast, per tant, un amplísim ventall d'obres protagonitzades per personatges subalterns. Un treball crític pot veure's justificat precisament pel fet d'esforçar-se a **interrogar les seves circumstàncies** i, així, poder entendre el **caràcter heterogeni, complex i mòbil de l'univers de víctimes i supervivents**: d'aquesta manera contribuiràs a **qüestionar estereotips i lloc comuns**. Convindrà, aleshores, que assenyalis com la seva subordinació com a dones intersecciona amb altres factors de discriminació o violència. D'aquesta manera, l'anàlisi sobre els personatges et permetrà copsar amb major complexitat la **xarxa d'opressions** i com s'entrecreuen amb **ideologies que sustenten les desigualtats i injustícies**.

Una altra manera d'emprar el *qui* és centrant l'anàlisi en l'**agressor** o **victimari**. Es tracta d'estudiar els subjectes que exerceixen les

violències. Ara bé; si esculls aquesta opció, no t'has de limitar a resseguir com actuen en l'obra i fer una simple relació de les violències que duen a terme i catalogar-les per tipologies (abús sexual, violència psicològica, etc.). Elaborar aquest llistat, si bé pot ser oportú en un treball escolar, és quedar-se en un estadi massa superficial, insuficient per a l'anàlisi acadèmica: corres el risc de constatar el que és obvi per a qualsevol lector. Convindrà que vagis més enllà, que mobilitzis el coneixement teòric i el sentit crític a fi d'assenyalar si el text fa explícit o bé, per contra, naturalitza el **sistema de privilegis** que fomenta, i potser fins i tot legítima, actituds, pràctiques i sistemes socials, i accions concretes d'opressió i violència que, en ocasions, no sols poden quedar impunes; senzillament, passen inadvertides i, per tant, ni tan sols s'impugnen.

Volem fer-te, però, un advertiment important: **evita** plantejar l'anàlisi en termes d'un **binarisme dicotòmic** que t'inclini a identificar, de manera simplificadora i sistemàtica, els personatges purament com a agressors o botxins i víctimes o supervivents -si no és que en el text es planteja així. Les obres literàries precisament tenen la capacitat de mostrar fins a quin punt no hi ha categories estanques i monolítiques: un personatge -com succeeix també en la realitat- pot ser alhora agressor i supervivent. La seva condició, a més, pot canviar al llarg del temps de la diegesi. Cal evitar caure en l'error de voler presentar sistemàticament les dones com a «víctimes totals», i des de posicions paternalistes o essencialismes romantitzadors i condescendents. Fer-ho comporta manllevar-los agència i, per tant, reproduir els discursos patriarcals que conceben les dones com a persones febles, passives, inclinades per naturalesa a la posició de víctima.

El «quan»: quan se situen les violències contra les dones?

El **quan** et fa dirigir l'atenció vers el moment històric de l'obra. De la mateixa manera que el *com*, també té dues lectures possibles -que en alguns casos poden coincidir. La primera, i potser més evident, és la que fa referència a la **recreació literària del moment històric diegètic**. És a dir, el període de la història del món extratextual en el qual se situa l'acció i l'argument de la ficció. Si pots justificar que hi ha poc escrit (o pobrament escrit) sobre les situacions de violències contra les dones en un context històric particular, pots destacar la importància d'estudiar una obra literària concreta per tal d'ampliar-ne el coneixement. Ara bé, hem d'anar en compte amb això, perquè la literatura no és una font històrica sempre fiable i ni tampoc podem extreure conclusions sociològiques rotundes a partir dels estudis literaris.

La segona lectura del *quan* té a veure amb el **moment d'escriptura i (o) publicació del text literari**. És a dir, quan veu la llum per primera vegada en la llengua original (no en reedicions o traduccions

posteriors, per bé que aquest aspecte de circulació del text també pot ser molt significatiu). Els estudis literaris amb perspectiva de gènere estan redefinint la nostra relació amb el cànon literari, principalment de dues maneres. La primera és **rellegint el cànon**: apliquem perspectives contemporànies a obres d'altres temps, no per tal de jutjar-les pel que podrien haver estat, sinó **per revelar dinàmiques d'opressió** que d'altra manera estaven soterrades o havien estat considerades irrelevantes. Novel·les, personatges o autors són revisitats a través d'una **aproximació feminista** per exposar, d'una banda, situacions masclistes prèviament naturalitzades per l'autoritat patriarcal del cànon, i de l'altra, per revelar lectures noves només possibles gràcies a la perspectiva de gènere. L'altra forma de relació amb el cànon té a veure amb el rescat d'obres obviades i invisibilitzades pel sistema d'autoritats literàries, sovint a causa d'haver estat escrites per dones. La perspectiva de gènere ens convida a **revaluar obres** que d'altra manera havien estat ignorades pel cànon; aquesta és una bona manera, també, de justificar la nostra tria.

En el procés de justificació d'una obra hauràs d'afrontar una altra qüestió important: **la representativitat**. Tingues en compte que **cap obra literària** (i per tant, cap estudi crític de la mateixa) **no és completament representativa d'un conflicte**. No pots aspirar, doncs, a equiparar interpretar una obra a entendre la totalitat del problema que estudies. Ser conscients d'això no t'ha de desanimar: al contrari, només amb la seguretat d'haver pogut analitzar allò concret pots anhelar entendre millor la qüestió o problema general.

En aquest esforç, una manera de reforçar els teus arguments és a través de la **literatura comparada**. El mateix procés descrit per justificar una obra el pots emprar si, per exemple, el teu cas d'estudi es basa en **dues o més obres**: les reflexions sobre el *com*, el *qui* i el *quan* es multipliquen, es creuen i, d'aquesta manera, es consoliden. Fer un estudi comparat, al mateix temps, et permet defugir del *fantasma de l'excepcionalitat*: ja no estàs parlant de les circumstàncies específiques d'una obra, que es podrien menystenir com a úniques, singulars i, per tant, no-representatives, sinó que la comparació, encara que igualment no significa generalització, referma la capacitat de situar la **literatura com a un mètode de reflexió i comprensió de sistemes de poder que ens afecten a través dels espais i del temps**.

El procés de justificació de l'obra va, com hauràs imaginat, molt lligat amb el disseny de la pregunta d'investigació: s'alimenten mútuament i formen part d'aquest viatge del qual parlàvem abans de redefinició constant dels nostres objectius.

3.6 La lectura analítica

Una part essencial del desenvolupament del treball es realitza durant la lectura atenta de l'obra o obres literàries que en són l'objecte. La nostra recomanació és que t'embarquis en aquesta tasca amb un mètode i una mentalitat crítica específics. L'objectiu serà relacionar-te amb un objecte, en el nostre cas, un text literari, de manera que el puguis qüestionar i extreure'n relacions –amb altres objectes, amb el món on estan els objectes, o amb les relacions que estableixen els objectes amb el món– que superficialment no són evidents. La teva meta és veure com el text literari no només exposa situacions de violències contra les dones. L'adopció de la perspectiva de gènere t'equipa per penetrar en la naturalesa complexa de les **causes** i els **condicionants sociopolítics i culturals** que les fomenten. Només plantejant-ho d'aquesta manera podràs impugnar-les quant al marc textual i, tal vegada, quant al marc extratextual.

El procés de lectura analítica comença identificant observacions a l'obra a partir d'una lectura molt atenta i contextualitzada del text i, molt sovint, també de la figura autorial. Les observacions es refereixen a les unitats del text que constitueixen el nostre material de treball: la veu narrativa, els passatges, les citacions, les escenes, l'estructura dels capítols, la versificació, els usos de la llengua, la figures retòriques, les imatges, etc. Les observacions són qualsevol tipus d'extracte *en cru*, **evidències textuais** que consideres que tenen interès per entendre amb major profunditat el teu tema, provar la teva hipòtesi o explicar-te millor no només el contingut sinó també la forma, l'estil i la llengua del text literari.

La lectura analítica és un procés metodològic que podem aplicar a qualsevol eix temàtic dels estudis literaris. La diferència la marca precisament el teu objectiu: aquest serà el filtre que determinarà quines observacions extreure. En el nostre cas, el **criteri per identificar i seleccionar observacions** estarà marcat per la necessitat de provar si l'obra literària permet abordar amb **capacitat crítica i transformadora** les violències contra les dones. Hauràs de cercar i identificar, doncs, observacions que ens parlen del *què* i del *com* apareixen representades aquestes violències. En segona instància, també pots parlar atenció a aspectes complementaris que consideris rellevants, com ara aquells en els quals es fa palès el gènere. Com fas això? Mentre vagis llegint i rellegint, ves anotant les observacions en una llibreta, a la tauleta o a l'ordinador (o fins i tot al mateix llibre), i registra la pàgina on es troba cadascuna.

Com hem vist anteriorment, les violències es manifesten de diverses maneres i en distintes dimensions. La teva tasca al llarg de la lectura analítica és anar fent una primera classificació de les observacions segons quin tipus de violència creus que el text exposa: física, psicològica, simbòlica, institucional. Quan tinguis les **observacions**

identificades i ordenades –si és possible, **jeràrquicament per ordre d'importància**–, és el moment de passar al següent pas: la **interpretació**.

Com interpretes les observacions? **Questionant-les**. T'invitem a fer-te preguntes com ara: «què implica aquest passatge?, per què crec que és problemàtic o important?, què m'ensenya que no sabia?, per què m'ha fet qüestionar coses que mai no m'havia plantejat?, amb quin coneixement puc relacionar-lo?». El propòsit és confrontar la teva intuïció, la que t'ha portat a assenyalar una observació com a rellevant, per tal d'extreure'n els motius i anar un pas més enllà en la consideració d'aquesta qüestió concreta.

Les observacions també les pots interpretar **intertextualment**: busca com es relacionen entre elles. Pots veure com observacions similars es repeteixen al llarg del text, tot reforçant la importància del missatge i aportant d'aquesta manera evidències per construir el teu argument. Potser perceps que distints lligams de repeticions es vinculen entre ells: distintes dimensions de les violències es veuen reforçades a partir de punts comuns que només has pogut copsar quan les has aïllades com a observacions i les has interpretat buscant-ne el sentit concret. També és possible que trobis observacions que es contradueixen o s'oposen: aquest material és valuós per demostrar com el text literari no promou un posicionament ferm i coherent, sinó que es presenta com a vehicle per al debat sobre una sèrie de qüestions que cal problematitzar.

Al final de la lectura analítica tindràs un document de notes quantitatiu –en observacions, citacions, passatges que seran el material de reforçament del teu discurs– i qualitatiu –perquè les interpretacions que fas de les observacions i de les seves relacions al llarg del text seran el principi dels arguments a desenvolupar a la part d'anàlisi.

En definitiva, la teva relació amb el text literari ha d'estar marcada per aquestes **dues pràctiques: extractiva**, perquè no llegeixes com un lector ociós sinó com un analista que recopila dades per trobar respostes a un problema, per construir significat; i **crítica**, perquè qüestionen tant la bibliografia sobre l'obra com les teves pròpies troballes i tractes d'extreure'n significat.

3.7 Marc teòric: conceptes i terminologia

Tot treball realitzat en el marc universitari s'ha de concebre com una **contribució a una conversa acadèmica, a un debat** –el que tu has presentat a l'estat de la qüestió. Així, has d'establir un diàleg amb les preguntes, les idees i les aportacions sobre matèria literària que t'han precedit, exposades per persones que s'han interessat per PdR similars a les que vols treballar al teu assaig. La nostra visió del món

està informada per l'acumulació del pensament desenvolupat per la comunitat. Ara bé, no sempre podem identificar l'origen del que creiem saber. Dedicar temps i esforç a realitzar aquest exercici de reconeixement de definicions, conceptes, idees i metodologies t'ajudarà a fonamentar la teva comprensió en un **sistema compartit de referències** i a identificar les teves fonts d'informació per poder-les emprar amb rigor i seguretat.

A vegades, emprar **conceptes clau** assumint que el seu sentit serà compartit porta a la perpetuació de significats problemàtics i a l'embrollament d'idees. Això no vol dir que calgui entrar en una espiral de justificació de tot allò complex o que sentim que no sigui evident. A efectes pràctics, has d'identificar quines són les nocions principals que es relacionen amb la PdR que vertebrava el treball. Com que, en el teu cas, el repte és identificar i interpretar la representació literària de les violències contra les dones, hauràs de definir i justificar la teva posició envers aquestes idees i aquests conceptes. Així mateix, hauràs d'indicar la filiació del concepte (qui l'ha formulat o qui n'ha reformulat el significat), si l'incorpores al teu discurs amb nous matisos, o per què t'inclines per l'ús d'un neologisme encara poc desenvolupat teòricament.

Per elaborar un bon apartat teòric i terminològic cal:

- **Identificar** quins són els conceptes clau que escauen al treball. Aquest pas es basa en la **precisió i el rigor**. Evita quedar-te en un marc definitori molt general, com ara apuntant de manera panoràmica i superficial què són les violències contra les dones. Paga la pena que et preguntis qüestions com ara: «la PdR aborda la violència vicària?, l'assetjament sexual o la violència sexual?, la xenofòbia institucional?».
- **Definir** els conceptes clau a partir de les referències extremes d'estudis ben fonamentats, que tenen l'aval de la comunitat acadèmica. Totes les fonts han d'estar correctament citades.
- **Posicionar** el teu treball i els teus arguments en relació amb aquestes definicions. Potser vols comprovar si els conceptes que empires, tal com estan descrits, funcionen en l'anàlisi de l'obra que estudies. Potser vols ampliar aquesta definició, afegir-hi algun matís, o potser la vols refutar perquè creus que pots argumentar a partir de les teves observacions que el marc d'aproximació a aquestes idees ha de canviar.

T'aconsellem que, com a punt de partida, utilitzis les definicions de violències que presentem al cinquè capítol d'aquesta guia –el glossari. Creiem que et seran molt útils per emprendre aquesta tasca. Per ampliar qualsevol d'aquestes idees o abordar nocions més específiques hauràs de fer una recerca bibliogràfica més afinada, **especialment d'estudis teòrics feministes**. Com ja hem anat apuntat, et recomanem que apliquis la mirada **interseccional**: t'equiparà per dur

a terme una lectura resistent més perspicaç i transformadora perquè et permetrà copsar fins a quin punt es creuen diverses opressions. Al final de la guia t'ofereix una sèrie d'obres de referència des d'on començar a estirar el fil.

3.8 La interpretació literària

Ja has elaborat un estat de la qüestió, has formulat una PdR, i has establert el marc teòric i terminològic que la regeix. També has fet una lectura atenta, establint un diàleg amb la bibliografia i activant la mentalitat analítica per identificar les observacions que t'ajudaran a desenvolupar, amb rigor i complexitat, la *teva* interpretació. El següent pas és estructurar els arguments de manera que t'ajudin a respondre els objectius específics que t'has plantejat, que s'articulen a l'entorn de la PdR. Fer aquest procés de manera metòdica i sistemàtica et permetrà assolir les teves metes sense perdre't pel camí.

Hi ha diverses maneres d'estructurar un discurs d'exegesi literària. La nostra recomanació és que empris una **estructura temàtica**. Divideix el conflicte a estudiar en subtemes més específics, amb els arguments més representatius que relacionen l'obra o obres amb la PdR. D'aquesta manera, aniràs erigint les bastides de la interpretació crítica. Si ordenes l'anàlisi en subtemes podràs fer avançar, de manera lògica i progressiva, el teu discurs argumentatiu. Dividir el tema específic en subtemes encara més específics et pot ajudar a explicar el conjunt. Com fas això?

Tenint sempre en ment la PdR: consulta les observacions i les interpretacions inicials que n'havies fet. Organitza-les, per exemple, en **tres subtemes**.³ Els subtemes han de tenir una vessant *reveladora* del teu tema: no només han de descriure i exposar la PdR, sinó que han de tenir una proposició argumentativa. Han de posicionar el text literari com a agent per a la reflexió crítica del conflicte. Els arguments, igual que has fet a la part teòrica, han de **corroborar, ampliar o qüestionar** els estudis previs. D'aquesta manera enriqueixes i fas progressar el debat en curs sobre l'obra alhora que reafirmes el potencial de la literatura per fer evidents estructures de violència o proposar alternatives per a la seva erradicació.

L'ordre i l'estructura dels teus arguments són essencials per aconseguir una comunicació clara i efectiva del discurs argumentatiu. Et proposem el següent model:

3 Aquest pas també el pots fer mentre realitzes la lectura analítica.

Nom del subtema

Comences per una breu presentació del subtema, partint de definicions establertes al marc teòric o que vols afegir aquí perquè són específiques.

Exemple 1: descrius i contextualitzes el passatge de l'obra a partir del qual exposes la teva observació. Si creus oportú il·lustrar-ho textualment, introdueix la citació, ben referenciada. Fes-ne la interpretació, si convé reprenent conceptes teòrics.

Exemple 2, 3, 4, etc.: fas el mateix, i depenent de l'extensió del teu treball, afegeixes més exemples. Et recomanem, però, no fer-ne més de cinc: tria els més rellevants i adients, i que sempre aportin perspectives noves que facin avançar l'argumentació.

Exemple de reforç extern (opcional): si ho trobes oportú, pots afegir una observació que reforci els arguments a partir d'una obra que no sigui la que estàs analitzant primàriament.

Tornes a descriure el subtema, aquest cop enriquit pels exemples, i el vincules amb la PdR de manera explícita.

L'objectiu principal de la interpretació literària és presentar de manera ordenada, justificada i convincent –si pot ser, amb el màxim d'elegància discursiva–, els arguments de la teva interpretació, vertebrada a l'entorn de la PdR. L'assaig ha de ser una síntesi de les observacions més pertinents, **identificades i interpretades per tu**, relacionades amb el marc teòric i els conceptes claus, d'una manera que correspongui al propòsit últim del treball: mostrar com la lectura crítica i l'exegesi ben informada i metòdicament executada ens aporta una comprensió més productiva i transformadora que, en potència, contribueix a erradicar les violències masclistes i a promoure discursos de reconeixement i reparació de víctimes i supervivents.

3.9 Conclusions

Tot treball acadèmic culmina en unes conclusions. Es tracta de **resumir els arguments** de la interpretació que has exposat a l'aparat analític i, és clar, proposar una resposta a la PdR que s'ajusti als objectius indicats a la justificació inicial el treball. Compte! Això no vol dir que hakis de *resoldre* necessàriament el conflicte, sinó oferir un tancament adequat als propòsits que has problematitzat al llarg de l'assaig. És important que a les conclusions **no incorporis informació nova**, especialment arguments.

Un cop exposada la síntesi de la teva lectura resistent, tanmateix, et recomanem que apuntis, de manera **humil** i alhora **estimulant**, **noves línies d'investigació** a l'entorn de conflictes que han quedat per abordar o preguntes que es poden continuar explorant en altres treballs. D'aquesta manera, propicies la continuïtat del debat acadèmic i animes altres persones a prendre el relleu.

3.10 Revisió final

Enfrontar-se al procés de reescriptura i reavaluació d'un assaig és un pas a vegades menystingut però que, cal subratllar-ho, és fonamental. L'has de començar a considerar essencial en el desenvolupament de l'escriptura argumentativa.

Un cop acabada la primera redacció del treball o l'assaig, cal deixar-la reposar. Hi ha dues maneres de *revisitar* un text. La primera és a través del **nostre propi escrutini**. Has d'emprendre aquest procés amb actitud d'**exigència, compromís i honestedat acadèmica**. El millor que pots fer quan acabes un esborrany és deixar-lo en un calaix uns quants dies. Tornar a llegir la teva prosa després d'haver-te'n distanciat et permetrà detectar els vicis d'escriptura que tots tenim i, així, els podràs esmenar. T'animem a fer els següents exercicis:

- **Comprova** que totes les unitats de sentit (frases, paràgrafs, arguments, capítols) són **coherents** i estan **ben cohesionades** entre elles.
- **Resol** errors ortotipogràfics, frases de gramàtica dubtosa, repeticions o redundàncies, estructures febles, arguments que no tenen un encaix lògic, l'ús poc rigorós dels conceptes.
- **Uniformitza el registre i l'estil** de tot el discurs. Esforça't a aconseguir que la prosa guanyi en elegància, perquè així enfortiràs la capacitat persuasiva dels teus arguments.
- **Assegura't** que totes les **idees i comentaris** que has extret d'altres estudis i les **citacions textuais** tant de l'obra primària com de la bibliografia estan **sempre ben referenciades**.
- Fes una **revisió escrupolosa de la bibliografia**.

La segona manera de visitar un text, complementària a la primera, és acudint a l'ajuda d'una **revisió externa**. Demana a una persona que, de manera generosa, dediqui temps a llegir amb **atenció crítica i ànim constructiu** el teu treball. Anima-la a comprovar que tot rutlla; que es fixi tant en el desenvolupament argumentatiu com en la retòrica. Segurament t'indicarà aspectes que poden ser millorables: des de la seva distància crítica serà capaç de veure punts febles que tu, pel teu compte, no has detectat. Si bé entomar crítiques de vegades ens pot resultar difícil, perquè hem de superar una primera reacció emocional de frustració, rebuig o d'inseguretat, hem d'aprendre a fer-ho. Pren-t'ho en clau positiva: revisa i incorpora tot el que trobis oportú de les seves observacions. Aquest exercici de revisió d'un treball propi a partir de les aportacions crítiques d'algú altre, fonamental en la cultura acadèmica, no només millorarà la qualitat de la teva proposta; estimularà que reforcis l'hàbit, sempre imprescindible, de fer autocrítica.

Ja sabem que qualsevol projecte està subjecte a un procés de millora continuada, així que no t'obsessionis a preparar un text que no

tingui cap fissura. El més important és que hagi presentat uns objectius d'interpretació sòlids, que els arguments plantejats estiguin corroborats a partir d'evidències textuais de l'obra, i que hagi arribat a unes conclusions rellevants i coherents, defensades amb confiança i que responguin als problemes plantejats al principi del treball o l'assaig.

3.11 Directori de bones pràctiques

Per acabar, volem donar-te unes **recomanacions específiques** a tenir en compte mentre plantejges el treball, l'executes i el revises. T'invitem a fer-ne un ús molt pràctic. Ressegueix cadascun dels punts de la llista i, senzillament, **comprova que els estàs tenint en compte**.

- Articular una interpretació literària pròpia tenint en compte la tradició en la qual s'inscriu l'obra i el seu marc contextual
- Aplicar el marc teòric en la lectura de l'obra
- Identificar la naturalesa i la superposició de violències i explorar si se n'exposen les causes primeres i seqüeles
- Identificar les ideologies latents
- Analitzar la formalització estètica de la violència
- Analitzar el tractament dels cossos
- Dilucidar si el text proposa una resposta ètica per part del lector
- Indagar si s'exposen formes de resistència i de resposta a la violència i determinar si adquireixen una dimensió política
- Establir una bona relació dialògica amb la bibliografia
- Emprar els conceptes i la terminologia amb rigor
- Ser conscient de la pròpia posició de privilegi o subordinació, si s'escau, i fer-la explícita
- Deixar enrere els discursos victimistes i oportunistes

Així mateix, t'indiquem conceptes,⁴ posicions i pràctiques que **sempre has d'evitar**:

- Confondre la realitat amb la representació literària de la realitat (la ficció)
- Biaix de gènere
- Ceguesa de gènere
- Classificacions binàries
- Essencialisme
- Estereotips i tòpics
- Etnocentrisme
- Interpretacions automatitzades i generalitzacions universalistes
- Incoherència i poca finesa de les argumentacions

⁴ Vegeu el glossari al cinquè capítol.

- Maniqueisme
- Plagi (voluntari o inconscient, quan s'incorpora al text interpretació d'algú altre sense fer-hi constar el reconeixement de l'autoria i la font)
- Revictimització
- Universalització de les nostres pròpies assumpcions
- Ús poc acurat de termes i conceptes
- Pressuposar que les cultures i col·lectius minoritzats presenten un major grau de violència

3.12 Bibliografia

Tot treball acadèmic ha de tenir una bibliografia. Hi faràs constar només els textos literaris que són objecte d'estudi (obres primàries) i estudis o altres fonts d'informació consultades per dur a terme la recerca (obres i fonts secundàries) que hagin estat citats al treball. És molt important que la bibliografia es nodreixi d'estudis acadèmics ben fonamentats i que reflecteixi que en la cerca de fonts s'ha tingut en compte la perspectiva de gènere. En la presentació formal segueix un únic criteri de referenciació, de manera sistemàtica i escurpolsa.

4 Propostes d'innovació docent

Sumari 4.1 Revisió per parells. – 4.2 Elaboració d'una entrada de la Viquipèdia. – 4.3 Diari de recerca o diari de lectures.

Aquesta part de la guia s'adreça principalment a professors. En el disseny i el desenvolupament de treballs que ens ocupen, creiem que pot ser oportú dur a terme pràctiques d'innovació docent que permetin reforçar la competència de compromís ètic i fomentin la reflexió col·lectiva i l'autoreflexió. D'acord amb els objectius que es vulguin assolir i, lògicament, segons altres factors determinants com ara el perfil de l'assignatura, el nivell acadèmic, l'enfocament teòric o la metodologia emprada, serà més adient inclinar-se per una o altra modalitat de pràctica.

A continuació presentem tres activitats d'innovació docent, prèvies o paral·leles a l'elaboració dels treballs finals, que poden contribuir a l'adquisició o al reforç de competències i coneixements necessaris per elaborar un assaig que vincula literatura i violències masclistes.

4.1 Revisió per parells¹

Descripció bàsica

L'objectiu d'aquest exercici és que els estudiants millorin les competències relacionades amb l'**avaluació crítica i propositiva del treball d'una altra persona** que aborda les violències contra les dones, així com amb el **judici** i l'**expressió oral** formulats de manera responsable, generosa i respectuosa.

Per parelles, els estudiants comentaran l'esborrany de l'assaig d'un company, intercanviaran recomanacions i suggeriments, i assenyalaran quines són les fortaleses en l'argumentació, l'estructura i la formalització del treball aliè. Amb això busquem que els alumnes d'humanitats **adquireixin competències de socialització i aprenentatge grupal** que vagin més enllà de les tradicionalment associades a l'anàlisi literària, de caire més individual, i que en l'argumentació emprin de manera pertinent i rigorosa conceptes i vocabulari de l'àmbit de les violències masclistes. L'exercici de revisió per parells té com a finalitat que els estudiants duguin a terme un debat constructiu a l'entorn dels dubtes i els aprenentatges que estan emergint a partir d'identificar i problematitzar les diverses formes de violència masclista plasmades en obres literàries. Es tracta, doncs, que reflexionin sobre els **processos metodològics** associats a la realització d'un treball acadèmic des d'una perspectiva de gènere.

Aquest exercici té tres aspiracions pedagògiques: incentivar la producció de **comentaris propositius ben argumentats** a partir de l'esborrany del treball d'un company, promoure la **capacitat de respondre** a aquests mateixos comentaris i **integrar-los a l'assaig** que estan elaborant, i comprovar l'adquisició de la **perspectiva de gènere** en el discurs. L'exercici es pot plantejar de manera presencial o virtual. En la modalitat presencial es du a terme en l'espai físic de l'aula: les parelles conversen per torns davant del grup classe, sense que el docent hi intervingui (només manté un paper d'observador directe però no-participatiu). En la virtual, les parelles conversen en línia a l'hora que ells hagin acordat, sense cap intervenció del docent. L'exercici virtual exigeix que la prova es realitzi en una plataforma que permeti la gravació de l'exercici i, així, la seva posterior visualització i avaluació de manera asíncrona, tant per part dels estudiants com del professor. Com que aquest exercici requereix que els estudiants tinguin realitzat un esborrany d'assaig, es recomana programar-lo de cara a l'últim tram de l'assignatura.

¹ Per a una exposició més detallada consulta l'article «La revisió por pares síncrona en el aula virtual: leer críticamente la representación literaria de violencias contra las mujeres» (Iribarren, Serrano-Muñoz, Gatell i Clua 2023).

Metodologia

Plantegem un format d'exercici de revisió per parells bàsic que es pot adaptar a les necessitats particulars de cada aula. La realització d'aquesta prova consta de quatre fases:

1. Inici del curs: es posa a disposició dels estudiants la descripció de la prova, les instruccions d'ús de la plataforma de videoconferència en cas de realitzar-se de manera virtual, i la rúbrica d'avaluació. També se n'argumenta l'objectiu pedagògic.
2. Preparatiu de l'exercici: es fixa la data de lliurament dels esborranys, es recol·lecten i el docent confecciona el llistat d'assignació de parelles. Recomanem que tots els esborranys es dipositin en un espai digital accessible perquè tothom els pugui llegir.
3. Durant l'exercici:
 - a. Si es realitza de manera presencial, el docent estableix els torns per a cada parella. Si es realitza de manera virtual, es recomana permetre als estudiants concertar les trobades segons millor els convingui.
 - b. L'exercici ha de tenir una duració d'entre deu i vint minuts màxim. Cada estudiant tindrà entre cinc i deu minuts per a exposar els seus comentaris propositiu basats en la lectura de l'esborrany del company i per rebre els comentaris de la seva parella. Aquesta limitació temporal fomenta el treball de síntesi en l'expressió oral. L'accés previ a la rúbrica d'avaluació haurà permès a l'estudiant preparar la intervenció de manera eficient i orientada.
4. Després de l'exercici: el docent farà arribar els comentaris i l'avaluació tant de manera individual com grupal un cop tothom hagi realitzat l'exercici, per tal d'evitar greuges comparatius.

Avaluació

Recomanem per a la rúbrica d'avaluació que es contemplin les competències argumentatives, de síntesi, la capacitat de filar arguments incorporant la perspectiva de gènere, i l'expressió oral. També convé que es posi èmfasi en la necessitat d'utilitzar, amb seguretat, rigor i de manera pertinent, conceptes i vocabulari relatiu a les violències contra les dones. Tot i que es demana que els estudiants integrin els comentaris que considerin més valuosos a la versió final del treball (el darrer lliurament del curs), recomanem per a aquest exercici que les competències a avaluar estiguin més relacionades amb l'execució de la revisió i la recepció síncrona de comentaris, per tal de no barrejar de manera desigual distints grups de competències.

4.2 Elaboració d'una entrada de la Viquipèdia

Introducció

La Viquipèdia és la **primera font d'informació científica de la ciutadania**. Aquesta enciclopèdia en línia, construïda de manera col·lectiva per una enorme comunitat transnacional i petites comunitats locals, posa a l'abast de tota persona connectada a internet coneixement fonamentat en estudis científics i fonts d'informació fiables. Actualment existeixen unes tres-centes Viquipèdies, de major o menor volum segons la llengua.

Com han posat en relleu múltiples estudis, la Viquipèdia, semblantment a moltes institucions i projectes culturals, presenta un **biaix de gènere**, més o menys acusat segons l'àmbit disciplinari o la comunitat que elabora els articles. Com a instrument de divulgació científica que és la Viquipèdia, el biaix de gènere és deutor de la **tradicional concepció patriarcal** de tots els àmbits del **coneixement** i de la **cultura**, i correlatiu al de la majoria de camps de recerca acadèmica actual. Quant a la disciplina literària, es manifesta sobretot en la manca d'entrades d'escriptors i d'obres d'autoria femenina, en la pobresa del contingut i en l'exigüitat de fonts bibliogràfiques en què es fonamenta. Aquesta manca, al seu torn, es deutora del secular **androcentrisme** que ha regit la construcció del cànon, les institucions educatives i del món de les lletres, la indústria editorial, els estudis literaris i les polítiques de promoció de la lectura.

Amb l'objectiu de revertir aquest problema, des de fa anys, diverses institucions i iniciatives populars compromeses amb la igualtat de gènere estan duent a terme un ampli ventall d'accions. Creuen, enriqueixen i tradueixen **articles i viquiprojectes** sobre dones i qüestions que s'hi vinculen, fonamenten articles en fonts acadèmiques d'autoria femenina, milloren les entrades en aplicar-hi la perspectiva de gènere, i corregeixen el llenguatge sexista del redactat.

La creació, millora i traducció d'articles de la Viquipèdia per part dels estudiants és una pràctica d'aprenentatge amb un gran **potencial pedagògic** tant per a l'alumnat de secundària i batxillerat, com per a l'universitari. Permet treballar competències com ara la cerca de fonts fiables, la bona gestió de la informació i recursos gràfics, la comprensió lectora, l'esperit crític, la capacitat de síntesi, l'escriptura, la creativitat, el compromís ètic i transnacional, i el treball en equip. A més, promou que l'alumnat participi col·lectivament en la

construcció del coneixement en una activitat que té un **impacte social**, i que pren sentit també més enllà de les aules.²

En l'elaboració de treballs final de grau o de màster és habitual emprar la Viquipèdia com a font d'informació. En consultar-la a l'hora de realitzar un treball que vincula literatura i violència contra les dones és molt probable que trobem a faltar entrades sobre autores i obres d'autoria femenina, o que els continguts siguin molt pobres o esbiaixats. Fins i tot, poden **consolidar i reproduir elements de violència estructural i simbòlica contra les dones** i, el que és especialment greu, tal vegada continguin interpretacions literàries que **naturalitzin i justifiquin** la representació literària de les **violències masclistes**.

Atès el potencial pedagògic que enclouen els diversos exercicis que es poden fer vinculats a la Viquipèdia, en aquesta guia exhortem la comunitat acadèmica a dur-los a terme a fi de resoldre o, si més no, minimitzar, els problemes que acabem d'assenyalar.

Abans de passar a descriure l'exercici, volem assenyalar els deu elements que hauria de tenir tot bon article de la Viquipèdia:

1. L'article ha de començar amb una **definició clara i rigorosa** del concepte del títol.
2. El text, eminentment descriptiu, ha d'estar escrit en un **lenguatge formal, no sexista, de registre enciclopèdic, i en tercera persona**. No es poden expressar opinions personals.
3. El text ha de **reflectir els diferents punts de vista de manera equilibrada i contemplar la perspectiva de gènere**. Si, per exemple, escrus sobre un tema polèmic, cal que reflecteixis tots els posicionaments al respecte.
4. L'article ha d'aportar **informació suficient** per a un lector sense coneixements previs del tema.
5. L'article ha d'estar **estructurat en diferents seccions** i ha de tenir un **fil conductor**. No es tracta de fer una llista d'enunciats, cal construir un relat.
6. La **informació ha d'estar referenciada**, cal esmentar **fonts fiables** (publicades i sense conflicte d'interessos amb el tema que es tracta).
7. Sempre que es pugui, l'article **ha d'incloure imatges**, però recorda que només es poden afegir les que tinguin una llicència lliure CC BY SA³ o superior.

² Per a més informació sobre el potencial educatiu de la Viquipèdia, vegeu *Guia de bones pràctiques per a l'ús docent de Viquipèdia a la universitat* (2015), de Maura Lerga i Eduard Aibar (<http://hdl.handle.net/10609/38241>).

³ <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/es/legalcode.ca>.

8. Si s'ha millorat un article que ja existia, **el resultat ha d'integrar la informació que ja hi havia amb la que s'ha afegit després**. Cal mantenir la **coherència** del relat.
9. El text inicial sempre és una **introducció** d'un o dos paràgrafs en què apareix el més important, que es tracta després amb més extensió.
10. Cal **inserir enllaços interns** (a d'altres articles de la Viquipèdia) als conceptes més importants o que permeten ampliar la informació, per tal de facilitar la navegació als lectors.

Descripció bàsica

L'objectiu d'aquest exercici és que els estudiants creïn un article de la Viquipèdia sobre una autora o obra literària **rellevant** que representa les violències contra les dones. L'article ha de ser **inèdit** i **pertinent**, i s'ha d'adequar estrictament a les **convencions d'una informació enciclopèdica**. Per tant, la informació ha de fonamentar-se en bibliografia eminentment acadèmica. L'elaboració de l'entrada persegueix que els alumnes desenvolupin les següents competències:

1. Buscar, seleccionar i processar informació, i gestionar fonts documentals de manera eficaç.
2. Articular un discurs expositiu sintètic, ben cohesionat i convincent, que es nodreixi de les fonts consultades i les presenti de forma dialògica.
3. Actuar amb esperit i reflexió crítica davant del coneixement, en totes les seves dimensions, tot mostrant inquietud intel·lectual, cultural i científica i amb compromís cap al rigor, l'honestat i la qualitat.
4. Exercir la ciutadania activa i la responsabilitat individual amb el compromís en els valors democràtics i la sostenibilitat.
5. Mostrar en el propi treball una actitud ètica, responsable i respectuosa amb la diversitat natural, social, epistemològica, cultural i de gènere, així com reconèixer la integritat de la feina dels altres.

Convé advertir que, si l'entrada existeix en una altra llengua, cal tenir en compte que la proposta no sigui una mera traducció, que inclogui informació nova (contingut, enllaços i bibliografia) i que estigui convenientment actualitzada.

Metodologia

El desenvolupament de l'activitat es realitza en les següents fases:

1. Presentació, justificació i discussió dels articles a l'aula. Cada estudiant ha d'exposar l'objecte del seu article i justificar-ne la tria, posant èmfasi en la rellevància i el caràcter innovador de la proposta. Així mateix, ha d'explicar en quina bibliografia es fonamenta. La resta de companys han de fer-li preguntes i suggeriments o advertiments ben fonamentats, sota la supervisió i guiatge del docent. Aquesta dinàmica pot fer-se per grups si hi ha molts alumnes, o amb tot el grup classe. És molt recomanable que, abans de fer les sessions de conversa, s'hagi avançat la informació clau en un espai de comunicació digital compartit per tothom, seguint una plantilla. En funció del nombre d'alumnes, es dedicarà més o menys estona a cada estudiant i discussió, així com sessions.
2. Creació d'un perfil d'editor. Els estudiants, si no han contribuït mai abans a la Viquipèdia, han de crear-se un perfil d'editor. Convé seguir les instruccions a Crea un compte.⁴
3. Procés d'elaboració i publicació. Durant unes tres setmanes cada estudiant elabora el seu article, tot incorporant les observacions que li han fet els companys i el professor. Un cop publicat l'article a la Viquipèdia comunica als companys (en l'espai digital acordat) l'enllaç de la seva entrada i lliura al professor el PDF de l'article (descarregable).
4. Sessió col·lectiva de valoració tant del contingut dels articles com de la pràctica de realitzar-los.
5. Activitat optativa de millora de l'entrada dels companys. En cas que es faci, convé enviar al professor també un document amb les evidències de les millores que ha introduït (encara que quedin registrades a la mateixa entrada, facilita la correcció).

Avaluació

L'ús d'una rúbrica d'avaluació és particularment útil en aquest exercici. Convé que els estudiants la coneguin des del plantejament de la pràctica perquè els serveixi com a full de ruta. La rúbrica ha de contemplar els elements clau d'una bona entrada de la Viquipèdia:

- Rellevància de l'objecte de l'article
- Originalitat de l'objecte de l'article

⁴ https://ca.wikipedia.org/w/index.php?title=Especial:Crea_compte&returnto=Viquip%C3%A8dia+en+catal%C3%A0.

- Qualitat del contingut (capacitat interpretativa i de síntesi)
- Eficàcia divulgativa
- Rigor en l'ús dels conceptes i en el tractament en matèria de violència contra les dones
- Estil del discurs expositiu
- Estructura
- Obertura (enllaços interns i externs)
- Bibliografia
- Il·lustració

És important que el professor avaluï les entrades a partir del document en PDF que li lliurarà cada alumne, atès que els articles de Viquipèdia poden ser editats constantment.

4.3 Diari de recerca o diari de lectures

Descripció bàsica

De manera paral·lela al procés de recerca i escriptura d'un assaig o treball sobre la matèria que ens ocupa, recomanem que el docent proposi l'elaboració d'un text, de naturalesa més **creativa, personal i lliure**, en el qual l'estudiant vagi consignat informacions, troballes, intuïcions, dubtes, hipòtesis i especulacions: un diari.

Per les característiques de la disciplina en què s'emmarca aquesta guia, els estudis literaris, es poden plantejar dos models que no són excloents sinó, ben al contrari, complementaris: el **diari de recerca** i el **diari de lectures**. La diferència entre l'un i l'altre ve determinada pel seu mateix nom. Mentre el diari de recerca és un document que recull de manera sistemàtica les diferents idees, impressions, reflexions i informacions que l'estudiant va recollint durant la recerca (per tant, té una naturalesa àmplia), el diari de lectures pot referir-se a un exercici d'escriptura creativa en relació amb la lectura de les obres. Normalment, el diari de lectures conté la consignació d'informació, impressions, valoració personal o referències sobre obres literàries de ficció. Pot obrir espais per a expressions més subjectives, vinculades a vivències, sensibilitat, gustos, emocions i afectes. Si s'opta per presentar un treball o assaig en què s'expliciti la posició des de la qual s'ha dut a terme la **lectura situada**, la modalitat del diari de lectures pot ser especialment oportuna: propicia que l'alumne pugui expressar experiències de violències patides o infligides. Pot ser, per tant, el marc idoni perquè l'alumne, a partir de l'autoreflexió, pugui arribar a identificar la pròpia posició de privilegi o de subalternitat, des d'una perspectiva interseccional. Tot i així, com dèiem més amunt, un i altre poden ser complementaris

i, en tot cas, es pot fer servir qualsevol dels dos conceptes per a la mateixa idea.

Un dels objectius del diari és la documentació de la informació que es desprèn tant de la lectura de les obres literàries que són objecte d'anàlisi com dels textos crítics i teòrics. També s'hi poden recollir dubtes, tensions, malestars, vincles amb experiències vitals i reflexions sobre com identifiquen i problematitzen la representació literària de les violències masclistes, així com anotacions de converses amb companys de l'aula i comentaris del professor. Tenint en compte que el volum de les lectures pot ser quantios i que el procés de recerca és llarg, els diaris són eines que, lluny d'afegir càrrega de feina a l'estudiant, l'ajudaran a mantenir l'ordre de les idees, reflexions i impressions aparegudes durant tot el procés i, també, a recollir aspectes que poden ajudar posteriorment en l'anàlisi literària.

Un altre objectiu és facilitar l'exposició de la metodologia emprada en el treball: en cas que per a l'avaluació es demani un informe final, els alumnes tindran a l'abast la informació detallada i qualitativa del desenvolupament de l'anàlisi. Els diaris, pel fet que recullen reflexions sobre com es du a terme el procés de recerca i per què s'escullen unes vies d'anàlisi o unes altres, permeten reflexionar sobre el propi aprenentatge. Ahora, posen en relleu els avenços que l'alumne ha fet quant a coneixements teòrics, pràctiques lectores, domini de l'escriptura acadèmica i capacitat analítica.

Per la distinta naturalesa dels diaris, recomanem que mentre els de recerca poden ser objecte d'avaluació, els de lectura és més convenient que romanguin com una eina personal de l'alumne, que només compartirà amb el docent si ho creu oportú.

Metodologia

Tant la forma com el contingut del diari poden ser diversos. L'important és que, sigui quina sigui la forma que adquireixi, el document consti d'entrades datades i, en el cas que hi apareguin, amb les obres comentades correctament referenciades. També cal que l'escriptura del diari sigui constant, amb la periodicitat que es decideixi, i que les entrades estiguin estructurades de manera similar. Així, s'hi podran trobar informacions de naturalesa diversa però que es poden adequar a aquest model:

- Els diferents passos que se segueixen per a la recerca, amb la possibilitat d'explicar les diferents incidències, obstacles o mancances que s'hi han trobat.
- Referències a les obres consultades o llegides, tant si són obres literàries com teòriques. En tots dos casos hi pot haver citacions textuals que hauran d'anar acompanyades de la referència

completa, per a futures consultes i per a l'elaboració de l'apartat bibliogràfic.

- Impressions, idees o reflexions sobre qualsevol dels dos passos anteriors que, posteriorment, podran servir per justificar alguns aspectes de la recerca i la posició de l'estudiant com a investigador i per a elaborar la discussió o les conclusions.
- Idees per a línies de recerca futures o més àmplies.

Avaluació

Aquesta eina recomanem avaluar-la tenint en compte la llargada de text, la periodicitat i extensió de les entrades, la quantitat d'obres consultades, la diversitat i profunditat dels aspectes tractats, la capacitat de formular preguntes, l'autoavaluació i l'autoreflexió, i l'ús de la llengua. Si s'empra una rúbrica, cal que contempli tots aquests paràmetres.

5 **Glossari**

Aquest glossari pretén posar-te a l'abast una definició molt sintètica de termes i conceptes que et poden ser útils per a l'elaboració d'un treball que adopti la perspectiva de gènere i, més particularment, tracti la representació de les violències contra dones i nenes en obres literàries. La relació no pretén, en cap cas, ser exhaustiva ni resoldre controvèrsies associades als conceptes sobre els quals no hi ha un consens.

Si no trobes un terme nou, pots cercar-lo a la base de dades de neologismes del TERMCAT: <https://www.termcat.cat/ca>. El document *Estrategia estatal para combatir la violencia machista 2022-2025* inclou un glossari que et pot ser útil consultar (2022, 271-9).

Agressor: persona que comet una agressió. També s'usa la paraula **victimari** per fer referència a la persona que, amb les seves accions, infligeix un dany o perjudici a una altra (víctima o supervivent).

Androcentrisme: visió del món i de la cultura centrada en el **punt de vista masculí**. Posa l'home com a centre o protagonista de la història, en detriment de les dones, la importància de les quals es minimitza, invisibilitza o no es pren en consideració.

Agressió sexual: vulneració de la llibertat sexual i integritat corporal d'una altra persona, en contra de la seva voluntat, mitjançant l'ús de la violència, la coerció o la intimidació. Segons la legislació de cada país, pot ser un delictes penal o civil. En el marc legislatiu internacional va significar un punt d'inflexió la resolució 1820 del Consell de Seguretat de l'ONU, promulgada el 2008, que estableix que «la violació i altres formes de violència sexual poden constituir un **crim de guerra**, un crim de **lesa humanitat** o un acte constitutiu quant al **genocidi**» i «destaca la necessitat que els crims de violència sexual quedin exclosos de les disposicions d'amnistia en el context dels processos de solució de conflictes».¹

Assetjament sexual: delictes que consisteix a exigir o demanar favors sexuals (des de tocaments fins a relacions plenes) en l'àmbit laboral, docent o en d'altres contextos, que s'inflingeixen a una persona en situació d'intimidació, hostilitat, incomoditat o humiliació. L'assetjament pot produir-se de forma **verbal** o **no verbal**. A Espanya es va incloure al Codi Penal el 1995. Per a la tipificació del delictes va ser clau el llibre *Sexual Harassment of Working Women* (1979), de Catharine MacKinnon.

Binarisme de gènere: concebre i classificar el sexe i el gènere femení i masculí únicament en **dues categories** absolutes distintes, estàtiques i oposades, sense tenir-ne en compte ni l'àmplia varietat de condicions, identitats, rols i atributs, ni tampoc la seva performativitat.

Biaix de gènere: manca d'igualtat de representació de persones de distints gèneres en una realitat social o en àmbits com ara l'ús de recursos naturals i culturals, l'educació, la política, el món laboral, la recerca, l'art i la religió. Quant a la literatura, el biaix de gènere és molt acusat en els repertoris canònics per la nul·la o poca representació d'autores, per exemple.

¹ <https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/BDL/2011/8217.pdf>.

Ceguesa de gènere: pràctica professional o actitud intel·lectual que no contempla les distintes condicions, identitats, rols i atributs de gènere en qualsevol àmbit de l'activitat humana. En el camp de la literatura es dona quan els estudis o la crítica sobre una obra literària, per exemple, no paren atenció a l'agència dels personatges femenins. La ceguesa de gènere és particularment acusada en l'escriptura dels relats de guerra: en la representació literària dels fets bèl·lics tradicionalment s'ha obliterat el paper de les dones. Una de les autores que ha fet evident aquesta tradicional ceguesa de gènere és Svetlana Aleksiévitx a *La guerra no té cara de dona* (1985).

Consentiment: les definicions institucionals relacionen el consentiment amb l'adhesió, l'aquiescència, l'assentiment comú, l'acord deliberat, conscient i lliure de la voluntat respecte a un acte determinat. En l'àmbit de la violència contra les dones, però, s'ha d'ampliar la definició per encabir-hi la reflexió sobre el que **no és consentiment** ja que, sovint, el silenci o la no manifestació clara de la voluntat, per part d'una dona, en una situació violenta, ha servit de base per **exculpar** la persona o persones que han dut a terme l'agressió. A les definicions lexicogràfiques del terme, per tant, hi afegim la necessitat, en parlar de consentiment, de considerar-lo com el fet d'**establir límits**, tant personals com interpersonals, i també respectar els de l'altre. Els límits estableixen el marc temporal i contextual que estipula, en aquell lloc i moment, què és o no consentit. L'ONU adverteix de la necessitat de promoure la **cultura del consentiment** per posar fi a la **cultura de la violació**.

Cosificació (o objectualització): considerar l'altre com un objecte i font de gratificacions per a un mateix. Aquesta pràctica es basa en una relació de desigualtat, exempta d'**empatia** i de **reconeixement** de l'altre com a persona i subjecte amb **drets i sentiments**. La persona que està en una situació de privilegi, obeint a una concepció de propietat i domini, se sent legitimada a tractar algú de manera coercitiva, i com a ésser subordinat, per a benefici propi. Aquesta creença quant a les dones, tan present en la pornografia i en la publicitat, és a l'arrel de molts delictes sexuals. Rita Laura Segato, que assegura que la cosificació i la mentalitat extractivista és el fonament del poder patriarcal, ha desenvolupat el concepte de **pedagogia de la crueltat**, que defineix de la següent manera: «Anomeno pedagogies de la crueltat tots els actes i pràctiques que ensenyen, habituen i programen els subjectes per a transmutar el que és viu i la seva vitalitat en coses» (2021, 1). Segato assenyala que el tràfic de dones i l'exploació sexual són el paradigma de la pedagogia de la crueltat.

Criptogínia: el neologisme, síntesi dels mots grecs «*crypto*» (ocultar) i «*gyné*» (dona), ha estat proposat per Begonya Pozo i Carles

Padilla (2021) per designar l'**obliteració** o **menysteniment** de les contribucions realitzades per dones en esferes hegemòniques en les quals la notorietat i la visibilitat són rellevants. Aquesta pràctica cultural, paradigmàtica de la **violència simbòlica**, és molt present en els cànons literaris tradicionals.

Cultura de la violació: conjunt de prejudicis, pràctiques, actituds i discursos emparat per les ideologies, creences i estructures de poder patriarcals que legitimen, normalitzen i promouen les relacions asimètriques entre gèneres i, particularment, la violència i els abusos sexuals. Una de les pràctiques més comunes és **justificar la violació** d'una dona **culpabilitzant-la** de l'agressió pel fet d'haver provocat inevitablement l'home per la manera com anava vestida, l'hora i el lloc on era, etc. L'ONU, que destaca la dificultat de desterrar-la pel seu caràcter omnipresent i arrelat, considera que el primer pas per aconseguir-ho és **identificar-la com a tal**. Entre les diverses mesures que proposa per posar fi a la cultura de la violació, es proposa fomentar la cultura del consentiment.²

Dominació: situació en la qual un individu o grup, instal·lats en una posició jeràrquica superior, disposen del privilegi d'imposar les seves idees o voluntat a un altre individu o grup. En els sistemes patriarcals, la **dominació masculina** és el poder de l'home sobre la dona i altres posicions de gènere subordinades, que es pot expressar en diferents formes de violència, incloent-hi la simbòlica. La dominació masculina té com a base la diferenciació i estereotipació dels rols femenins i masculins, sistema segons el qual els homes són considerats subjectes i, les dones, objectes o subjectes passius. En aquest sistema de relacions, la dominació masculina és legitimada i justificada per la visió androcèntrica pròpia dels sistemes patriarcals.

Edatisme: actitud de menyspreu, discriminació i (o) exclusió d'una persona o col·lectiu per l'**edat**. S'aplica especialment en el cas de les **persones grans**, que en algunes societats poden veure's marginades quan deixen de ser productives per al grup. També es pot aplicar a infants i joves que són menystinguts, exclosos de la participació social o no se'ls permet intervenir en decisions que els afecten. L'edatisme s'expressa també de manera diferent en termes de gènere; en moltes societats, són més respectats els ancians que les ancianes. Un exemple són, a la nostra societat, les diferents possibilitats laborals que tenen homes i dones en el cinema i la televisió quan es fan grans o comencen a tenir cabells blancs i altres signes de l'edat.

² <https://www.unwomen.org/es/news/stories/2019/11/compilation-rays-you-can-stand-against-rape-culture>.

Emancipació: alliberar-se de qualsevol forma de dominació i opressió a fi d'obtenir els drets econòmics, socials, polítics, culturals o d'igualtat que se li han negat a una persona o col·lectiu. Amb el nom **d'alliberament** o emancipació de les dones es designa el procés històric o moviment social que des de finals del segle XVIII a Europa i als Estats Units ha estat reivindicant els drets de les dones i la igualtat de gènere cap a l'objectiu de l'alliberament o emancipació de la condició femenina que, durant tota la història, ha estat de subordinació als homes.

Escopofília: també anomenat **voyeurisme**, és el desig i l'acció de contemplar persones nues o realitzant algun tipus d'activitat sexual amb l'objectiu d'aconseguir l'excitació sexual (delectació *voyeurista*), sense interaccionar directament amb el subjecte observat. Pot estar associat a l'exhibicionisme. És delictes si es fa **sense el consentiment** de totes les persones implicades, incloses les contemplades, perquè és una vulneració del seu **dret a la intimitat**. Aquesta pràctica ha estat àmpliament tractada per la pintura i el cinema.³

Essencialisme: pressuposar que una persona o col·lectiu té unes condicions, rols i atributs immutables i associats per naturalesa. Aquesta **ideologia**, que en cap cas es fonamenta en criteris científics –els quals son, en si mateixos contextuals, històrics i culturals–, confon una condició amb una categoria i fomenta, així, **discriminacions** i actituds classistes, racistes i sexistes. L'essencialisme ha estat un tema de debat dins del mateix moviment feminista o de la crítica feminista, ja que algunes interpretacions amb voluntat laudatòria o positivitzadora (per exemple, les que relacionen el conjunt de les dones amb determinats desitjos o pràctiques) han estat acusades de reificar involuntàriament la visió homogeneïtzadora i estereotípica de les dones típica del discurs patriarcal.

Etnocentrisme: mirada sobre realitats socials, culturals o ètniques **alienes** prenent com a referència valors i paràmetres culturals propis. Aquesta pràctica, moltes vegades inconscient, reforça els imaginaris i discursos sobre l'**alteritat**, i enclou el perill de fomentar actituds i sentiments racistes o supremacistes, d'incomprensió i menysteniment envers realitats o grups que no són els nostres. La superació de visions etnocèntriques fa que un terme com ara «tràfic de blanques», emprat per designar una modalitat de violència masclista, avui s'hagi substituït per «tràfic de dones».

³ Jonathan McIntosh fa una bona anàlisi crítica del voyeurisme al cinema a «The Ethics of Looking and the "Harmless" Peeping Tom» (<https://www.youtube.com/watch?v=MeS1wHnV5L0>).

Fallogocentrisme: terme encunyat per Jacques Derrida (a partir de la síntesi de «fal-lus», «logos» i «centrisme») i utilitzat en lingüística i ciències socials per fer referència al **privilegi d'allò masculí** en l'ús del **discurs** i la **construcció del significat**. Ha estat un terme fonamental en treballs literaris i filosòfics sobre el gènere per mostrar l'aplicació i els efectes de l'androcentrisme en la construcció del discurs.

Femicidi: terme encunyat per l'autora i activista feminista Diana E.H. Russell el 1976, introduït i desenvolupat en l'àmbit hispanoamericà per l'antropòloga feminista mexicana Marcela Lagarde, que el va emprar per designar la violència, perpetrada amb una truculència extrema, exercida contra les dones de **Ciudad Juárez**, principalment immigrants que treballen en maquiladores, a la frontera nord de Mèxic.⁴ Lagarde va promoure la creació d'una Comissió Especial de femicidi al Congrés per investigar l'assassinat de dones a Ciudad Juárez i va dirigir la Recerca Diagnòstica sobre Violència Femicida a la República Mexicana. L'estudi va permetre concloure que el femicidi no és exclusiu de Ciudad Juárez, i com s'ha demostrat, tampoc de Mèxic. Rita Laura Segato ha argumentat que els femicidis de Ciudad Juárez són crims d'una nova modalitat de guerra (2014, 2016). Així mateix, sosté a *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez. Territorio, soberanía y crímenes de Segundo Estado* (2006) que els autors dels femicidis conceben el cos de les dones com «el suport privilegiat per escriure i emetre [un] missatge violent i allisonador que compta amb la intensificació de la violència mediàtica contra elles com a “braç ideològic de l'estratègia de la crueltat”» (Gago 2015). Actualment, el terme s'empra en d'altres contextos geogràfics per designar assassinats de dones per raó del seu gènere, tant si es produeixen en l'espai públic com en l'àmbit domèstic o familiar de la dona.

Feminismes: terme usat per descriure els diferents **moviments de reivindicació social i política** que reclamen la igualtat de sexes i els drets de les dones en tots els àmbits amb l'objectiu d'eliminar la seva situació de desigualtat. El moviment feminista promou l'acció mitjançant la pràctica individual i col·lectiva. De manera interrelacionada, s'han desenvolupat **teories feministes** en ciències

⁴ Verónica Gago explica: «El que expandeix Ciudad Juárez més enllà de Mèxic és que allà s'anticipa, a manera de laboratori, com cert dinamisme laboral i migrant de les dones està expressant un dinamisme polític (un conjunt de lluites històriques) per escapar del confinament domèstic que és aprofitat pel capital transnacional. Es tracta d'un desig de fuga que és explotat per la màquina capitalista perquè usa com a combustible un anhel de prosperitat popular per traduir-lo en formes laborals, de consum i d'endeutament expoliadores i que, en el seu moment de clímax, esdevé una màquina feminicida» (2019, 32).

socials, humanístiques i naturals que han permès revisar, denunciar i repensar categories socials en la definició de la posició d'homes i dones. Es considera que el moviment feminista es va iniciar a Europa a finals del segle XVIII i ha tingut diferents onades i diversitat d'enfocaments en el seu si, de manera que actualment es parla de feminismes **en plural** per donar cabuda a totes les seves formes i sensibilitats.

Gènere: El gènere és una categoria analítica que es refereix al procés de **construcció social i cultural** del que s'entén com a femení i masculí a cada societat i moment històric. La categoria descriu el procés pel qual, en cada societat, s'adjudiquen culturalment diferents capacitats, habilitats, deures i obligacions a les persones en funció del seu sexe. El terme també indica que el gènere actua com a principi d'**interpretació i d'ordenació** del món (natural i social) en una **jerarquia** entre gèneres que situa el principi masculí en una posició superior respecte a allò femení, tot estructurant les societats i afavorint l'accés desigual als recursos (materials, ideològics i simbòlics). Per tant, les **relacions de poder** formen part intrínseca del sistema de gènere.

El gènere també forma part de la identitat personal i inclou aspectes psicològics, corporals, sexuals, i culturals, assignant als individus, rols, expectatives, comportaments i atributs en funció de l'assignació o adscripció de gènere. També la **sexualitat** és un concepte clau a l'hora de definir el gènere, atès que el matrimoni heterosexual i l'heterosexualitat actuen com a model ideal que forma part del sistema de sexe-gènere a moltes societats. Aquest paradigma és denominat per algunes autores com la ideologia de l'**heterosexualitat obligatòria**. El gènere, a més, s'articula amb altres desigualtats, com el fenotip o etnicitat, la classe social o la diversitat sexual, de manera que es creen complexos sistemes d'opressió i privilegi que es creuen i se superposen.

Grassofòbia: actitud i comportament hostil, de menyspreu i exclusió d'una persona o col·lectiu perquè tenen un pes per damunt d'uns determinats paràmetres mèdics o estètics. Després del gènere, l'edat i el fenotip, el **pes** és el criteri que més **discriminació** produeix. És una de les formes de **control del cos** de la nostra societat contemporània, a partir d'uns models de bellesa que situen com a l'ideal o cos normatiu estar prim. Es tracta d'una modalitat de **violència estètica**.

Honor: qualitat moral d'un mateix basada en els valors col·lectius de la rectitud i l'honradesa, i que persegueix el reconeixement i el respecte per part dels altres en forma de reputació. Històricament, l'honor de les dones s'ha fonamentat en la **virginitat** i la **castedat**,

és a dir, en el **control** de la seva **sexualitat** i la **reproducció**. L'honor femení està controlat socialment perquè la seva pèrdua afecta no sols la reputació de la dona, sinó a tot el seu grup familiar, el qual queda afectat per la vergonya dels fets. En molts contextos socials, les **supervivents de violència sexual** encara avui són **estigmatitzades** i **culpabilitzades** de les agressions de què han estat víctimes (fins i tot poden ser repudiades pels mateixos marits) perquè, d'acord amb unes tradicions i costums patriarcals, han perdut l'*honor*. L'estigma i l'aïllament social de les dones que han patit violència sexual *per haver perdut l'honor* molt sovint implica també el fill fruit de la violació. Per aquest motiu, en molts contextos bèl·lics la violació de les dones es converteix en **arma de guerra** contra l'enemic. En alguns països, per bé que la violació és perseguida per la llei, els codis culturals, religiosos i socials que *suposadament vetllen per la preservació de l'honor de les dones*, obliguen la supervivent a car-se amb el seu violador.

Identitat de gènere: és la **percepció** que una persona té sobre el seu **propri gènere** a partir del sistema de categorització de la societat. En la majoria de societats hi ha una divisió bàsica de gènere binària entre homes i dones, però en algunes tenen també un tercer gènere o més. Actualment, en la nostra societat una persona es pot identificar com a home, dona, gènere fluid o no-binari, si bé la majoria dels dispositius d'identitat institucionals (com el passaport) només permeten l'opció binària home-dona. La identitat de gènere es pot correspondre amb el gènere assignat en néixer o en pot diferir. En el primer cas, es parla de persones **cisgènere**, mentre que, en el segon cas, de persones **trans o no binàries**. No s'ha de confondre amb **identitat sexual** (la percepció que la persona té d'ella mateixa quant a la seva sexualitat) ni amb **orientació sexual** (la inclinació sexual envers les persones d'un sexe o gènere determinats).

Interseccionalitat: marc conceptual, desenvolupat teòricament per Kimberlé Crenshaw (1989), que es fonamenta en la necessitat d'estudiar l'encavalcament de **diferents eixos d'opressió, discriminació i dominació** en les identitats i grups socials per raó de sexe, gènere, classe, ètnia, constitució física, origen, religió, diversitat funcional, llengua i edat, entre d'altres. Aplicant aquesta perspectiva, el **feminisme negre** estatunidenc volia impugnar el feminisme pretesament universalista de les dones blanques occidentals. Crenshaw demostrà com les opressions viscudes per les dones negres als Estats Units eren diferents a les de les dones blanques i a les dels homes negres, en tant que en elles interseccionaven dues formes d'opressió que els anteriors no sofrien. En l'abordatge a les violències masclistes i en les seves representacions culturals és clau adoptar la perspectiva interseccional per poder identificar com interactuen distintes **categories**

biològiques, socials i culturals, tot modificant les injustícies i desigualtats envers una persona o col·lectiu.

Lectora resistent: concepte formulat per Judith Fetterley a *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction* (1978), on argumentava que tradicionalment en la literatura s'havia imposat a les dones el punt de vista i el sistema de valors dels homes, sovint misògins, en contra de la seva pròpia subjectivitat en la interpretació dels textos. Inspirada en Elaine Showalter (1971), Fetterley proposa un «empoderament lector» a partir de **desemmascarar**, a través dels diferents codis narratius, la **ideologia androcèntrica i patriarcal** subjacent als textos, als paradigmes de lectura i al cànon literari clàssic.

Lesbofòbia: aversió al lesbianisme o a les lesbianes ja sigui com a individus, parelles o grups socials. Pot incloure prejudicis, formes de menyspreu i discriminació o violència contra elles, ja sigui simbòlica, psicològica o física, per motiu de la seva orientació sexual i expressió de gènere. La lesbofòbia és una forma de sexisme que es creua amb l'homofòbia però que té unes afeccions específiques perquè inclou una doble discriminació contra les dones pel fet de ser-ho i per ser homosexuals. Així, les lesbianes a vegades són objecte d'actituds lesbòfobes no només per part d'homes i dones heterosexuales, sinó també d'homes homosexuals i persones bisexuals. Les dones bisexuals prefereixen el terme **bifòbia** per referir-se als prejudicis als quals s'enfronten per la seva identitat sexual, així com certes persones que s'identifiquen com a transexuals preferixien el terme **transfòbia** per expressar les situacions de discriminació i violència a les quals s'enfronten. La lesbofòbia, la bifòbia i la transfòbia, com l'homofòbia, refereixen actituds discriminatòries per part de les identitats sexuals heteronormatives.

Mansplaining: anglicisme que s'empra per designar l'acció i efecte d'un home que, de manera paternalista o condescendent, fent ostentació d'una suposada superioritat intel·lectual, explica a una dona, com si ella no la conegués, alguna cosa que ella ja sap, possiblement millor que el seu interlocutor (Enguix 2023). Se'n va fer un ús generalitzat a partir del llibre de Rebecca Solnit *Els homes m'expliquen coses* (2014), en el qual descriu com un home pretenia explicar-li i recomanar-li un llibre que ell havia llegit sense deixar que ella parlés, i sense permetre que li fes saber que ella era l'autora del llibre del qual ell parlava.

Masclisme: és el conjunt d'idees, actituds i pràctiques que es basa en l'atribució de superioritat de l'home sobre la dona. Aquesta ideologia fonamenta un tipus de masculinitat que autoritza i justifica

actituds i accions **agressives, controladores i subordinants** d'alguns homes contra dones i nenes.

Masculinitats: conjunt de qualitats, atributs, rols, experiències, pràctiques i comportaments associats al fet de ser home d'acord amb les convencions socials de cada cultura. El terme s'utilitza en plural per fer evident que la masculinitat no és natural sinó que es tracta de **construccions culturals canviants** en les societats i al llarg de la història, i per mostrar que hi pot haver moltes maneres de viure la masculinitat. Es tracta d'una expressió emergida als *Critical Studies of Men and Masculinities* que es van començar a realitzar des d'una perspectiva de gènere a partir de final dels anys vuitanta del segle passat. Aquests estudis mostren que les identitats masculines varien no només segons l'època o el lloc, sinó també en funció de factors com l'edat, la classe social o el grup ètnic. També s'usa per **reclamar models de masculinitat alternatius o contraris al model hegemònic** que tradicionalment ha definit un tipus de masculinitat (agressiva, dominant en l'espai públic) per contraposició a una feminitat considerada negativament. Això és, unes **masculinitats** que tinguin **consciència crítica de la seva condició i posició de privilegi per gènere, perquè esdevinguin aliats en la lluita contra la misogínia, l'homofòbia i la prepotència implícita** en el model de **masculinitat patriarcal**.⁵

Micromasclismes: són les diferents idees, actituds i pràctiques de **discriminació** de les dones i les nenes, que es donen tant en l'àmbit privat com públic, legitimades per l'entorn més immediat perquè estan normalitzades socialment. Per la seva naturalesa **subtil** i pel fet d'estar molt integrades a la **vida quotidiana**, solen ser més difícils d'identificar com a formes de dominació i violència. Per aquesta raó, els micromasclismes sovint no són impugnats ni tampoc susciten rebuig social. Tanmateix, pel fet d'estar naturalitzats, són la base d'altres formes de violència masclista més evidents o agressives, com ara el maltractament físic, el maltractament sexual o el maltractament psicològic. El terme *micromasclisme* va ser encunyat pel psicòleg argentí Luis Bonino (1996).

Misogínia: és una forma de violència masclista que es basa en l'aversió, l'odi, el menyspreu, la denigració o la cosificació de les dones i tot allò representat per la condició femenina. A diferència del sexisme i del masclisme, la misogínia no defensa la superioritat de l'home

⁵ Per a més informació, vegeu l'informe *Comparativa internacional en polítiques de masculinidades* (2021).

sobre la dona sinó la necessitat d'aquest d'alliberar-se de la dependència i la influència femenines.

Patriarcat: forma d'organització social, política i econòmica fonamentada en el principi que els homes són l'**autoritat política i jurídica**, tot creant i justificant un sistema de relacions de poder i desigualtat per gènere. Basat en la **dominació del pare** (o altres homes del grup) sobre les dones de la família i el control de la seva sexualitat, és un sistema que reserva a l'home el protagonisme en l'espai públic, on exerceix el poder i el control, i que relega la dona a l'espai domèstic i a la funció reproductora. Les estructures patriarcales solen intersecar amb múltiples eixos d'opressió. Per aquesta raó solen emprar-se termes compostos com per exemple «patriarcat capitalista» o «heteropatriarcat».

Perspectiva de gènere: La perspectiva de gènere és una **aproximació crítica** a la realitat que posa l'atenció en la construcció de la categoria de gènere, les relacions de poder i les desigualtats entre homes i dones. La perspectiva de gènere és una **mirada** de tipus **intel·lectual i polític**, ja que es fonamenta en el saber produït pels estudis de gènere al llarg de la història del feminisme (per les científiques feministes i d'altres corrents crítics), i persegueix l'objectiu de **conscienciar** la ciutadania per a la superació de les desigualtats de gènere, enteses com a producte d'un procés històric, social i cultural. Adoptar aquesta perspectiva implica contrarestar altres mirades presentades i assumides com a neutrals o objectives, i que contribueixen a reproduir, naturalitzar i consolidar les desigualtats de gènere existents. En l'elaboració d'una acció planificada (lleï, política o programa) comporta avaluar les implicacions d'aquesta per a les dones i els homes.

Principi de la barrufeta: concepte formulat per Katha Pollitt a «The Smurfette Principle» (1991) i desenvolupat per les teories feministes i postfeministes per denominar el fenomen que es produeix en aquelles obres literàries i altres productes de ficció (còmics, pel·lícules, sèries de televisió, videojocs), en els quals es mostra una visió eminentment androcèntrica. El món masculí constitueix la norma de l'univers diegètic, que presenta els rols de gènere de manera molt marcada. En aquestes produccions els homes són els protagonistes i tots tenen alguna característica que els defineix (en el cas dels barrufets, allò que els fa diferents i distintius entre ells: Gran Barrufet, barrufet bromista, barrufet músic...). Només hi ha un sol membre femení, la barrufeta, la particularitat de la qual és que és l'única noia o dona; aïllada d'altres dones, no pot establir vincles de sororitat. Està marcada per uns estereotips de gènere molt limitants, alhora que és cosificada perquè ha de ser jove i bonica. La figura femenina

esdevé un personatge complementari que habitualment és objecte de desig masculí, sovint causa de disputa entre els homes en competència i, en moltes ocasions, representa el tòpic de la dama en perill que ells han de salvar. En alguns casos ni tan sols no té nom i apareix només com «la noia». Quant a la barrufeta, el seu nom adopta la forma del diminutiu en la traducció a l'anglès, francès i castellà, de manera que se la infantilitza i se la minoritza encara més en relació amb els seus companys («pitufu/pitufina»).

Purplewashing: terme utilitzat en el feminisme per **denunciar** les diferents estratègies polítiques i de màrqueting per a la promoció o neteja d'imatge d'una persona, empresa o institució, apel·lant al seu compromís amb la igualtat de gènere. Es fa servir per destapar discursos que, a partir d'un **suposat feminisme**, en realitat promouen la **mercantilització de les lluites feministes** o encobreixen actituds o activitats discriminatòries per xenòfobes, racistes o LGBTIQ+fòbiques. És una estratègia pròpia del **capitalisme** i el **neoliberalisme** (sempre fagocitadors de la subversió i l'emancipació) que serveix interessos econòmics i de classe, i que va en contra del manteniment de la vida. S'empra per desemmascarar especialment grups que apliquen polítiques o emeten missatges que, *disfressats* de feminisme, funcionen per a l'opressió de grups minoritaris, generalment discriminats per la seva ètnia o cultura, acusant-los de violents i masclistes. S'ha usat especialment als països occidentals que, sense haver aconseguit una igualtat real entre homes i dones a les seves societats, utilitzen arguments feministes per justificar la islamofòbia de gènere, mentre que a Llatinoamèrica s'ha expressat principalment en forma de racisme contra els pobles originaris. El terme es va inspirar en el concepte «**pinkwashing**», formulat anys abans per fer referència a discursos polítics i de màrqueting que pretenen vehicular una imatge de tolerància i modernitat en exhibir una inclinació positiva envers els col·lectius LGTB, sense que els agents que l'expressen tinguin realment aquest posicionament.

Resiliència: terme originalment procedent de la física per fer referència a la resistència i capacitat de retornar a la forma original d'un material després d'haver estat sotmès a una força que el supera. Aplicat en la psicologia fa referència a la capacitat d'una persona per resistir i afrontar **situacions traumàtiques**. També s'usa per denominar l'aptitud d'una persona de reaccionar positivament malgrat les dificultats. Constitueix una forma de masclisme donar per descomptat o exigir actituds resilients a les dones que han patit violències masclistes.

Revictimització (també **victimització secundària**): pràctica que afegeix un **sufriment afegit** o un **maltractament addicional** a

una dona en situació de **violència masclista** com a conseqüència dels dèficits quantitius o qualitius de les intervencions dutes a terme pels organismes i professionals responsables de l'atenció a la víctima. Així mateix, designa les actuacions desencertades realitzades per altres agents implicats. La revictimització es produeix, per exemple, per part dels mitjans de comunicació quan, en informar sobre la dona que ha patit violències, en fan un tractament indegut per l'aproximació excessivament dramàtica o sensacionalista, i per l'**ús impropï de termes o d'imatges**. També es produeix quan s'obliga les supervivents a haver de narrar les seves vivències una vegada i una altra, passant per diferents professionals, de manera que se'ls fa reviure el trauma sofert. Sovint, en aquest procés, se'ls fan preguntes que **impliquen judicis de valor sobre elles o qüestionen els seus actes i la fiabilitat de la seva versió dels fets**. D'aquesta manera, se'ls fa **doblement víctimes**: de l'agressió masclista i del sistema que en principi les ha de defensar.

Sexualitat: terme que fa referència al conjunt d'experiències, pràctiques i sentiments vinculats al **sexe** i a l'**instint sexual**. La sexualitat és un univers complex que engloba quatre aspectes principals que interactuen entre si: biològic, psicològic, social i ètic. La sexualitat humana, d'acord amb l'Organització Mundial de la Salut (2006), es defineix com: «Un aspecte central de l'ésser humà, al llarg de la seva vida. Abraça el sexe, les identitats i els papers de gènere, l'erotisme, el plaer, la intimitat, la reproducció i l'orientació sexual. Es viu i s'expressa mitjançant pensaments, fantasies, desitjos, creences, actituds, valors, conductes, pràctiques, papers i relacions interpersonals. La sexualitat pot incloure totes aquestes dimensions, no obstant això, no totes elles es viuen o s'expressen sempre. La sexualitat està influïda per la interacció de factors biològics, psicològics, socials, econòmics, polítics, culturals, ètics, legals, històrics, religiosos i espirituals».

Sororitat: neologisme creat per activistes i pensadores feministes a fi d'expressar la **solidaritat** o **germanor** entre dones (procedeix del llatí *soror*: «germana»). El terme descriu un lligam estret entre dones basat en compartir experiències, interessos i preocupacions, en un context social i polític de discriminació en societats patriarcal. És una dimensió ètica, política i pràctica dels feminismes contemporanis.⁶

⁶ En el context de l'eclosió de mobilitzacions feministes del segon decenni del segle XXI, la paraula «sororitat» va ser reconegut com a neologisme català de l'any 2018, com a resultat de votació popular en el concurs promogut per l'Observatori de Neologia de la Universitat Pompeu Fabra i l'Institut d'Estudis Catalans.

Subordinació: fet d'estar sotmès a l'autoritat o dominació d'una persona, grup social o institució superior. En el sistema patriarcal, es refereix a la consideració de les dones com a éssers inferiors i com a objectes segons la definició de l'universal masculí, que és el subjecte.

Supervivent: en l'àmbit de la violència masclista, darrerament se sol utilitzar la paraula «supervivent» en lloc de «víctima» per referir-se a les persones que han sobreviscut a una experiència de violència, com una forma de reconèixer, reparar i empoderar les persones supervivents d'abús. Amb l'expressió «**de víctima a supervivent**» es posa l'accent en el procés, per evitar essencialitzar la categoria de víctima i posar en relleu la seva proactivitat i la capacitat de resiliència per canviar la seva condició.

Existeixen també, però, perspectives que critiquen una visió excessivament optimista i individualista que implica alguns usos del terme, en tant que es nega la condició de víctima a la supervivent i se li exigeix recuperar-se del trauma, en lloc d'acceptar la debilitat i vulnerabilitat que pot i té dret a sentir. Es **denuncia** que en el sistema capitalista es considera el victimisme com una condició que cal superar en poc temps; no és opcional, sinó que és un procés obligatori que passa per la voluntat de «canviar la mentalitat de víctima». D'aquesta manera, el fracàs de completar amb èxit aquesta transformació es tradueix en una **culpabilització de les víctimes** (sobretot de les que no han sobreviscut, a les quals se'ls retreu no haver lluitat prou, o no amb prou eficàcia) o **supervivents**, que des d'una perspectiva individualista les fa responsables de causar el seu propi patiment, com si fos una elecció possible de la persona i com si la **mentalitat** fos l'única barrera perquè les víctimes deixin de ser-ho.

Transfòbia: també coneguda com **cissexisme**, **transprejudici**, i **transmisogínia o transandrofòbia** (en referència a la transfòbia contra dones trans o homes trans, respectivament), és la discriminació, la segregació, la intolerància o l'actitud i expressió de sentiments negatius envers el transsexualisme i els transsexuals; és a dir, contra persones o grups per la seva identitat de gènere sentida, diferent al sexe assignat en néixer. Aquesta conducta pot manifestar-se també a través de l'homofòbia contra persones trans en una formulació de doble discriminació.

Víctima: persona que és objecte d'una o diverses formes de violència. En les violències masclistes inclou no sols les dones que pateixen els efectes de les diferents formes de violència i d'assetjament, sinó altres persones del seu entorn que també en són objecte. Es parla de **víctimes secundàries** quan la violència masclista s'estén a les persones de la família, amistats o entorn laboral que estan ajudant la

víctima, a les quals l'agressor pot assetjar o intimidar perquè deixin de fer-ho. Es parla de **víctimes vicàries** per fer referència a les persones víctimes de **violència vicària**, que és aquella forma de violència en què es perjudica la dona danyant les persones més preuades per a ella com poden ser les seves filles i fills, progenitors, germanes, etc. D'aquesta manera el maltractador espera continuar obligant la dona a cedir i tolerar les seves peticions o bé, deixant-la viva, perpetuar el maltractament assegurant un dany permanent i irreversible. El terme violència vicària el va encunyar en primera instància la psicòloga Sonia Vaccaro fa gairebé una dècada. El concepte fa referència a la concepció de «vicari», que significa la substitució d'un individu per un altre en l'exercici d'una funció.

Violència: abús de força o de poder, de fet o com a amenaça, contra un mateix o envers algú altre, per obligar a fer determinada acció o omissió. La violència pot prendre diferents formes (física, psicològica, simbòlica, estructural) i causa o té moltes probabilitats de causar lesions, mort, danys psicològics, trastorns del desenvolupament o privacions.

Violència de gènere: terme emprat en la legislació espanyola⁷ per referir-se a la violència contra una persona o un grup de persones per raó del seu gènere. En posar el focus en la desigualtat de gènere, malgrat que es remarca que les dones i nenes pateixen violència de gènere de manera desproporcionada, els homes i els nens també en poden ser objecte. De vegades s'empra aquest terme per descriure la violència dirigida contra les poblacions LGBTIQ+, en referir-se a la violència relacionada amb les normes de masculinitat i feminitat o a les normes de gènere.

Violència domèstica: terme amb el qual anteriorment es definia la violència contra les dones. En l'actualitat defineix la violència que s'exerceix en la llar, especialment entre membres de la família, sense tenir a veure amb el gènere de les persones que intervenen en el sistema o l'acte de violència.

Violència estètica: com va argumentar Naomi Wolf a *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Against Women* (1991), es tracta d'un tipus de violència **sistèmica** que afecta especialment les dones, que reben més pressió social per ser joves, guapes i primes, fet que les empeny a fer encaixar el seu cos amb el model normatiu i a la roba que s'hi adapta. Aquesta modalitat de violència comença ja

⁷ Com hem exposat al segon capítol, la legislació catalana empra el terme «violència masculista», que és el que hem seguit en aquesta guia.

d'infants en molts centres educatius (en forma d'assetjament o *bullying*) i s'expressa en formes de **microviolències** difícils de gestionar perquè pertanyen a l'ordre de la intimitat i s'expressen en formes tan normalitzades que sovint ni es veuen ni es qüestionen. Segons dades de la UNESCO, l'aparença física és un dels principals motius d'assetjament entre iguals i es dona també discriminació laboral per raons de talla (*sizeisme*). Actualment hi ha una tendència a reclamar la presència i bellesa de **cosos no normatius** (*body positive*) i la reapropiació del **dret al propi cos**.

Violències masclistes: terme usat per definir la violència que s'exerceix sobre les dones i nenes pel fet de ser-ho. Està emparada pel sistema patriarcal i el masclisme, els quals generen i justifiquen conductes de poder i abús de poder d'homes sobre dones. El concepte reconeix els drets de les dones com a drets humans i fa referència a la violència que, produïda per mitjans físics, econòmics o psicològics pugui tenir com a resultat un dany o patiment físic, sexual o psicològic per a la dona, així com les amenaces d'aquests actes, la coacció o la privació arbitrària de llibertat, tant si es produeixen a la vida pública com privada.

Es tracta d'un tipus de violència sistèmica que es dona en una situació de desigualtat de poder (que afavoreix uns certs grups socials, més enllà de la interacció entre qui exerceix la violència i qui la pateix), i que pot adquirir diferents formes (raó per la qual fem la plural «violències masclistes»): la física, la psicològica, la sexual, els abusos sexuals, l'econòmica, la digital, la institucional, l'obstètrica, la violència de segon ordre, la vicària i la simbòlica.

Violència simbòlica: violència exercida de forma indirecta a través de símbols, valors i creences que justifiquen i legitimen la violència estructural. S'exerceix depenent de la posició social de cada membre de la jerarquia i s'inscriu en els actes i modes inconscients o tàcits. La violència simbòlica està representada per accions discriminatòries que justifiquen i legitimen la superioritat ètnica, cultural, de gènere o religiosa de la figura o grup dominant. La violència simbòlica és un instrument de control social que porta al manteniment de l'ordre social existent, però pot ser una de les causes acceleradores i legitimatories de la violència directa. El terme va ser encunyat per Pierre Bourdieu i ha substituït progressivament el terme **violència cultural**, formulat inicialment pel sociòleg noruec Johan Galtung el 1969.

Violència sistèmica: violència exercida estructuralment per un sistema que afavoreix certs grups socials, més enllà de la interacció concreta en un moment donat entre qui exerceix la violència i qui la pateix. També anomenada **violència estructural**, estipulada per Johan Galtung (1969) com aquella violència que, sostinguda per una

estructura social, perjudica una persona o grup social i impedeix que aconseguixin el que necessiten, inclosos l'exercici dels seus drets individuals i col·lectius. Es dona, doncs, en societats amb relacions de poder jerarquitzades entre els subjectes dominants i els dominats.

Violència contra les dones i nenes: segons l'ONU és «tot acte de violència basat en el gènere que tingui o pugui tenir com a resultat un dany o sofriment físic, sexual o mental per a la dona, així com les amenaces de tals actes, la coacció o la privació arbitrària de la llibertat, tant si es produeixen en la vida pública com en la vida privada. Abasta, amb caràcter no limitatiu, la violència física, sexual i psicològica que es produeix en el si de la família o de la comunitat, així com la perpetrada o tolerada per l'Estat».⁸

⁸ <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

6 Proposta d'obres literàries a treballar

En aquest capítol us oferim un llistat d'obres literàries que, d'una manera o altra, tracten les violències contra les dones. Per facilitar el treball acadèmic sobre els textos, facilitem la referència bibliogràfica d'algun estudi centrat en la temàtica.

Les referències bibliogràfiques són de les edicions que es troben disponibles en el moment d'edició de la guia. Cal advertir que, pel que fa a les traduccions, fem constar la data de l'edició catalana, no de la primera edició en la llengua original. Les obres literàries estan en negreta; els estudis que les comenten consten a continuació de l'obra, sense aquesta marca tipogràfica.

Albinati, E. (2019). *La escuela católica*. Trad. d'A. Ciurans. Barcelona: Lumen.

landoli, G. (2018). «L'eterno ritorno del 'vero uomo': *La scuola cattolica* di Edoardo Albinati come artefatto contenitivo del male». *Spunti e Ricerche*, 13, 64-83.

Mandolini, N. (2019). «Rivisitare la pratica femminista del 'partire da sé': autofiction al maschile e femminicidio in *La scuola cattolica* di Edoardo Albinati». *Romance Studies*, 37(3-4), 171-87.

Almada, S. (2015). *Chicas muertas*. Barcelona: Penguin Random House.

Oggioni, M. (2022). «Feminicidios, paranoia e impunidad. Las marcas del neopolicial en *Chicas muertas* (2014) de Selva Almada». *Lectora*, 28, 365-80.

Tornero, A. (2019). «Feminicidio, literatura testimonial y yo autoral en *Chicas muertas*». *Confabulaciones*, 2, 39-57.

Ang, L. (2021). *Matar el marit*. Trad. de M. Vargas Urpí. Pròleg de M. Ollé. Barcelona: Males Herbes.

Hu, L.-L. (2019). «The Insanity Plea in *The Butcher's Wife*». *Open Library of Humanities*, 5(1), 1-15.

Atwood, M. (2018). *El conte de la serventa*. Trad. de X. Pàmies. Barcelona: Quaderns Crema.

Callaway, A.A. (2008). «Women Disunited: Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale* as a Critique of Feminism». San José State University. https://scholarworks.sjsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://scholar.google.es/&httpsredir=1&article=4501&context=etd_theses.

Dinucci, T. (2011). «The Body of Margaret Atwood: Sex Work and Prostitution within Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*, *Oryx and Crake*, and *The Year of the Flood*». Bucknell University. https://digitalcommons.bucknell.edu/honors_theses/9.

Barbal, M. (2009). *Càmfora*. Barcelona: Columna.

Bendicho, N. (2021). *Terres mortes*. Barcelona: Anagrama.

Bolaño, R. (2009). *2666*. Barcelona: Anagrama.

Bosch, L. (2005). *Elisa Kiseljak*. Barcelona: La Campana.

Lunati, M. (2012). «Recordar per oblidar? Trauma i gènere a *Elisa Kiseljak* (2005), de Lolita Bosch». *Els Marges*, 98, 76-101.

Bouraoui, N. (2019). *Mirada prohibida*. Trad. d'A. Casassas i Figueras. [Barcelona]: Les Hores.

Grimm, R.M. (2012). «L'Enjeu du jeu: L'Identité comme performance dans *La Voyeuse interdite* et *Garçon manqué* de Nina Bouraoui». Treball final de grau, Ohio University. OhioLINK Electronic Theses and Dissertations Center. http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=ouhonors1340130803.

Hayman, L.S. (2008). «Violence et voix féminine: Gisèle Pineau, Nina Bouraoui, Raphaëlle Billetdoux et Monique Wittig». Dalhousie University. Halifax. https://central.bac-lac.gc.ca/.item?id=NR39073&op=pdf&app=Library&is_thesis=1&oclc_number=643658859.

Bey, M. (2022). *Cap més veu*. Trad. d'A. Casassas i Figueras. [Barcelona]: Les Hores.

Binebine, M. (2021). *Carrer del Perdó*. Trad. de M. Forcano. Barcelona: Angle Editorial

Casanovas, J. (2019). *Jauría*. Madrid: Ediciones Antígona.

Chacón, D. (1996). *Algún amor que no mate*. Barcelona: Plaza & Janés.

Christie, B. (2017). *Un libro para ellas*. Barcelona: Anagrama.

Couto, M. (2016). *La confessió de la lleona*. Trad. de P. Comellas. Barcelona: Edicions del Periscopi.

Cunha, K. Zaine Pereira da (2019). «A resistência das leoa em *A confissão da leoa*, de Mia Couto». Universidade Federal do Tocantins, Porto Nacional. <http://hdl.handle.net/11612/3637>.

Moreira Ribeiro, O. (2021) «Mulheres, direitos e cultura: Leituras da condição feminina em Mia Couto». *Revista de Letras*, III(1), 115-33.

Doyle, R. (1997). *La dona que ensopegava amb les portes*. Trad. d'E. Riera. Barcelona: Edicions 62.

Boller, A. (2017). «Women, Violence, and Silence: Roddy Doyle's *The Woman Who Walked Into Doors*». McAteer, M. (ed.), *Silence in Modern Irish Literature*. Leiden: Brill, 122-32.

Mildorf, J. (2005). «Words that Strike and Words that Comfort: Discursive Dynamics of Verbal Abuse in Roddy Doyle's *The Woman Who Walked Into Doors*». *Journal of Gender Studies*, 14(2), 107-22.

Drukaroff, E. (2010). *El infierno prometido: una prostituta de la Zwi Migdal*. Barcelona: El Aleph.

Holzer, V. (2021). «(Re)configuraciones narrativas en la literatura contemporánea en Perú y Argentina frente a la violencia contra las mujeres». Espina Barrio, Á.B.; Derwich, K.; Sawicka, M (eds.), *La violencia en América Latina: retos y perspectivas para el futuro*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 231-50.

El Hachmi, N. (2008). *L'últim patriarca*. Barcelona: Planeta.

El Saadawi, N. (2017). *Dona al punt zero*. Trad. d'A. Turró Armengol. Barcelona: Angle Editorial.

Flynn, G. (2013). *Perdida*. Trad. Ó. Palmer. Barcelona: Mondadori.

Gülderen, E. (2019). *Feminism in Gillian Flynn's Novels: Violence, Malice and Amoralism as the Basis of a Post-Feminist Agenda*. Tesis doctoral. Universität Duisburg-Essen.

García, J.; Martínez, F. (2017). *Cuerda de presas*. Bilbao: Astiberri.

Artime, C.; Gatell, M.; Iribarren, T. (2020). «Violencia, corporalidad y simbolismo en la novela gráfica memorialista protagonizada por mujeres». *Cuadernos del Centro de Estudios en Diseño y Comunicación*, 123, 55-72.

Gendry-Kim, K.S. (2022). *Hierba*. Trad. de J. Hasun. Barcelona: Reservoir Books.

Isusi, J. de (2017). *Asý lum*. Bilbao: Astiberri.

Jablonka, I. (2017). *Laètitia o la fi dels homes*. Trad. de M. Marfany Simó. Barcelona: Anagrama.

Bracher, N. (2018). «Écrire la (non-)violence: le cas de *Laètitia ou la fin des hommes* d'Ivan Jablonka». *Modern & Contemporary France*, 26(1), 31-42.

Kandasamy, M. (2018). *Quando te golpeo, o Retrato de la escritora como joven esposa*. Trad. de B. Galán Echevarría. Barcelona: Malpaso.

Kang, H. (2017). *La vegetariana*. Trad. de M. Jo i R. Blancafort. Pròleg de G. Martínez. Barcelona: Rata.

Beeston, A. (2020). «The Watch-Bitch Now: Reassessing the Natural Woman in Han Kang's *The Vegetarian* and Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(3), 679-702.

Kawakami, M. (2021). *Pechos y huevos*. Trad. de L. Porta. Barcelona: Seix Barral.

Abe Austad, R. (2016). «Invoking affect in Kawakami Mieko's *Chichi to ran (Breasts and Eggs)*, 2008): Higuchi Ichiyô, playful words and ludic gestures». *Japan Forum*, 28(4), 530-48.

Buriticá Alzate, J. (2020). «Embodiment and Its Violence in Kawakami Mieko's *Chichi to ran*: Menstruation, Beauty Ideals, and Mothering». *Japanese Language and Literature: Journal of the American Association of Teachers of Japanese*, 54(2), 515-49.

Kitson, M. (2018). *El refugi*. Trad. de J. Martín Lloret. Barcelona: Angle Editorial.

Kunwu, L. (2012). *Los pies vendados*. Trad. de L. Bermúdez. Bilbao: Astiberri.

Leyshon, N. (2017). *Color de llet*. Trad. de J. Martín Lloret. Barcelona: Angle Editorial.

Lienas, G. (2012). *El diari blau de la Carlota*. Barcelona: Empúries.

Liddell, A. (2011). *La casa de la fuerza*. Segovia: La Uña Rota.

Nicolau, A.; Iribarren, T. (2020). «The Staging of Ciudad Juárez's Femicide: Àlex Rigola and Angélica Liddell Speak for the Victims». *New Theatre Quarterly*, 36(2), 131-48.

Lucarelli, C. (1999). *Almost Blue*. Trad. de M. Corral. Madrid: Grijalbo Mondadori.

Paoli, M. (2018). «Patriarchal structural violence and narrative space in the reader's process of identification with female characters in Italian crime fiction». *Spunti e Ricerche*, 33, 45-63.

Mahmoody, B.; Hoffer, William. (1991). *No sin mi hija*. Trad. de R.M.B. Barcelona: Círculo de Lectores.

Matlwa, K. (2020). *Coconut*. Trad. d'E. Ràfols Sagués. València: Sembra Llibres.

Nichols, N.T. (2021). «Intimate Violence and Sexual Assault in Kopano Matlwa's *Coconut*: Carving Spaces of Feminist Liberation in Post-Apartheid South African Literature». Holland, Mary K.; Hewett, H. (ed.), *#MeToo and Literary Studies. Reading, Writing, and Teaching about Sexual Violence and Rape Culture*. New York: Bloomsbury, 187-98.

Melchor, F. (2017). *Temporada de huracanes*. Barcelona: Penguin Random House.

Ávalos Reyes, M.E. (2020). «Temporada de Huracanes de Fernanda Melchor: Una lectura del cuerpo desde el terreno del chisme y la abyección». *Connotas. Revista De Crítica y Teoría Literarias*, 19, 53-70.

Godínez Rivas, G.L.; Nieto, L.R. (2019). «De torcidos y embrujos: Temporada de Huracanes de Fernanda Melchor». *Anclajes*, 23(3), 2019, 59-70.

Navarro, B. (2020). *Casas vacías*. Madrid: Sexto Piso.

Moss, S. (2020). *Mur fantasma*. Trad. de M. Rubió. Barcelona: Angle Editorial.

Oates, J.C. (2005). *Violada. Una història d'amor*. Trad. d'A. Mauri i Batlle. Barcelona: Edicions 62.

Blankenhaus, S.M. (2017). «Rape: A Love Story? Representations of Rape in *Disgrace*, *Cereus Blooms at Night*, *Atonement*, and *Rape: A Love Story*». Lund University, Lund. <https://lup.lub.lu.se/luur/download?fileId=8919600&func=downloadFile&recordId=8919598>.

Penfold, R.B. (2018). *Quiéreme bien: una historia de maltrato*. Trad. de M. Fernández de Villavicencio. Bilbao: Astiberri.

Portela, E. (2019). *Formas de estar lejos*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

Restrepo, L. (2018). *Los divinos*. Barcelona: Penguin Random House.

García Moreno, M. (2019). «Desmontando al monstruo. Una interpretación de la novela *Los Divinos*, de Laura Restrepo». Universidad de Sevilla, Sevilla. <https://hdl.handle.net/11441/92757>.

Ribera Garza, C. (2021). *El invencible verano de Liliana*. Barcelona: Literatura Random House.

Sala, T. (2019). *Persecució*. Barcelona: L'Altra.

Salazar Jiménez, C. (2013). *La sangre de la aurora*. Lima: Animal de invierno.

Holzer, V. (2021). «(Re)configuraciones narrativas en la literatura contemporánea en Perú y Argentina frente a la violencia contra las mujeres». Espina Barrio, Á.B.; Derwich, K.; Sawicka, M (eds.), *La violencia en América Latina: retos y perspectivas para el futuro*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 231-50.

Satrapi, M. (2020). *Persèpolis*. Trad. de M. Alegre i Clanxet. Barcelona: Reservoir Books.

Gilmore, L.; Marshall, E. (2010). «Girls in Crisis: Rescue and Transnational Feminist Autobiographical Resistance». *Feminist Studies*, 36(3), 667-90.

Maggi, D. (2020). «Orientalism, Gender, and Nation Defied by an Iranian Woman: Feminist Orientalism and National Identity in Satrapi's *Persepolis* and *Persepolis 2*». *Journal of International Women's Studies*, 21(1), 89-105.

Simó, I.-C. (2013). *La vida sense ell*. Alzira: Bromera.

Kathleen M. Glenn. (2013). «Acts of Reading and Resisting Readers: Isabel-Clara Simó's *La vida sense ell*». *Journal of Catalan Studies*, 16, 23-33.

Solà, I. (2019). *Canto jo i la muntanya balla*. Barcelona: Anagrama.

Iribarren, T. (2020). «Intertextualidad, subjetividad y violencia en Irene Solà». *Ínsula*, 888, 45-7.

Sosa Villada, C. (2020). *Las malas*. Barcelona: Tusquets.

Stoyanova, E. (2002). *Diario del miedo: el relato estremecedor de una mujer maltratada*. Madrid: Temas de hoy.

Toews, M. (2020). *Elles parlen*. Traducció de C. Geronès. Barcelona: Les Hores.

Una. (2016). *Una entre muchas*. Traducción S. García. Bilbao: Astiberri.

Vargas Llosa, M. (2000). *La fiesta del Chivo*. Madrid: Alfaguara.

Thays, I. (2011). «Poder, pene, erección, castración y machismo en la obra de Mario Vargas Llosa». *Estudios públicos*, 122, 467-88.

Wood, C. (2017). *En estat natural*. Trad. d'À. Rubiés Mirabet. [Barcelona]: Les Hores.

Arizti, B. (2020). «"At home with Zoe": Becoming Animal in Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Humanities*, 9(96), 1-14.

Beeston, A. (2020). «The Watch-Bitch Now: Reassessing the Natural Woman in Han Kang's *The Vegetarian* and Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(3), 679-702.

Yáñez, A. (2019). *Senlleiras*. Vigo: Editorial Galaxia.

Autors

Teresa Iribarren llicenciada i doctora en Filologia Catalana per la Universitat Autònoma de Barcelona, és professora dels Estudis d'Arts i Humanitats de la Universitat Oberta de Catalunya. Dirigeix el grup de recerca Literatura Catalana, Món Editorial i Societat, LiCMES (UOC). Ha publicat estudis sobre traducció i recepció de la literatura (en especial, d'autors del Modernisme britànic, com ara James Joyce, Virginia Woolf i D.H. Lawrence), literatura i cinema, i edició digital. Actualment desenvolupa un marc analític amb perspectiva de gènere per interpretar la representació de les violències contra les dones i els imaginaris postviolents en la literatura. El seu darrer llibre és *Narratives of Violence* (2021, coeditat amb R. Canadell i J.A. Fernández, Ca' Foscari).

Montse Gatell Pérez llicenciada en Filologia Semítica per la Universitat de Barcelona i en Llengua i literatura catalanes per la Universitat Oberta de Catalunya, màster en Humanitats: art, literatura i cultura contemporànies per la UOC i doctora per la Universitat Autònoma de Barcelona. El seu àmbit d'estudi comprèn la literatura contemporània, especialment les narratives de la memòria i de les violències contra les dones. Va ser presidenta de l'Institut Català de les Dones del 2011 al 2016. Actualment és professora de literatura a secundària, col·laboradora docent de la UOC i es dedica a la recerca en l'àmbit dels estudis literaris.

Jordi Serrano-Muñoz graduat en Estudis d'Àsia Oriental per la Universitat Autònoma de Barcelona, màster en Estudis Literaris per la Universitat de Leiden i doctor en Humanitats per la Universitat Pompeu Fabra. Actualment és professor col·laborador de la UOC i professor associat de la Universitat de Granada, a més d'editor de la revista *Asiadémica*. El seu últim llibre és *East Asia, Latin America, and the Decolonization of Transpacific Studies* (2022, coeditat amb Chiara Olivieri, Palgrave Macmillan).

Montserrat Clua i Fainé llicenciada i doctora en Antropologia per la Universitat Autònoma de Barcelona, és professora al Departament d'Antropologia Social i Cultural de la UAB. El seu àmbit de recerca principal és la construcció històrica de categories sociopolítiques, identitats polítiques i discursos d'inclusió i exclusió. Ha publicat estudis en diferents llibres i revistes acadèmiques internacionals. El seu últim llibre és *Áreas culturales. Antropología en un mundo de fronteras* (2022, coeditat amb Montserrat Ventura i Josep Lluís Mateo, Bellaterra Edicions).

Literatura y violencias machistas

Guía para trabajos académicos

Esta guía se ha realizado en el marco del proyecto «Violències contra les dones en la literatura. Debats teòrics, lectures i propostes de treballs de recerca» (Violencias contra las mujeres en la literatura. Debates teóricos, lecturas y propuestas de trabajos de investigación) (INDOVIG 2021 AGAUR, 857R22), financiado a cargo de los créditos recibidos del Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes e Igualdad, a través de la Secretaría de Estado de Igualdad. El grupo de investigación está formado por Teresa Iribarren (investigadora principal), Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz y Montserrat Clua i Fainé.

1 Introducción: la literatura y las violencias machistas

El 25 de noviembre de 1960 las hermanas Patria, Minerva y María Teresa Mirabal, opositoras al régimen dictatorial que atenazaba la República Dominicana, murieron en un accidente provocado por agentes del presidente Rafael Leónidas Trujillo.¹ Casi cuatro decenios más tarde, en memoria de las tres activistas, la Asamblea General de la Organización de las Naciones Unidas (ONU) instituyó el 25 de noviembre Día Internacional de la Eliminación de la Violencia contra la Mujer. Con la resolución dictada en 1999, la prevención de esta lacra adquiriría por primera vez una institucionalización internacional: se *invitaba* «a organizar actividades en todo el mundo ese día para concienciar a la población sobre el problema de la violencia contra las mujeres», y evitar, así, daños físicos, sexuales y psicológicos, y promover los derechos humanos de mujeres y niñas.²

En el 2011, la abogada sudafricana Rashida Manjoo, relatora de la ONU (entre 2009 y 2015) sobre las violencias contra las mujeres, presentó el *Informe sobre las causas y las consecuencias de la violencia contra las mujeres*. Manjoo, que calificaba el fenómeno de «epidemia global», constataba la multiplicidad de formas en que las mujeres sufren discriminaciones y violencias, y el hecho de que sus diferentes condiciones e identidades las pueden hacer más vulnerables. Así, advertía que para abordar la solución del fenómeno era necesario

¹ En *La fiesta del Chivo* (2002), Mario Vargas Llosa pone en primer plano la condición de agresor sexual del dictador y el efecto devastador del machismo estructural en las mujeres dominicanas.

² <https://www.un.org/womenwatch/daw/news/vawd.html>.

acercarse de manera transnacional. Es necesario que las violencias –aseguraba Manjoo– se contemplen como un contínuum y que, más allá de las que se producen en el ámbito interpersonal, se reconozcan las que son de naturaleza estructural, fundamentadas en la desigualdad institucional y en las distintas jerarquías sociales y económicas entre mujeres y hombres, así como entre las propias mujeres. En consecuencia, reclamaba garantizar los derechos de las mujeres en cuanto a estándar de vida, educación y cultura, participación en la vida política y civil, y autodeterminación. En el capítulo de recomendaciones, exhortaba a «gobiernos, agentes no gubernamentales y activistas locales» a «promover una respuesta holística para identificar, prevenir y, finalmente, acabar con todas las formas de violencia contra las mujeres» (Manjoo 2011, 21). También reclamaba situar estas violencias en la esfera de los derechos políticos, civiles, económicos, sociales y culturales: solo así se puede reconocer la universalidad e identificar las interconexiones. Manjoo observaba que más allá de hacer cumplir las leyes que protegen de discriminaciones y violencias, penalizan a los agresores y reparan los daños infligidos, el abordaje multidimensional para acabar con este fenómeno implica, entre otras acciones, reforzar una educación que permita poner fin a la creación y a la reproducción de prejuicios y estereotipos en los que se fundamentan discriminaciones y violencias.

De manera paralela a las políticas de las Naciones Unidas y de los diferentes Estados relativas a la protección de los derechos y la integridad de mujeres y niñas, en el transcurso del último decenio se han producido respuestas sociales y de la opinión pública cada vez más airadas, y con más resonancia y movilizaciones transnacionales,³ frente a nuevos casos de violencia. Han sido clave el tratamiento mediático internacional (no siempre adecuado, desgraciadamente) y el activismo en las redes sociales por parte de una ciudadanía con una creciente conciencia feminista.

Entre las movilizaciones masivas más relevantes cabe destacar las de la India en el año 2012, en protesta por la violación en grupo y el asesinato de una joven en Delhi;⁴ el activismo #BringBackOurGirls para exigir el rescate de las más de doscientas niñas que fueron secuestradas en Nigeria el 14 de abril de 2014 por parte del grupo

3 Con la voluntad de impugnar la pretendida universalidad del feminismo global y del feminismo internacional, que se ha basado en un patrón occidental etnocéntrico y homogeneizador, el feminismo transnacional propone perseguir «la creación de alianzas transfronterizas capaces de transformar las relaciones de poder asimétricas, inscritas imaginariamente en el llamado Norte y Sur» (Castro, Spoturno 2020, 17-18). Por esta razón, en nuestra guía priorizamos el uso de la palabra *transnacional*.

4 https://es.wikipedia.org/wiki/Caso_de_violaci%C3%B3n_en_grupo_de_Delhi_en_2012.

terrorista islámico Boko Haram;⁵ las multitudinarias marchas «Ni una menos» del 3 junio de 2015 en Argentina, Chile y Uruguay para denunciar los feminicidios;⁶ la violación en grupo perpetrada por cinco hombres en Pamplona durante la celebración de las Fiestas de San Fermín en el 2016 y el controvertido juicio del caso, conocido como el caso de La Manada;⁷ la eclosión del activismo viral #MeToo, que se extendió desde los Estados Unidos hasta el resto del mundo en el 2017, tan pronto como se hicieron públicas las diversas acusaciones de acoso sexual y de violación al poderoso cineasta y productor de Hollywood Harvey Weinstein;⁸ la solidaridad feminista nacional y transnacional hacia «Las 17», las mujeres encarceladas por haber sufrido un aborto espontáneo y acusadas de «homicidio agravado» por los tribunales de El Salvador, lideradas por Teodora Vásquez;⁹ en el 2019, la representación de *Un violador en tu camino*, del colectivo feminista Las Tesis, de Valparaíso, en Chile, *performance* replicada por feministas de muchos otros países;¹⁰ y, en el 2022, las airadas reacciones lideradas por las mujeres en Irán como respuesta a la muerte de la joven de veintidós años de origen kurdo Masha Amini mientras estaba bajo la custodia de la policía moral, que la había detenido porque llevaba el velo islámico mal puesto por la calle.

Estas manifestaciones son actos de denuncia y de expresión de la rabia femenina –y, aunque en muy menor grado, a veces también masculina, cabe decirlo– ante un fenómeno que no disminuye, sino todo lo contrario. Todas forman parte de lo que se ha convenido en designar como cuarta ola feminista –aunque el uso de la metáfora de la ola para consignar la cronología del movimiento está en cuestión, entre otras razones, por su sesgo occidental–, en que la conectividad transnacional mediante las redes sociales, las movilizaciones masivas y las huelgas del 8M (especialmente de los años 2018 y 2019) contra la discriminación, el acoso y la violencia han sido una manifestación política de impacto transnacional.

En respuesta a este clima de indignación de alcance local y transnacional, las instituciones se han ido sumando al objetivo de poner fin a las violencias que sufren mujeres y niñas por todo el mundo, con varios grados de eficacia y compromiso. Quizás la muestra con

5 <https://bringbackourgirls.ng/>.

6 https://es.wikipedia.org/wiki/Ni_una_menos.

7 https://es.wikipedia.org/wiki/Caso_de_La_Manada.

8 [https://es.wikipedia.org/wiki/Me_Too_\(movimiento\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Me_Too_(movimiento)).

9 El documental sobre las presas salvadoreñas *Nuestra libertad* (2021), protagonizado por Vásquez y dirigido por Celina Escher, ha recibido varios reconocimientos, como el Premio del Público al mejor largometraje en el Festival de Cine y Derechos Humanos del 2022.

10 https://es.wikipedia.org/wiki/Un_violador_en_tu_camino.

más carga simbólica y mayor impacto transnacional es la concesión del Premio Nobel de la Paz del 2018 a la iraquí Nadia Murad, superviviente de violencia sexual y activista comprometida en la lucha contra el tráfico de mujeres, y al activista feminista congoleño Denis Mukwege, el médico experto en la reparación de lesiones de genitales causadas por violación y la atención de las mujeres, que desde 1999 ha tratado en el Hospital de Panzi a 70.000 supervivientes de violencia sexual,¹¹ como el propio Mukwege explica en *La fuerza de las mujeres* (2022, 92).¹²

Las crecientes cifras de violencias machistas (en parte, espoleadas por el confinamiento impuesto en el contexto de la COVID-19, y que han afectado también a los y las menores y a los ancianos y ancianas que conviven en los hogares familiares), el hecho de que esta lacra se haya situado de manera preeminente y nueva en la conciencia pública (Nussbaum 2022), y el avance de los populismos neoconservadores que suponen un retroceso en términos de derechos para colectivos como las mujeres, las niñas y las comunidades *queer*,¹³ han incentivado el despliegue de leyes y políticas institucionales en clave de género que persiguen la construcción de unas sociedades más justas y seguras para todo el mundo. Siguiendo los dictados de la ONU, cada vez más países se suman a la misión de poner fin a la cultura de la violación¹⁴ –una de las principales causantes de las violencias sexuales– y a promover la cultura del consentimiento.¹⁵ El Estado español, pionero en cuanto a políticas para abordar esta problemática,

11 <https://panzifoundation.org/es/>.

12 También en el 2018 Teodora Vásquez, la portavoz de «Las 17», recibió en Suecia el Premio Per Anger.

13 Ante la multiplicidad de identidades sexuales y de género, tanto las prescritas tradicionalmente como las que se determinan como nuevas categorías, en constante revisión, en esta guía no pretendemos recoger todo el abanico de posibilidades de designación de esta multiplicidad. Aunque este no sea el espacio pertinente para consignar los múltiples debates, enfoques y aproximaciones teóricas, aconsejamos tener en cuenta esta diversidad con el fin de evitar la homogeneización que legitima el discurso heterocéntrico, binario y biologicista. En este caso, y rehuendo los debates actuales sobre el término, *queer* designa a las personas que no suscriben la división binaria tradicional de los géneros y rechaza la identificación con el binomio hombre-mujer y con las identidades propugnadas desde el modelo heteronormativo. Teniendo en cuenta esta diversidad de posicionamientos identitarios, en esta guía hacemos referencia a las violencias machistas que se aplican a niñas y mujeres que se identifican o son identificadas como tales.

14 Véase en el glosario la definición de este concepto.

15 En España, donde durante el 2021 los delitos sexuales aumentaron un 34,6% respecto del año anterior según el Instituto Nacional de Estadística (97,9% de los cuales fueron perpetrados por hombres), el 25 de agosto de 2022 se aprobó la ley del consentimiento, conocida popularmente como la ley del «solo sí es sí». La ley entró en vigor el 7 de octubre de 2022. El problema del abordaje legal del consentimiento está muy bien tratado en *Les choses humaines* (2019), la novela de Karine Tuil, adaptada al cine por Yvan Attal *-El acusado* (2021)-.

cuenta con un plan que no solo obliga a los poderes públicos a prevenir, sensibilizar y detectar las violencias machistas, por una parte, y a proteger y garantizar la seguridad, y la atención y la reparación integral de las mujeres que las han sufrido, por la otra: también prescribe «combatir el negacionismo, los discursos de odio y los efectos del relato antifeminista», como se expone en la *Estrategia estatal para combatir la violencia machista 2022-2025* (Ministerio de Igualdad 2022, 172).

Es urgente que estas políticas se escalen en clave transnacional, acomodadas convenientemente a las necesidades y a la idiosincrasia de los diferentes entornos sociales, culturales y naturales para evitar sesgos eurocéntricos: los estudios demuestran con evidencias abrumadoras que en toda situación de crisis, sea bélica, económica, de resultados del cambio climático o de una pandemia, las violencias contra las mujeres se agudizan. En paralelo al despliegue de planes de despatriarcalización, es igualmente imprescindible imaginar formas de convivencia respetuosas que cuenten con la agencia equitativa entre personas de cualquier identidad y condición con el fin de construir sociedades posviolentas, esto es, que ni naturalicen la violencia ni la pongan en el centro del relato sobre el poder (Vergès 2022).

La emergencia del feminismo de masas ha propiciado que, entre la ciudadanía, esté arraigando la práctica de interpretar el «mapa de las violencias como un entramado que conecta la violencia de género con la violencia económica, financiera, política, institucional y social» (Gago 2019, 88). Acabar con las distintas formas de violencia hacia las mujeres y las niñas es objetivo prioritario de toda la multiplicidad de activismos y teorías feministas vigentes. Si bien en el mundo anglófono la lucha contra las violencias sexuales adquirió relevancia en los movimientos feministas a partir del decenio de 1970, no es hasta fechas más recientes cuando se ha puesto en primer plano (Baker 2008). Así, Rosa Cobo asegura que «el cuerpo vindicativo de la cuarta ola feminista es, sin duda, la violencia sexual» (2019, 138).¹⁶

La llegada de los feminismos a las instituciones culturales y artísticas –como en todas las áreas del saber, dominadas tradicionalmente por los hombres– ha hecho evidente la responsabilidad que estas han tenido en la construcción y el mantenimiento de los sistemas patriarcales a lo largo de la historia. Para contrarrestar estas dinámicas seculares, desde diferentes ámbitos culturales y artísticos se están proponiendo creaciones subversivas y emancipadoras que, con respecto a las violencias machistas, cada vez más se abordan de

¹⁶ También son asuntos particularmente relevantes la politización de «los cuidados, el amor romántico, la maternidad, la sexualidad, la prostitución o la pornografía, de la misma forma que se están politizando fenómenos patriarcales nuevos, como los vientres de alquiler» (Cobo 2019, 135).

manera multidimensional y multidisciplinar, tal como esta problemática reclama.

La creación literaria y el mercado del libro han tenido una capacidad de agencia significativa en los feminismos actuales. En los últimos años hemos asistido a un auténtico bum de publicaciones de textos clásicos y contemporáneos que, desde un mayor o menor grado de conciencia y militancia feministas, denuncian las violencias interpersonales, sistémicas y simbólicas contra las mujeres.¹⁷ Al mismo tiempo, un corpus creciente de obras formula nuevos imaginarios, reparadores, posviolentos y que ponen el sostén de la vida digna en el centro, con puntos de vista y protagonistas que transgreden la naturaleza patriarcal y androcéntrica del canon literario.¹⁸ Unas y otros persiguen la toma de conciencia y la interpelación política del público lector. Son paradigmáticas de ello el cómic *Priya's Shakti* (2014),¹⁹ publicado como respuesta a los hechos de Delhi del 2012 con el propósito de generar conciencia y promover un cambio social respecto de las violaciones en la India (Chattopadhyay 2019); *La casa de la fuerza* (2011), de Angélica Liddell, la obra de teatro que denuncia con una retórica beligerante la connivencia del Gobierno de México con los feminicidios de Ciudad Juárez y los pone en relación con la violencia machista en el ámbito español (Nicolau, Iribarren 2020); y *Jauría* (2019), la pieza de Jordi Casanovas basada en el caso de La Manada, que impugna la cultura de la violación a través de la técnica del teatro *verbatim*.

En correlación con este estallido de obras, y de manera muy imbricada, ha eclosionado el fenómeno de la lectura resistente, que nació en el seno de los feminismos de los años setenta.²⁰ Se trata de una práctica cultural, de gran poder simbólico, que persigue la transformación de conciencias. El término «lectora resistente» fue formulado por Judith Fetterley en *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction* (1978). Fetterley, que parte de la idea de que la literatura es política, argumenta que, tradicionalmente, se ha impuesto a las mujeres el punto de vista y el sistema de valores de los hombres, a menudo misóginos, en contra de su propia subjetividad.

17 Es un ejemplo paradigmático de ello *El encaje roto. Antología de cuentos de violencia contra las mujeres* (2018), de Emilia Pardo Bazán.

18 El canon literario es un repertorio de las obras (usualmente de autoría masculina) más relevantes de una nación o de un espacio literario no nacional, como el catalán, tradicionalmente prescrito por hombres y para los hombres.

19 <https://www.priyashakti.com>.

20 Cabe hacer constar que existen otros conceptos afines, como el de la crítica del sabotaje que ha desarrollado Manuel Asensi (2007). La crítica del sabotaje es la práctica de exégesis desobediente respecto de la autoridad por el hecho de desplazar el horizonte referencial, de identificar las ideologías subyacentes de la acción modeladora de cualquier discurso, y de adoptar el punto de vista, plural y móvil, del subalterno.

Muchos de sus argumentos siguen hoy del todo vigentes. Creemos que es oportuno recuperarlos en la síntesis que da Noelia Pena en el artículo «Por una desobediencia lectora»:

La denominada «lectora resistente», al mostrarse reticente, pretende desenmascarar las relaciones de complicidad que tienen lugar entre personajes y autores para descifrar, a través de los diferentes códigos narrativos, la ideología subyacente a los textos que lo excluyen. Judith Fetterley nos propone una resistencia a la codificación tradicional y una negativa a aceptar los parámetros que la estructura androcéntrica establece de entrada. El concepto de «lectora resistente» implica, además, que se tengan en cuenta la voluntad y la agencia de las lectoras, lo cual nos lleva a pensar en un «empoderamiento lector», que surgiría con nuestra conciencia de haber sido educadas para pensar como hombres e identificarnos con el punto de vista masculino. Leer, desde esta perspectiva feminista, consistiría en «resistir» y no en «asentir», hecho que lleva a disputar la autoridad del texto; parecidamente, el cuestionamiento de Fetterley pone en duda la veracidad misma de la versión de los hechos que los textos nos proponen. Esta resistencia pasa por el esfuerzo de abandonar las ideas recibidas y las propuestas paradigmáticas de lectura que hemos asumido acríticamente durante buena parte de nuestra vida. (Pena 2019, 115-16)

La institución universitaria no ha sido ajena a las políticas gubernamentales y a las iniciativas ciudadanas que se han producido en el marco de la reciente eclosión de los feminismos. Los estudios literarios han empezado a prestar cada vez más atención tanto a la producción de las obras que representan las violencias contra las mujeres publicadas en los últimos años como a la práctica cultural y política de la lectura resistente, que permite detectar estrategias narrativas, códigos, estereotipos, clichés, modas, usos lingüísticos, imaginarios e ideologías que las naturalizan y las fundamentan.

Por parte del profesorado, el interés y el compromiso para acabar con esta «epidemia global» se ha materializado en estudios como el monográfico *Women and Violence in Italian Literature* (2018), coordinado por Gregoria Manzin y Barbara Pezzotti, *Rethinking the Victim. Gender and Violence in Contemporary Australian Women's Writing* (2019), editado por Anne Brewster y Sue Kossew, y *#MeToo and Literary Studies. Reading, Writing, and Teaching about Sexual Violence and Rape Culture* (2021), editado por Mary K. Holland y Heather Hewett.

El alumnado del ámbito de los estudios literarios se ha sumado, de manera progresivamente notoria, elaborando trabajos de grado, de posgrado y tesis doctorales sobre obras que representan las violencias machistas. Han sido factores clave, por una parte, la posibilidad

de romper el silencio y canalizar la rabia femenina expresada en las calles y en las redes sociales hacia el ámbito académico, que se ha traducido en prácticas críticas feministas como la impugnación de la criptoginia²¹ y del conservadurismo disciplinario silenciador y antifeminista. Por la otra, la obligatoriedad por parte de las universidades de adoptar la perspectiva de género en todos sus planes docentes y en la investigación, que ha estimulado la proliferación de lecturas de obras literarias en clave feminista.

La exploración de trabajos académicos disponibles en acceso abierto a los repositorios universitarios sobre la materia permite constatar que la gran mayoría han sido hechos por mujeres. Partiendo del apriorismo de que la obra literaria es, también, un discurso político, podemos pensar que las estudiantes se rebelan contra unos planes docentes de literatura que a menudo, como ya apuntaba Elaine Showalter en 1971 en «Women and the Literary Curriculum», las entrenan a adoptar una perspectiva androcéntrica y, por lo tanto, a extranjerizar las propias experiencias vitales, lectoras, artísticas y culturales.

Ahora bien, desde nuestra experiencia docente, hemos constatado que el alumnado tiene bastantes dificultades para diseñar y llevar a cabo un trabajo de esta naturaleza. Aparte de estar bien equipado en cuanto a conocimientos literarios, este tipo de estudio exige movilizar también conocimientos en materia de violencia machista y emplear con rigor los conceptos asociados, que son complejos y controvertidos, a veces en constante redefinición, e implican múltiples disciplinas. Además, hay que saber interrelacionar esta multiplicidad de conocimientos disciplinarios con cuatro competencias nada fáciles: la lectura literaria, la escritura académica, el pensamiento crítico y el compromiso ético.

El reto, por lo tanto, es particularmente mayúsculo. De entrada, hay que tener en cuenta dos fenómenos. El primero: hasta fechas muy recientes no han empezado a impulsarse nuevos marcos de lectura a lo largo de todo el proceso educativo, desde la escuela hasta el instituto, que dejen de reproducir los paradigmas patriarcales y androcéntricos del canon, e incluso a interrogarlos. Los esquemas de lectura tradicionales, tan arraigados y simbólicamente asociados a las voces hegemónicas que han forjado la disciplina, dificultan poder llevar a cabo nuevas lecturas. A menudo el alumnado no se ve capaz de formular propuestas interpretativas que cuestionen la autoridad de la mayor parte de la bibliografía disponible, ni tampoco dispone de un corpus lo bastante rico de muestras de lectura resistente llevadas a cabo, sobre todo, desde paradigmas feministas. El segundo: ni el alumnado ni el profesorado tienen al alcance mapas conceptuales,

21 Véase en el glosario la definición de este concepto.

marcos teóricos y analíticos, glosarios, materiales didácticos, modelos discursivos y bibliografía que les ayuden a desarrollar este tipo de proyectos en el ámbito de las humanidades.

Todos estos condicionantes hacen que este número creciente de alumnado que quiere hacer un estudio literario que sintonice con la preocupación y la denuncia de las violencias machistas no lo tenga nada fácil. Tampoco el profesorado que lo tiene que acompañar. En ocasiones hemos visto que las dificultades para llevar a cabo estos proyectos hacen que, a pesar de su buena intención, en la formalización acaban reproduciendo un lenguaje, interpretaciones textuales, apriorismos, juicios extratextuales y valores que, justamente, traicionan la voluntad y el objetivo que les han inspirado. Es fácil que, sin tener conciencia, se caiga en el esencialismo, el universalismo, el dogmatismo, la reproducción de clichés, la pobreza interpretativa o el discurso victimista y de una compasión condescendiente. A menudo, este resultado es fruto de haber aplicado de manera mecánica juicios preconcebidos y de haber perdido de vista la naturaleza del discurso literario al atender las realidades extratextuales que los textos representan (por ejemplo, desde un etnocentrismo inconsciente, se pueden hacer generalizaciones como «la mujer peruana tiene un vínculo especial con la tierra»). El peligro radica en no tener clara la frontera entre realidad y ficción. El error consiste en hacer una crítica dogmática sobre el mundo y no una crítica literaria sobre el texto (poético, dramático, novelístico, memorialístico, etc.) que recrea el mundo.

Literatura y violencias machistas. Guía para trabajos académicos quiere dar respuesta a esta necesidad. La guía pone al alcance de la comunidad académica un marco analítico para poder aplicarlo, con rigor y de manera productiva y crítica, en la elaboración de un discurso interpretativo de obras literarias que plasman las violencias contra las mujeres y las niñas. Es decir, mediante la exposición de un marco analítico, la guía aspira a acompañar en el diseño de trabajos y en la realización de lecturas literarias de acuerdo con unos parámetros de descodificación que quieren subvertir los tradicionales con el fin de promover discursos académicos emancipadores, basados en el reconocimiento y el respeto (Assmann 2013).

Nuestro marco analítico exhorta a aplicar una capa de complejidad a la exégesis del texto, para que vaya más allá del estudio de los elementos ortodoxos (diálogo con la tradición, personajes, trama, tiempo, espacio, género literario, punto de vista narrativo, lengua, figuras retóricas, forma, estilo, dimensión estética, mimética, metafórica o simbólica, etc.). ¿Cómo? Interrogando las obras aplicando la perspectiva de género y las miradas decolonial e interseccional, para analizar de manera crítica el tratamiento de vínculos, conflictos y entidades como los cuerpos, las voces y las jerarquías entre personas, que a menudo han normalizado o invisibilizado las violencias.

Por lo tanto, nuestra propuesta quiere ayudar a discernir la ideología explícita o subyacente del texto, y a problematizarla con actitud crítica y voluntad emancipadora, esto es, a activar la lectura resistente. Solo así, a nuestro entender, se adquiere una amplitud de mirada y una fineza interpretativa que permite hacer evidentes dinámicas de opresión o de privilegio, de subordinación o de dominación, y se toma la conciencia de violencias ejercidas o sufridas superando la dicotomía categórica mujer-víctima y hombre-agresor.

Partimos de la convicción de que la literatura, por su capacidad de presentar personajes, geografías y tiempo en una imbricación muy compleja, permite entender que las identidades no son absolutas, sino creadas por una narrativa que reproduce presupuestos ideológicos; que tramas, perspectivas y otras estrategias narrativas, poéticas y dramáticas favorecen una determinada visión de las violencias. Por lo tanto, los textos literarios también tienen la capacidad de generar imaginarios innovadores con respecto a las estructuras que las han hecho posibles. Esta misma visión tiene que contribuir a hacer evidentes las resistencias que tal vez aparecen en el texto, por parte de personajes femeninos subversivos, que no acatan los dictados masculinos dominantes, y que prefiguran escenarios pospatriarcales y posviolentos. El marco analítico que proponemos, por lo tanto, quiere contribuir a reforzar la agencia de los estudios literarios en la construcción de discursos –en ningún caso dogmáticos ni ingenuos– que imaginan horizontes de futuro basados en unas formas de vida individual y colectiva dignas y respetuosas con el entorno social y natural.

La dificultad radica en el hecho de que todos los elementos constitutivos del texto literario son indiscernibles, como también lo son, a su vez, las violencias. Por lo tanto, el análisis de unos y otros elementos reclama acercarse de manera abierta, profunda e interrelacionada. Hay que estar en disposición de dejar atrás puntos de partida inflexibles y prejuicios, y superar actitudes refractarias a nuevos puntos de vista e ideas. El reto, cabe subrayarlo, no solo es intelectual. Se imbrica también la dimensión emocional, afectiva y estética, que cada persona que lee experimenta de manera distinta según cuál sea su identidad, condición social, trayectoria y circunstancia vitales, intereses, gustos, sensibilidad y bagaje literario, cultural y lingüístico. Un buen trabajo académico de lectura, pues, tiene que contemplar toda esta multiplicidad de cuestiones para dar lugar tanto al diálogo con la comunidad lectora como a la agencia individual en la construcción del sentido del texto literario.

La guía también quiere contribuir a robustecer las humanidades, y más concretamente, la disciplina literaria. ¿De qué manera? Sumándose a la misión de transformar imaginarios, prácticas y actitudes, de estimular la formulación de nuevos interrogantes, y de exhortar resistencias a dinámicas y valores patriarcales y androcéntricos. Ante según qué obras, incluso persigue estimular actitudes empáticas

hacia las heridas y el dolor de los otros, y de promover el reconocimiento y la reparación. De ahí que animemos a contemplar el ejercicio de la lectura literaria como un proyecto formativo y el de la escritura académica como un espacio de creación intelectual y tal vez de expresión afectiva, desde la cual se piensa la propia subjetividad y se interroga al mundo, de manera radical y nueva, y se participa en la construcción de una comunidad lectora con compromiso político y ético. Todo ello busca reforzar el potencial de la lectura resistente, interpelando a los lectores y lectoras en lo que respecta a uno de los principales retos del mundo contemporáneo: erradicar las violencias contra las mujeres y las niñas.

El libro se estructura en siete capítulos: la introducción, la definición y el establecimiento de tipologías y ámbitos de las violencias contra las mujeres, la exposición de directrices didácticas básicas para hacer un trabajo o ensayo sobre textos literarios que representan las violencias machistas (dirigidas sobre todo al alumnado), tres propuestas de innovación docente (dirigidas especialmente al profesorado), un glosario básico sobre la materia, un listado de obras literarias contemporáneas que trabajar (algunas de ellas con artículos o trabajos académicos que las han abordado), y una selección bibliográfica especialmente pensada para llevar a cabo este tipo de trabajos. Con el fin de atender el interés por estudiar la producción más actual, centramos nuestra propuesta en la literatura estrictamente contemporánea.

Esta guía, concebida desde una investigación situada en el entorno académico y literario catalán,²² no pretende ser exhaustiva ni en términos teóricos²³ ni metodológicos ni en el listado de lecturas y bibliografía propuestas. Más bien, expone un punto de partida que reclamará actualizaciones. Su uso nos permitirá identificar limitaciones o carencias que deberemos resolver en futuras revisiones. Además, en los próximos años asistiremos, a buen seguro, a la emergencia de nuevas propuestas analíticas, interpretaciones teóricas y disposiciones jurídicas que habrá que ir incorporando. Si bien nuestro marco analítico se inscribe en la disciplina literaria, la guía puede ser

22 Por eso, por ejemplo, hemos utilizado el marco legislativo catalán de las violencias machistas y hay una representación de obras literarias catalanas relevante en la propuesta de textos que trabajar.

23 Brindar una panorámica de las teorías feministas, que son las que de manera central se han ocupado de las violencias contra las mujeres y las niñas, sobrepasa el objetivo de esta guía. En función de la naturaleza de una obra literaria será oportuno aplicar el marco conceptual o propuestas cruzadas de la multiplicidad de feminismos que existen, a menudo en tensión (feminismo de la igualdad, feminismo de la diferencia, feminismo marxista, feminismo anticapitalista, feminismo poscolonial, feminismo antirracista, feminismo indigenista, feminismo afrodescendiente, feminismo carcelario, feminismo abolicionista, ecofeminismo, feminismo transnacional, etc.).

un recurso docente útil para estudiantes y profesores²⁴ de cualquier ámbito de las humanidades. Ojalá que pueda ser, también, un modelo inspirador para guías parecidas de otras disciplinas.

Con la voluntad de dar la máxima difusión a la guía, hemos querido publicarla en tres idiomas -catalán, castellano e inglés-, en acceso abierto y en licencia Creative Commons. Para asegurar su calidad, tres académicas expertas en literatura o en estudios de género, Caterina Riba, Adriana Nicolau y Begonya Enguix, han hecho una revisión previa a la publicación. Queremos agradecerles el compromiso y el rigor de sus observaciones y propuestas de mejora, que hemos incorporado a la versión definitiva. Asimismo, queremos hacer público nuestro reconocimiento a la masteranda Arola Castella Pujol, que ha sido pionera en el uso de esta guía cuando aún era un borrador, y nos ha hecho ver cómo podíamos hacerla todavía más útil para el alumnado.

24 En esta guía utilizamos la forma lingüística del genérico (masculino) para referirnos a cualquier género.

2 Las violencias machistas: definiciones, tipologías y ámbitos

Índex 2.1 Las violencias machistas: definiciones, tipologías y ámbitos. – 2.2 Formas y ámbitos de las violencias machistas

2.1 Definiciones

Para poder plantear un trabajo de investigación en torno a la violencia ejercida contra las mujeres, tenemos que superar, de entrada, ciertos escollos.¹ Estos escollos tienen que ver, por una parte, con la elección del tema, el enfoque y el objeto de estudio, que son aspectos compartidos con toda la investigación; por la otra, con la definición de los términos propios de este ámbito, empezando por esta violencia que se ejerce sobre las mujeres. En este sentido, tenemos que poder responder a dos preguntas que tienen que ver con el **qué** y el **cómo**:

- **¿Qué es la violencia que se ejerce específicamente sobre las mujeres?** Necesitamos saber cuál es su naturaleza, cómo se manifiesta y quién la sostiene y la justifica.
- **¿Cómo debemos designarla?** En diferentes documentos, leyes o estudios encontramos nomenclatura diversa: violencia doméstica, violencia de género, violencia machista, violencia contra las mujeres...

¹ Hablamos de *violencias machistas* porque no podemos singularizar una violencia que se manifiesta de maneras muy diversas y que tiene unas causas multifactoriales. Así, utilizamos el plural en el título para señalarlo, aunque no siempre aparece en plural en el texto.

Es decir, desde el inicio debemos tener claro que estos aspectos tenemos que entenderlos y asimilarlos en nuestro sistema de pensamiento y en nuestro discurso, de modo que no haya posibilidad de confusión ni duda con respecto a nuestro conocimiento sobre el enfoque, el tema y el objeto de estudio de nuestro trabajo y, también, sobre el dominio del campo temático y del lenguaje académico específico. Más allá de la obviedad de que lo que hemos dicho hasta aquí es aplicable a cualquier cuestión científica (qué es, cómo tenemos que decir), en el caso que nos ocupa se añade el desconocimiento y la confusión generales, ambos sostenidos por los discursos patriarcales, que sistemáticamente plantean dudas sobre la veracidad y la justificación de los agravios y de los efectos -incluso de la existencia, por parte de los **negacionistas**- de la violencia contra las mujeres.

En un primer momento, el problema con los diferentes conceptos asociados a la violencia contra las mujeres nace de la dificultad de reconocer su existencia y, consecuentemente, de definirla. Así, los términos **violencia doméstica**, **violencia de género** y **violencia machista** son empleados de **manera equívoca** en muchas ocasiones, dependiendo, en gran parte, no solo del grado de elaboración del discurso sobre el propio fenómeno en cada sociedad, sino también del desarrollo de las leyes en los diferentes marcos legislativos. No obstante, tenemos que partir del hecho de que los términos **no son equivalentes ni sinónimos** y que no pueden alternarse, en el discurso, como estrategia para evitar la repetición de las mismas expresiones.

Esta situación de confusión tiene dos causas claras. Por una parte, el hecho de que los términos han evolucionado a lo largo del tiempo, de modo que uno ha sustituido al anterior cuando se ha avanzado en la definición de la naturaleza de la violencia contra las mujeres. Por la otra, la resistencia de las sociedades patriarcales a reconocer esta violencia como fenómeno diferente al resto de violencias estipuladas. De ahí que, en algunos contextos sociales, lo que en los años sesenta del siglo XX se definía como *violencia doméstica*, más adelante fue reconocido como *violencia de género*, y empezado el siglo XXI, como *violencia machista*. Del mismo modo, las formas que adquiere esta violencia y los espacios donde se manifiesta están en continua revisión.

La violencia contra las mujeres tiene como objetivo el sostén y la reproducción del modelo y el orden patriarcales que mantienen las relaciones desiguales de poder, la superioridad de la masculinidad hegemónica y, en consecuencia, la subordinación y el control de las mujeres. Si tenemos claro que el patriarcado es un sistema que se construye, pues, sobre estas relaciones de poder, entenderemos que sus efectos implican de manera transversal a todos los miembros de la sociedad, mujeres y hombres, y a cualquiera de los ámbitos de la vida. Así pues, se entiende que todas las relaciones humanas enmarcadas en sociedades dominadas por los hombres estén condicionadas por este sistema de privilegios en función del género

que, necesariamente, plantea un desequilibrio de poderes sistémico: la autoridad del universal masculino y la subordinación del complemento femenino.

La ONU define la violencia contra las mujeres como sigue:

La violencia contra las mujeres y las niñas se define como todo acto de violencia **basado en el género** que tenga o pueda tener como resultado un daño o sufrimiento físico, sexual o mental para la mujer, así como las amenazas de tales actos, la coacción o la privación arbitraria de la libertad, tanto si se producen en la vida pública como en la vida privada. La violencia contra las mujeres y las niñas abarca, con carácter no limitativo, la violencia física, sexual y psicológica que se produce en el seno de la familia o de la comunidad, así como la perpetrada o tolerada por el Estado.²

La clave de esta definición radica en la expresión «basado en el género», y esta es la idea que ha hecho evolucionar los términos, de *violencia doméstica* a *violencia de género*. Así, *violencia doméstica* ha quedado como un concepto que ubica la violencia en un espacio determinado, pero que no tiene que ver con el género de las personas que intervienen en el sistema de violencia. Por lo tanto, la *violencia doméstica* es la que se ejerce en el hogar, especialmente entre miembros de la familia.

Por su parte, la *violencia de género* es definida por la ONU como sigue:

La violencia de género se refiere a los actos dañinos dirigidos contra una persona o un grupo de personas en razón de su género. Tiene su origen en la desigualdad de género, el abuso de poder y la existencia de normas dañinas. El término se utiliza principalmente para subrayar el hecho de que las diferencias estructurales de poder basadas en el género colocan a las mujeres y niñas en situación de riesgo frente a múltiples formas de violencia. Si bien las mujeres y niñas sufren violencia de género de manera desproporcionada, los hombres y los niños también pueden ser blanco de ella. En ocasiones se emplea este término para describir la violencia dirigida contra las poblaciones LGTBQ+, al referirse a la violencia relacionada con las normas de masculinidad/feminidad o a las normas de género.³

² <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>. [énfasis añadido].

³ <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

Es decir, esta violencia puede ser compartida también por otras poblaciones diferentes a las mujeres y las niñas, porque su definición se fundamenta en el hecho de que existe una violencia que descansa sobre las diferencias de género, que son construidas socialmente, pero no es una violencia que singularice a las mujeres por el hecho de serlo. Es decir, la violencia de género se ejerce contra una persona en relación con su sexo o género; la violencia machista es ejercida por los hombres contra las mujeres.

Aunque muchas leyes orgánicas hablan de *violencia de género* para determinar la violencia contra las mujeres, hay otras que, apoyándose en las reivindicaciones y la crítica feministas, han adoptado el término *violencia machista* para definir la violencia que se ejerce sobre las mujeres por el hecho de serlo y que está amparada por las estructuras patriarcales y, por lo tanto, por un sistema de relaciones de poder de los hombres sobre las mujeres. Se trata de un concepto que reconoce los derechos de las mujeres como **derechos humanos** y que tiene un carácter diferenciado del resto de violencias estipuladas. Consiguientemente, *violencia machista* refiere que el machismo dirige y ampara las conductas de poder y abuso de poder de los hombres sobre las mujeres.

La violencia machista está tipificada como sistémica en el sentido que expresa el filósofo Slavoj Žižek (2009). El calificativo tiene en cuenta los efectos de la violencia ejercida por un sistema que favorece a unos ciertos grupos sociales, más allá de la interacción entre quien ejerce la violencia y quien la sufre. En paralelo, se han definido diferentes formas de violencia machista: la física, la psicológica, la sexual, los abusos sexuales, la económica, la digital, la institucional, la obstétrica, la violencia de segundo orden, la vicaria, la estructural y la simbólica. En cuanto a los espacios en que se da esta violencia, de manera general, se determinan los ámbitos de la pareja, familiar, laboral, social y comunitario. El debate en torno a la definición y la categorización sigue vivo, porque la naturaleza de estas formas de la violencia machista y los espacios donde se ejerce no son estancos y varían según los contextos sociales, históricos y culturales, y requiere de un acuerdo social que se base en un marco teórico que está aún en discusión.

Una vez aclarado el *qué* y el *cómo* de la violencia hacia las mujeres, daremos un repaso sucinto a las formas que toma esta violencia -que, hay que subrayarlo, no suelen manifestarse de manera aislada, sino todo lo contrario: usualmente se encabalgan-. Para hacerlo, evitaremos adentrarnos en los debates teóricos, porque no es el objeto de esta guía, y haremos referencia a las principales definiciones que se han dado.

2.2 Formas y ámbitos de las violencias machistas

En Cataluña, la Ley 5/2008, de 24 de abril, del derecho de las mujeres a erradicar la violencia machista, en su momento hizo avanzar las consideraciones teóricas sobre las violencias hacia las mujeres. Hay que subrayar que esta ley promulgada por el Gobierno de la Generalitat de Catalunya, que es descriptiva, legisla sobre la atención que deben recibir las víctimas, la sensibilización y la prevención de la violencia machista. Como ley pionera en Europa, establece que la violencia que reciben las mujeres por el hecho de serlo se fundamenta sobre los principios del patriarcado, que justifica y ampara una masculinidad que puede autorizarse como agresiva, controladora y subordinante. Esto es, el machismo. Además de la determinación de la violencia machista, su definición y su naturaleza, la ley establece los ámbitos en los que se da y las formas que adopta, de modo que los instrumentos y las estrategias para su erradicación sean más eficaces. De la misma manera, el hecho de catalogar las violencias machistas mejora las herramientas de prevención y atención a las víctimas.

Queda justificado, por lo tanto, que tomemos de esta ley la categorización de las formas de las violencias machistas que, además, ha definido y validado el movimiento feminista,⁴ sin perjuicio de que se puedan tener en cuenta otras legislaciones internacionales y el análisis y definiciones que establece la crítica feminista.

Más allá de la ley, hemos hablado más arriba de la violencia simbólica y la estructural. Estos dos términos, más que formar parte de los tipos de violencia machista, definen su naturaleza. Fue Bourdieu quien, en *La distinción* (2012 [1996]), se refiere a la violencia simbólica como la que tiene el rol de disciplinar a la sociedad según la posición social de cada miembro de la jerarquía y se inscribe en los actos y modos inconscientes o tácitos a través de los que se ejerce una dominación social y cultural. De este modo, la violencia simbólica se fundamenta en la discriminación y denigración de aquellas identidades que se apartan del poder hegemónico, con el fin de garantizar la continuidad de este poder. Por su parte, la violencia estructural, estipulada por Johan Galtung (1969), es definida como aquella violencia que, sostenida por una estructura social, perjudica a una persona o grupo social e impide que consigan lo que necesitan e, incluso, el ejercicio de sus derechos individuales y colectivos. Se trata, por lo tanto, de dos términos esencialmente sociológicos que buscan determinar el modo en que la jerarquía juega un rol en la ecuación de las violencias asociadas a las interacciones entre los sujetos dominantes,

⁴ La Ley 5/2008 fue revisada en la Ley 17/2020, de 22 de diciembre, para añadir nuevas formas de violencia contra las mujeres. Para la definición de las formas y los ámbitos de las violencias machistas, consúltese <https://portaldogc.gencat.cat/util-SEADOP/PDF/8303/1828757.pdf>.

opresores o privilegiados y los dominados, oprimidos o subalternos. Los ámbitos en los que actúan estas violencias son, entre otros, el racismo, el clasismo y el machismo.

Según la Ley 17/2020, la violencia machista se puede ejercer de manera puntual o de forma reiterada de alguna de las siguientes **maneras**:

- a. Violencia física
- b. Violencia psicológica
- c. Violencia sexual
- d. Violencia obstétrica y vulneración de derechos sexuales y reproductivos
- e. Violencia económica
- f. Violencia digital
- g. Violencia de segundo orden
- h. Violencia vicaria

Aparte, la ley entiende que las diversas formas de violencia machista «son también violencia contra la mujer cuando se ejerzan con la amenaza o la causación de violencia física o psicológica contra su entorno afectivo, especialmente contra los hijos e hijas u otros familiares, con la voluntad de afligir a la mujer».

Se estipulan los siguientes **ámbitos** de la violencia machista:

- a. Violencia en el ámbito de la pareja
- b. Violencia en el ámbito familiar
- c. Violencia en el ámbito laboral
- d. Violencia en el ámbito social o comunitario
- e. Violencia en el ámbito digital
- f. Violencia en el ámbito institucional
- g. Violencia en el ámbito de la vida política y la esfera pública de las mujeres
- h. Violencia en el ámbito educativo
- i. Cualesquiera otras formas análogas que lesionen o puedan lesionar la dignidad, la integridad o la libertad de las mujeres

Evidentemente, esta ley no contraviene los organismos internacionales, pero sí que actualiza algunos documentos base, como la *Declaración sobre la eliminación de la violencia contra la mujer*, de la ONU, de 23 de abril de 1994.

Aunque, como hemos indicado, se puede consultar la ley para entender cuál es la naturaleza de cada uno de estos tipos de violencia, entendemos que puede ser esclarecedor desarrollar aquí algunos de los conceptos clave que, bien por su complejidad bien por la novedad, pueden inducir a error. Así, queremos hacer prestar atención, principalmente, a la violencia obstétrica, a la digital, a la de segundo orden y a la vicaria.

Con respecto a la violencia obstétrica, la ley dice lo siguiente:

«consiste en impedir o dificultar el acceso a una información veraz, necesaria para la toma de decisiones autónomas e informadas». En realidad, se refiere a la manipulación de los derechos de las mujeres o al impedimento de su ejercicio en relación con la salud sexual y reproductiva, y tiene implicaciones en las condiciones en las cuales se da todo el proceso de reproducción, «así como las prácticas ginecológicas y obstétricas que no respeten las decisiones, el cuerpo, la salud y los procesos emocionales de la mujer». Las afectaciones de esta violencia pueden ser tanto físicas como psicológicas y emocionales. La especificación de este tipo de violencia ha significado una consecución en la observación del cuerpo de las mujeres como un espacio individual, propio e inviolable.

Por su actualidad y la práctica cada vez más intensiva, es importante señalar qué es la violencia digital:

consiste en aquellos actos de violencia machista y misoginia en línea cometidos, instigados, amplificadas o agravados, en parte o totalmente, mediante el uso de tecnologías de la información y de la comunicación, plataformas de redes sociales, webs o foros, correo electrónico y sistemas de mensajería instantánea y otros medios similares que afecten a la dignidad y los derechos de las mujeres.

Esta violencia, aparte de causar daños psicológicos, emocionales e incluso físicos, refuerza los estereotipos de género y tiene graves implicaciones en la dignidad, la reputación, la privacidad y la libertad de las mujeres, aspectos todos ellos que pueden obstaculizar la libertad de expresión y la representatividad pública y política de las víctimas.

La violencia de segundo orden y la violencia vicaria pueden confundirse, ya que, cada una a su manera, implican a terceras personas, más allá de víctima y victimario. Para considerarlas correctamente, tenemos que partir de la definición de violencia vicaria, que es la que se ejerce contra los hijos e hijas «con el fin de provocar daño psicológico a la madre». Actualmente, estos hijos e hijas son considerados también víctimas de la violencia machista. Por su parte, la violencia de segundo orden se ejerce contra las personas que dan apoyo a las víctimas de la violencia machista y obstaculiza la prevención, la detección, la atención y la recuperación.

El interés de este punto es advertir sobre la complejidad y pluralidad del fenómeno de las violencias machistas (de ahí la importancia de referirse a ello en plural) y guiar los intereses de las personas que quieran analizar las representaciones simbólicas en la literatura o en otras expresiones artísticas, en las que suelen plasmarse de manera imbricada, dado que, en general, el ejercicio de las violencias contra las mujeres suele ser múltiple. La identificación de las actitudes violentas e, incluso, los efectos de estas actitudes pueden ser difíciles de identificar y de reconocer. Por lo tanto, es necesario que

se conozcan las formas y la naturaleza, de modo que el análisis literario no parta de un paradigma incompleto o equivocado.

El contenido de este capítulo quiere ser orientativo en el marco teórico de cualquier investigación que se sitúe en el análisis de obras literarias con una perspectiva de género.

3 **Cómo hacer un trabajo académico que interroga la representación de las violencias machistas en las obras literarias**

Índex 3. Cómo hacer un trabajo académico que interroga la representación de las violencias machistas en las obras literarias. – 3.1. La lectura situada. – 3.2. La perspectiva de género. – 3.3. El estado de la cuestión. – 3.4. La pregunta de investigación: ¿qué quieres demostrar con tu análisis?. – 3.5. Justificación de la elección de la obra o corpus. – 3.6. La lectura analítica. – 3.7. Marco teórico: conceptos y terminología. – 3.8. La interpretación literaria. – 3.9. Conclusiones. – 3.10. Revisión final. – 3.11. Directorio de buenas prácticas. – 3.12. Bibliografía

En este capítulo presentamos una guía práctica y detallada de los pasos que debes seguir para diseñar y llevar a cabo un trabajo académico que trate la representación de las violencias machistas en textos literarios.

Los trabajos estarán fundamentados en **cinco principios básicos**:

- Emprendes un **proceso de aprendizaje** que debe aportarte **conocimientos** y ampliar tu capacidad de **reflexionar críticamente**, con **miras emancipadoras**, sobre la literatura, sobre el mundo y sobre ti.
- Te acercas a la obra no como un lector común ni como una persona que hace reseñas: harás un **análisis crítico** que debe entrenarte en la capacidad de plantearte **preguntas relevantes, nuevas y problemáticas** vinculadas con las violencias contra las mujeres.
- Evitas limitarte a describir las violencias que la obra hace más explícitas. Quieres **interpretar** las que permanecen latentes y que has sido capaz de identificar e impugnar con **argumentos basados en evidencias textuales**.
- La aplicación del marco analítico de las violencias contra las mujeres te tiene que permitir **ampliar y profundizar el horizonte interpretativo** de la obra. No caigas en la trampa de hacer una lectura unidireccional, esquemática y mecánica, y que no contemple de manera preeminente la naturaleza literaria del texto. Para el análisis, pues, deberás tener en cuenta los elementos propios del discurso literario, desde el lenguaje y la retórica hasta el argumento, los personajes o las convenciones de cada género (poesía, teatro, novela, cómic, etc.).
- Escribes un texto dirigido a la **comunidad académica** para compartir las conclusiones a las que has llegado mediante la práctica de la **lectura resistente**. Quieres aportar un nuevo conocimiento sobre la obra contribuyendo a **problematizar los imaginarios canónicos** y a **subvertir los parámetros interpretativos androcéntricos y los valores patriarcales**. Aspiras a poner de relieve la **capacidad de la literatura para transformar los imaginarios vigentes y crear nuevos**.

Estos principios deberás tenerlos presentes a lo largo de todo el proceso de trabajo, desde el planteamiento, pasando por el análisis y hasta llegar a las conclusiones.

También debes tener en cuenta dos cuestiones básicas. La primera: emplea un lenguaje inclusivo, y sé coherente en su uso. La segunda: tu trabajo es sobre la **representación de las violencias**. Como sabes, la palabra *representar* tiene una **doble acepción**. Puede hacer referencia bien a la manera en que una idea, fenómeno, actitud, etc. toma cuerpo, se encarna, y adquiere una dimensión simbólica, bien a la acción de «hablar en nombre de alguien más». En ambos casos, pues, el acercamiento crítico tiene implicaciones éticas. En una y otra acepción, reclama hacerse preguntas como: ¿con qué legitimidad el autor o la voz narrativa expone las violencias sufridas o ejercidas por un personaje o colectivo histórico del pasado o del presente?

¿Cómo se combina la realidad y la ficción en el relato de un testimonio o en una obra de memoria histórica? ¿Hay una instrumentalización en la representación de los cuerpos y de las emociones para conseguir un mayor dramatismo?

Si desde el inicio de tu investigación tomas en consideración todas las cuestiones previas que te acabamos de apuntar, emprenderás el reto interpretativo de manera más reveladora y segura.

3.1 La lectura situada

Antes de exponer los pasos que debes seguir para hacer un buen trabajo o ensayo sobre una obra literaria, queremos compartir contigo una reflexión. Tienes que abandonar la creencia de que existe el conocimiento objetivo, sobre todo en las humanidades. Todo ejercicio académico o de investigación está marcado por la subjetividad de las personas que lo llevan a cabo. Eso, cabe decirlo, no es ningún inconveniente ni un punto de debilidad. Hacerte consciente de tu lugar de enunciación, que incluye dimensiones de género, de clase o de pertenencia étnica, por ejemplo, puede propiciar que establezcas un diálogo más honesto y completo con los argumentos y las ideas que quieres explorar. Nuestros recorridos personales son indisolubles de la tarea académica; no por ello debemos sentir que nos condicionan negativamente ni tenemos que esgrimirlos como un valor en sí mismos.

Últimamente se ha valorado de manera positiva la conciencia de la subjetividad a la hora de entender mejor cómo y desde dónde se hacen los análisis y se construyen los argumentos. Es lo que se denomina **investigación situada**. Eso se traduce, generalmente, en hacer explícita de manera breve la posición del autor al inicio de la investigación o del ensayo. Se expone, de manera franca y autorreflexiva, desde dónde habla y cuáles han sido las experiencias propias. Esta consideración puede ayudar a entender que tengas más sensibilidad hacia algunas cuestiones o agudeza a la hora de percibir según qué condiciones de opresión o de privilegio. Hay quien incluso manifiesta o hace uso de elementos biográficos que se cruzan con el tema que trata.¹ En el caso de un trabajo literario se trata de explicitar que haces una **lectura situada**.

En esta guía te recomendamos que consideres **opcional** hacer explícita tu subjetividad. Aunque no expreses tu posición, inevitablemente quedará reflejada en los argumentos que expongas. La manera más elemental de plasmarla es utilizando la **persona gramatical**

¹ Así lo hace, por ejemplo, la profesora de la Universidad de Chicago Martha C. Nussbaum, en el prefacio del ensayo *Ciudadelas de la soberbia. Agresión sexual, responsabilización y reconciliación* (2022), cuando advierte que ella misma ha sido víctima de acoso y violencia sexuales.

«yo» en lugar de la tradicional forma del plural «nosotros» o el impersonal. Pero si lo encuentras significativo y pertinente, ponlo de manifiesto sin ambages.

3.2 La perspectiva de género

En el proceso de búsqueda y lectura de la bibliografía, de la lectura atenta del texto literario y en el análisis de los elementos contextuales que ayudan a entenderlo (condiciones de autoría y publicación, momento histórico, pertenencia a un espacio literario y lingüístico, etc.), ten en cuenta aplicar en todo momento la perspectiva de género. La **perspectiva de género** es un **marco conceptual** -deudor de la **crítica feminista**- a través del cual detectamos y entendemos el mundo y sus conflictos. Este marco, que sitúa el género en el centro de la interpretación crítica, nos permite poner en relación múltiples temas, establecer relaciones de causalidad de situaciones y condiciones de opresión, y detectar las ideologías subyacentes y los ejes de desigualdad y de injusticia que, de otro modo, pasarían desapercibidos o no comprenderíamos en toda su complejidad y matices.

Es por ello por lo que consideramos la perspectiva de género **reveladora**, porque muestra lo que, siguiendo los patrones de lectura canónicos o prescriptivos, permanecería invisible, e **ilustradora**, porque explica y ofrece claves para comprender estructuras y dinámicas ligadas a la opresión, que son las que generan y perpetúan las violencias contra las mujeres. La identificación de estas opresiones, además, evita que caigamos en consideraciones de excepcionalización, o sea, a decir que son «casos aislados», en lugar de leerlos como lo que son: representaciones de un sistema de dominación masculina que los genera, los permite, los legitima, los naturaliza, los reproduce y los perpetúa. Buscar e interpretar estas violencias en la literatura nos permite exponerlas, divulgarlas, pero, principalmente, comprenderlas para poder construir métodos para evitarlas y combatirlas. Te recomendamos que lo apliques teniendo en cuenta también la **mirada interseccional** (Crenshaw 1989), esto es, que en tu estudio observes cómo interactúan distintos ejes de opresión, dominación y discriminación, como el género, la sexualidad, la clase, la pertenencia étnica, la diversidad funcional o el origen.²

² Para más información, consulta el término *interseccionalidad* en el glosario.

3.3 El estado de la cuestión

En el estadio más inicial de la investigación debes **leer la bibliografía académica y tomar notas**. Observa con atención las cuestiones que han abordado los estudios sobre la obra y la autora o el autor en cuestión: solo así podrás configurar una pieza fundamental de todo trabajo o ensayo, el **estado de la cuestión**. Se trata de exponer de manera muy sintética y crítica **quién** ha estudiado **qué**. Este ejercicio te permitirá identificar aspectos que puedes argumentar que son relevantes y que aún no se han abordado, o que si se han tratado de una manera que no te parece convincente, tú aportarás una nueva mirada para disentir. Si quieres escribir un ensayo literario **original**, tienes que examinar una **cuestión inédita** o bien **abrir nuevos paradigmas o controversias** en el debate en curso sobre la obra.

En el caso de que la obra que quieres interpretar sea muy reciente, es casi seguro que no habrá aún ningún estudio publicado que la aborde críticamente. Aunque para equiparte mejor para el análisis leas bibliografía sobre el autor o autora, sobre la temática que trata o sobre su contexto cultural y literario, el reto será mayor: te dispones a asumir la responsabilidad de empezar el debate académico sobre la obra. En este caso, es necesario que pongas de relieve el valor que tiene hacerlo. Asumiendo este riesgo puede ser que hagas una aportación pionera y especialmente destacable en los estudios literarios. En caso de que la obra que estudias no sea reciente, si no localizas bibliografía que la estudie es posible que, tal vez, no merezca ser objeto de un estudio académico. Valora bien si la inexistencia de bibliografía sobre una obra es un criterio para descartarla como objeto de estudio, o justamente al contrario, para consagrar tu trabajo.

3.4 La pregunta de investigación: ¿qué quieres demostrar con tu análisis?

Tras hacer una primera lectura de la obra y haber explorado la bibliografía, ahora se trata de encontrar el objetivo del ensayo, la chispa, el problema, el polo de atracción. Es decir, determinar aquello sobre lo que quieres hablar porque te parece problemático, relevante, pertinente y original **no solo para ti**, sino también **para otros lectores**. Y necesitas detallar las razones de esta preocupación o fascinación. También puede tratarse de una duda que quieres resolver a partir del análisis, una incógnita que esperas dirimir a través del trabajo interpretativo o una hipótesis que quieres comprobar o falsear. Estas cuestiones se tienen que concretar en lo que denominamos **la pregunta de investigación** (PdI). La PdI es el quid de la cuestión, la razón por la cual se justifica un análisis, el fundamento

sobre el que construirás el discurso interpretativo. Si quieres escribir un ensayo literario **bien cohesionado y convincente**, tienes que articular los argumentos en torno a la PdI. Por eso es tan importante formular una buena PdI en el estadio inicial de la investigación.

Al principio de cualquier investigación, escoger una PdI puede parecer difícil. Quizás después de la primera lectura de la obra y de la bibliografía aún tienes solo una vaga idea sobre qué quieres hacer. Este punto de incertidumbre al inicio de todo trabajo es muy habitual. Míralo como una oportunidad: te permite estar receptivo, siempre con sentido crítico, a lo que exponen los textos literarios y a lo que argumentan los estudios interpretativos y teóricos. Eso te facilitará sopesar un amplio abanico de posibles ejes de lectura de manera abierta y cruzada.

La PdI se va perfilando mientras lees la bibliografía sobre la obra y a lo largo del proceso de análisis: seguramente deberás ajustarla. En la reformulación, trata de **robustecer el potencial incisivo** y que gane en **nitidez**. A medida que vayas releendo y tomando notas irás identificando el fundamento del ensayo. Ten en cuenta, no obstante, que la PdI no tiene que cambiar totalmente, porque en tal caso deberías volver a empezar.

Es bastante común que, influenciados por esta incertidumbre, propongamos unas PdI que son demasiado generales y no responden a una cuestión concreta que nos permita explorar significativamente el texto literario: «la violencia contra las mujeres en el siglo XIX», «la opresión de la mujer en Cataluña», «las agresiones sexuales en la literatura trovadoresca»... ¡Alerta! Planteamientos como estos te vierten hacia la principal trampa de una investigación: la **superficialidad**. Los trabajos académicos deben tener el **campo de análisis bien acotado**, y la PdI debe estar consecuentemente **bien delimitada**. Tampoco tiene que estarlo demasiado: no buscamos PdI que sean sobre una cuestión excesivamente precisa o reduccionista, del estilo «cómo los colores de los sombreros en *Madame Bovary* representan condiciones de género». Hay que encontrar el equilibrio entre ambición y banalidad, irrelevancia o frivolidad.

¿Cómo se consigue este equilibrio? Se trata de combinar actitudes **deductivas** con **inductivas**: «escucha» el objeto de estudio (en tu caso, lee de manera muy atenta el texto literario) para poder encontrar exactamente los elementos que te permitan apoyar los argumentos y, así, ir identificando las claves para perfilar la PdI. Puedes utilizar fórmulas como: «¿es esta cuestión lo bastante relevante, problemática y significativa?; ¿por qué esta y no otra?; ¿qué tiene de particular?; ¿es relativa al contenido, a la forma o a ambas cosas?». Si mantienes esta actitud a lo largo del trabajo, ganarás confianza al tiempo que irás acotando de manera más concisa los horizontes del ensayo. A modo de ejemplo, podrían ser **preguntas de investigación oportunas** las siguientes:

- ¿De qué manera el tratamiento de las violencias contra las mujeres en la obra impugna la ideología del progreso?
- ¿Cuáles son las heridas y los traumas de las supervivientes, cómo se expresan y cómo se superan (o no)?
- ¿Por qué la mirada interseccional, antirracista y/o decolonial permite captar de manera más profunda las violencias contra las mujeres en esta obra?
- ¿La obra refuerza o interroga la ideología de que la mujer se realiza principalmente en la maternidad?
- ¿El texto promueve la ideología de la mujer que abandona su condición de vulnerable y oprimida por la de empoderada en términos de emprendimiento neoliberal?
- ¿Cuál es el imaginario de futuro emancipador y libre de violencias contra las mujeres que propone la obra?
- ¿En la exposición del dolor de los otros, el texto se apropia para articular un discurso salvador y oportunista o, por el contrario, hace un tratamiento respetuoso, con voluntad reparadora, que aspira a promover los derechos humanos?

3.5 Justificación de la elección de la obra o corpus

Justificar la elección del corpus es un paso esencial que a veces se elide erróneamente o se trata de resolver de una pasada escudándose en la preferencia personal como único argumento. Toda elección, claro está, tiene un componente de inclinación subjetiva. Sin embargo, no es suficiente para convencer a los lectores de tu trabajo que un texto literario en concreto merece ser el objeto central de tu reflexión, y que es particularmente apropiado para aplicar la PdI que has escogido. **Es necesario que justifiques la elección.** Es importante argumentar que obedece a una reflexión cuidadosa sobre **por qué es importante leer críticamente este texto** y no otro. Eso no quiere decir aspirar a argumentos de exclusividad: no debes obsesionarte con demostrar que tu elección es la única posible. El proceso de justificación lo que busca es demostrar suficiencia y adecuación de tu corpus a la PdI: por qué leer esta obra u obras es la manera de entender mejor lo que quieres estudiar.

Cada PdI tiene una serie de necesidades de justificación específicas. En el caso que nos ocupa, lo que quieres es estudiar cómo la literatura representa la violencia contra las mujeres. Este eje se puede hacer patente a través del argumento. Demostrar la relación entre tu PdI y el argumento de la obra es el primer paso hacia la justificación de tu elección.

Una vez demostrada esta relación, aunque sea de manera superficial, deberás enfrentarte a una dificultad ineludible, nada simple: no es suficiente señalar que el argumento de una obra expone

situaciones de violencia contra las mujeres, tienes que ir más allá y hurgar a fondo en el texto para poder identificar qué es **lo concreto y particular** que hace de la obra **un caso de estudio legítimo y relevante**. Para conseguir esta identificación sugerimos que hagas las siguientes preguntas:

***El cómo:** ¿cómo expone la obra literaria las violencias contra las mujeres?*

Este cómo lo puedes interpretar de dos maneras. Puedes centrarte en los **recursos literarios** que utiliza el autor o autora y que tú consideras que revelan, de manera significativa y eficaz, las dinámicas patriarcales e ideologías que perpetúan las opresiones contra las mujeres. Deberás fijarte, por ejemplo, en el uso de determinadas figuras retóricas, el despliegue de unas voces narrativas específicas o la combinación del tiempo y los espacios diegéticos. Centrarte en este *cómo*, más formalista, implica dar importancia a la obra literaria por la manera en que está escrita. En consecuencia, tendrás que construir el argumento de tu elección interpretativa sobre estos criterios.

La otra manera de entender el *cómo* es fijándote en el **tratamiento temático**. Se trata de explorar si la obra plantea una situación de violencia contra las mujeres de una manera suficientemente innovadora o singular. Tendrás que prestar atención, por ejemplo, al significado que puede tener que la violencia que sufre una mujer en manos de su marido se exponga desde la perspectiva de una vecina o desde la perspectiva del agresor o victimario. Si bien el tema y la PdI estarán compartidos con otras obras, es esta perspectiva y la manera en que es tratada lo que dota al texto literario de originalidad y, por lo tanto, propicia una reflexión particular y pertinente.

***El quién:** ¿quién sufre o ejerce las violencias contra las mujeres?*

Otra manera de justificar el texto es poniendo el énfasis en **quiénes** son los sujetos representados como **víctimas** o **supervivientes** de esta violencia. En este caso buscas indagar cómo estos sujetos, por el hecho de tener una serie de rasgos identitarios y de estar atravesados por condiciones diversas –de orden social, de género, de origen, de etnia, cultural, lingüístico, de edad, etc.–, se sitúan en una **relación de subalternidad respecto de los personajes dominantes o privilegiados**, que son los que generan dinámicas de opresión. Este modelo de justificación te puede ser muy útil si quieres tratar obras que presentan sujetos tradicionalmente olvidados por la mirada patriarcal y eurocéntrica, como personas LGTBI+ o en riesgo de exclusión social por motivos de clase, de pertenencia étnica, de origen o diversidad funcional –que muchas veces, cabe decirlo, se encabalgan–. En correlación con la expansión de los valores inherentes a los

derechos humanos, un corpus creciente de obras literarias de los últimos decenios se ha consagrado a darles voz y a hacer visibles sus experiencias: tienes al alcance, por lo tanto, un amplísimo abanico de obras protagonizadas por personajes subalternos. Un trabajo crítico puede verse justificado precisamente por el hecho de esforzarse en **interrogar sus circunstancias** y, así, poder entender el **carácter heterogéneo, complejo y móvil del universo de víctimas y supervivientes**: de este modo contribuirás a **questionar estereotipos y lugares comunes**. Convendrá, entonces, que señales cómo su subordinación como mujeres intersecciona con otros factores de discriminación o violencia. De este modo, el análisis sobre los personajes te permitirá captar con mayor complejidad la **red de opresiones** y cómo se entrecruzan con **ideologías que sustentan las desigualdades e injusticias**.

Otra manera de utilizar el *quién* es centrando el análisis en el **agresor o victimario**. Se trata de estudiar a los sujetos que ejercen las violencias. Ahora bien, si escoges esta opción, no te limites a analizar cómo actúan en la obra y hacer una simple relación de las violencias que llevan a cabo y catalogarlas por tipologías (abuso sexual, violencia psicológica, etc.). Elaborar este listado, si bien puede ser oportuno en un trabajo escolar, es quedarse en un estudio demasiado superficial, insuficiente para el análisis académico: corres el riesgo de constatar lo que es obvio para cualquier lector. Convendrá que vayas más allá, que movilices el conocimiento teórico y el sentido crítico para señalar si el texto hace explícito o bien, por el contrario, naturaliza el **sistema de privilegios** que fomenta, y quizás incluso legítima, actitudes, prácticas y sistemas sociales, y acciones concretas de opresión y violencia que, en ocasiones, no solamente pueden quedar impunes, sencillamente, pasan inadvertidas y, por lo tanto, ni siquiera se impugnan.

No obstante, queremos hacerte una advertencia importante: **evita** plantear el análisis en términos de un **binarismo dicotómico** que te incline a identificar, de manera simplificadora y sistemática, a los personajes puramente como agresores o verdugos y víctimas o supervivientes –si no es que en el texto se plantea así–. Las obras literarias precisamente tienen la capacidad de mostrar hasta qué punto no hay categorías estancas y monolíticas: un personaje –como sucede también en la realidad– puede ser al mismo tiempo agresor y superviviente. Su condición, además, puede cambiar a lo largo del tiempo de la diégesis. Hay que evitar caer en el error de querer presentar sistemáticamente a las mujeres como «víctimas totales», y desde posiciones paternalistas o esencialismos romantizadores y condescendientes. Hacerlo comporta restarles agencia y, por lo tanto, reproducir los discursos patriarcales que conciben a las mujeres como personas débiles, pasivas, inclinadas por naturaleza a la posición de víctima.

El cuándo: *¿cuándo se sitúan las violencias contra las mujeres?*

El *cuándo* te hace dirigir la atención hacia el momento histórico de la obra. De la misma manera que el *cómo*, también tiene dos lecturas posibles –que en algunos casos pueden coincidir–. La primera, y quizás más evidente, es la que hace referencia a la **recreación literaria del momento histórico diegético**, es decir, el periodo de la historia del mundo extratextual en el que se sitúa la acción y el argumento de la ficción. Si puedes justificar que hay poco escrito (o está pobremente escrito) sobre las situaciones de violencias contra las mujeres en un contexto histórico particular, puedes destacar la importancia de estudiar una obra literaria en particular para ampliar su conocimiento. Ahora bien, debemos ir con cuidado con eso, porque la literatura no es una fuente histórica siempre fiable y tampoco podemos extraer conclusiones sociológicas rotundas a partir de los estudios literarios.

La segunda lectura del *cuándo* tiene que ver con el **momento de escritura y/o publicación del texto literario**. Es decir, cuándo ve la luz por primera vez en la lengua original (no en reediciones o traducciones posteriores, aunque este aspecto de circulación del texto también puede ser muy significativo). Los estudios literarios con perspectiva de género están redefiniendo nuestra relación con el canon literario, principalmente de dos maneras. La primera es **releyendo el canon**: aplicamos perspectivas contemporáneas a obras de otros tiempos, no con el fin de juzgarlas por lo que podrían haber sido, sino **para revelar dinámicas de opresión** que de otra manera estaban soterradas o habían sido consideradas irrelevantes. Novelas, personajes o autores son revisitados a través de una **aproximación feminista** para exponer, por una parte, situaciones machistas previamente naturalizadas por la autoridad patriarcal del canon, y por la otra, para revelar lecturas nuevas solo posibles gracias a la perspectiva de género. La otra forma de relación con el canon tiene que ver con el rescate de obras obviadas e invisibilizadas por el sistema de autoridades literarias, a menudo a causa de haber sido escritas por mujeres. La perspectiva de género nos invita a **reevaluar obras** que de otra forma habían sido ignoradas por el canon; esta es una buena manera, también, de justificar nuestra elección.

En el proceso de justificación de una obra tendrás que afrontar otra cuestión importante: **la representatividad**. Ten en cuenta que **ninguna obra literaria** (y, por lo tanto, ningún estudio crítico de esta) **es completamente representativa de un conflicto**. No puedes aspirar, pues, a equiparar el interpretar una obra con entender la totalidad del problema que estudias. Ser conscientes de eso no te tiene que desanimar: al contrario, solo con la seguridad de haber podido analizar lo concreto puedes anhelar entender mejor la cuestión o problema general.

En este esfuerzo, una manera de reforzar tus argumentos es a través de la **literatura comparada**. El mismo proceso descrito para justificar una obra lo puedes utilizar si, por ejemplo, tu caso de estudio se basa en **dos o más obras**: las reflexiones sobre el *cómo*, el *quién* y el *cuándo* se multiplican, se cruzan y, de este modo, se consolida. Hacer un estudio comparado, al mismo tiempo, te permite rehuir del «fantasma de la excepcionalidad»: ya no estás hablando de las circunstancias específicas de una obra, que se podrían menospreciar como únicas, singulares y, por lo tanto, no representativas, sino que la comparación, aunque igualmente no significa generalización, afianza la capacidad de situar la **literatura como un método de reflexión y comprensión de sistemas de poder que nos afectan a través de los espacios y del tiempo**.

El proceso de justificación de la obra va, como habrás imaginado, muy ligado con el diseño de la pregunta de investigación: se alimentan mutuamente y forman parte de este viaje del que hablábamos antes de redefinición constante de nuestros objetivos.

3.6 La lectura analítica

Una parte esencial del desarrollo del trabajo se lleva a cabo durante la lectura atenta de la obra u obras literarias que son objeto de este. Nuestra recomendación es que te embarques en esta tarea con un método y una mentalidad crítica específicos. El objetivo será relacionarte con un objeto, en nuestro caso, un texto literario, de modo que lo puedas cuestionar y del que puedas extraer relaciones – con otros objetos, con el mundo en el que están los objetos o con las relaciones que establecen los objetos con el mundo– que superficialmente no son evidentes. Tu meta es ver que el texto literario no solo expone situaciones de violencias contra las mujeres. La adopción de la perspectiva de género te equipa para penetrar en la naturaleza compleja de las **causas** y los **condicionantes sociopolíticos y culturales** que las fomentan. Solo planteándolo de esta manera podrás impugnarlas en cuanto al marco textual y, tal vez, en cuanto al marco extratextual.

El proceso de lectura analítica empieza identificando observaciones en la obra a partir de una lectura muy atenta y contextualizada del texto y, muy a menudo, también de la figura autorial. Las observaciones se refieren a las unidades del texto que constituyen nuestro material de trabajo: la voz narrativa, los pasajes, las citas, las escenas, la estructura de los capítulos, la versificación, los usos de la lengua, la figuras retóricas, las imágenes, etc. Las observaciones son cualquier tipo de extracto «en crudo», **evidencias textuales** que consideras que tienen interés para entender con mayor profundidad

tu tema, probar tu hipótesis o explicarte mejor no solo el contenido sino también la forma, el estilo y la lengua del texto literario.

La lectura analítica es un proceso metodológico que podemos aplicar en cualquier eje temático de los estudios literarios. La diferencia la marca precisamente tu objetivo: este será el filtro que determinará qué observaciones extraer. En nuestro caso, el **criterio para identificar y seleccionar observaciones** estará marcado por la necesidad de probar si la obra literaria permite abordar con **capacidad crítica y transformadora** las violencias contra las mujeres. Tendrás que buscar e identificar, pues, observaciones que nos hablan del *qué* y del *cómo* aparecen representadas estas violencias. En segunda instancia, también puedes prestar atención a aspectos complementarios que consideres relevantes, como aquellos en los que se pone de manifiesto el género. ¿Cómo haces eso? Mientras vayas leyendo y releendo, ve anotando las observaciones en una libreta, en la tableta o en el ordenador (o incluso en el propio libro), y registra la página donde se encuentra cada una.

Como hemos visto anteriormente, las violencias se manifiestan de varias maneras y en distintas dimensiones. Tu tarea a lo largo de la lectura analítica es ir haciendo una primera clasificación de las observaciones según qué tipo de violencia crees que el texto expone: física, psicológica, simbólica, institucional. Cuando tengas las **observaciones identificadas y ordenadas** –si es posible, **jerárquicamente por orden de importancia**–, es el momento de pasar al siguiente paso: **la interpretación**.

¿Cómo interpretas las observaciones? **Cuestionándolas**. Te invitamos a hacerte preguntas como: «¿qué implica este pasaje?, ¿por qué creo que es problemático o importante?, ¿qué me enseña que no sabía?, ¿por qué me ha hecho cuestionarme cosas que nunca me había planteado?, ¿con qué conocimiento puedo relacionarlo?». El propósito es confrontar tu intuición, la que te ha llevado a señalar una observación como relevante, para poder extraer los motivos e ir un paso más allá en la consideración de esta cuestión concreta.

Las observaciones también las puedes interpretar **intertextualmente**: busca cómo se relacionan entre ellas. Puedes ver que observaciones similares se repiten a lo largo del texto, reforzando la importancia del mensaje y aportando de este modo evidencias para construir tu argumento. Quizás percibes que diferentes vínculos de repeticiones se vinculan entre ellos: distintas dimensiones de las violencias se ven reforzadas a partir de puntos comunes que solo has podido captar cuando las has aislado como observaciones y las has interpretado buscando el sentido concreto. También es posible que encuentres observaciones que se contradicen o se oponen: este material es valioso para demostrar que el texto literario no promueve un posicionamiento firme y coherente, sino que se presenta como vehículo para el debate sobre una serie de cuestiones que hay que problematizar.

Al final de la lectura analítica tendrás un documento de notas cuantitativo –en observaciones, citas, pasajes que serán el material de refuerzo de tu discurso– y cualitativo –porque las interpretaciones que haces de las observaciones y de sus relaciones a lo largo del texto serán el principio de los argumentos que desarrollar en la parte de análisis–.

En definitiva, tu relación con el texto literario tiene que estar marcada por estas **dos prácticas: extractiva**, porque no lees como un lector ocioso sino como un analista que recopila datos para encontrar respuestas a un problema, para construir significado; y **crítica**, porque cuestionas tanto la bibliografía sobre la obra como tus propios hallazgos y tratas de extraer significado de ello.

3.7 Marco teórico: conceptos y terminología

Todo trabajo llevado a cabo en el marco universitario debe ser concebido como una **contribución a una conversación académica, a un debate** –lo que tú has presentado al estado de la cuestión–. Así, tienes que establecer un diálogo con las preguntas, las ideas y las aportaciones sobre materia literaria que te han precedido, expuestas por personas que se han interesado por PdI similares, en las que quieres trabajar en tu ensayo. Nuestra visión del mundo está informada por la acumulación del pensamiento desarrollado por la comunidad. Ahora bien, no siempre podemos identificar el origen de lo que creemos saber. Dedicar tiempo y esfuerzo a hacer este ejercicio de reconocimiento de definiciones, conceptos, ideas y metodologías te ayudará a fundamentar tu comprensión en un **sistema compartido de referencias** y a identificar tus fuentes de información para poder utilizarlas con rigor y seguridad.

A veces, emplear **conceptos clave** asumiendo que su sentido será compartido lleva a la perpetuación de significados problemáticos y al embrollo de ideas. Eso no quiere decir que haya que entrar en una espiral de justificación de todo lo complejo o que sintamos que no sea evidente. A efectos prácticos, tienes que identificar cuáles son las nociones principales que se relacionan con la PdI que vertebrará el trabajo. Como, en tu caso, el reto es identificar e interpretar la representación literaria de las violencias contra las mujeres, tendrás que definir y justificar tu posición hacia estas ideas y estos conceptos. Asimismo, tendrás que indicar la filiación del concepto (quién lo ha formulado o quién ha reformulado su significado), si lo incorporas a tu discurso con nuevos matices, o por qué te inclinas por el uso de un neologismo aún poco desarrollado teóricamente.

Para elaborar un buen apartado teórico y terminológico se necesita:

- **Identificar** cuáles son los conceptos clave que requiere el trabajo. Este paso se basa en la **precisión y el rigor**. Evita quedarte en un marco definitorio muy general, como apuntando de manera panorámica y superficial qué son las violencias contra las mujeres. Merece la pena que te preguntes cuestiones como: «¿la PdI aborda la violencia vicaria, el acoso sexual o la violencia sexual, la xenofobia institucional?».
- **Definir** los conceptos clave a partir de las referencias extraídas de estudios bien fundamentados, que tienen el aval de la comunidad académica. Todas las fuentes deben estar correctamente citadas.
- **Posicionar** tu trabajo y tus argumentos en relación con estas definiciones. Quizás quieres comprobar si los conceptos que utilizas, tal como están descritos, funcionan en el análisis de la obra que estudias. Quizás quieres ampliar esta definición, añadir algún matiz, o quizás la quieres refutar porque crees que puedes argumentar a partir de tus observaciones que el marco de aproximación a estas ideas debe cambiar.

Te aconsejamos que, como punto de partida, utilices las definiciones de violencias que presentamos en el quinto capítulo de esta guía –el glosario–. Creemos que te serán muy útiles para emprender esta tarea. Para ampliar cualquiera de estas ideas o abordar nociones más específicas tendrás que hacer una búsqueda bibliográfica más afinada, **especialmente de estudios teóricos feministas**. Como ya hemos ido apuntando, te recomendamos que apliques la mirada **interseccional**: te equipará para llevar a cabo una lectura resistente más perspicaz y transformadora porque te permitirá comprender hasta qué punto se cruzan varias opresiones. Al final de la guía te ofrecemos una serie de obras de referencia desde donde empezar a tirar del hilo.

3.8 La interpretación literaria

Ya has elaborado un estado de la cuestión, has formulado una PdI, y has establecido el marco teórico y terminológico que la rige. También has hecho una lectura atenta, estableciendo un diálogo con la bibliografía y activando la mentalidad analítica para identificar las observaciones que te ayudarán a desarrollar, con rigor y complejidad, tu interpretación. El siguiente paso es estructurar los argumentos de manera que te ayuden a responder a los objetivos específicos que te has planteado, que se articulan en torno a la PdI. Hacer este proceso de manera metódica y sistemática te permitirá alcanzar tus metas sin perderte por el camino.

Hay varias maneras de estructurar un discurso de exégesis literaria. Nuestra recomendación es que utilices una **estructura temática**. Divide el conflicto de estudio en subtemas más específicos, con los argumentos más representativos que relacionan la obra u obras con la PdI. De esta manera, irás erigiendo los andamios de la interpretación crítica. Si ordenas el análisis en subtemas podrás hacer avanzar, de manera lógica y progresiva, tu discurso argumentativo. Dividir el tema específico en subtemas aún más específicos te puede ayudar a explicar el conjunto. ¿Cómo haces eso?

Teniendo siempre en mente la PdI: consulta las observaciones y las interpretaciones iniciales que habías hecho. Organízalas, por ejemplo, en **tres subtemas**.³ Los subtemas deben tener una vertiente reveladora de tu tema: no solo tienen que describir y exponer la PdI, sino que deben tener una proposición argumentativa. Tienen que posicionar el texto literario como agente para la reflexión crítica del conflicto. Los argumentos, igual que has hecho en la parte teórica, han de **corroborar, ampliar o cuestionar** los estudios previos. De este modo, enriqueces y haces progresar el debate en curso sobre la obra al tiempo que reafirmas el potencial de la literatura para hacer evidentes estructuras de violencia o proponer alternativas para su erradicación.

El orden y la estructura de tus argumentos son esenciales para conseguir una comunicación clara y efectiva del discurso argumentativo. Te proponemos el siguiente modelo:

Nombre del subtema

Empiezas por una breve presentación del subtema, partiendo de definiciones establecidas en el marco teórico o que quieres añadir aquí porque son específicas.

Ejemplo 1: describes y contextualizas el pasaje de la obra a partir del que expones tu observación. Si crees oportuno ilustrarlo textualmente, introduce la cita, bien referenciada. Haz la interpretación, si conviene reanudando conceptos teóricos. Ejemplos 2, 3, 4, etc.: haces lo mismo, y dependiendo de la extensión de tu trabajo, añades más ejemplos. No obstante, nuestra recomendación es no poner más de cinco ejemplos: escoge los más relevantes y adecuados, y que siempre aporten perspectivas nuevas que hagan avanzar tu argumentación.

Ejemplo de refuerzo externo (opcional): si lo crees oportuno, puedes añadir una observación que refuerce los argumentos a partir de una obra que no sea la que estás analizando primariamente.

Vuelves a describir el subtema, esta vez enriquecido por los ejemplos, y lo vinculas con la PdI de manera explícita.

El principal objetivo de la interpretación literaria es presentar de manera ordenada, justificada y convincente –si puede ser, con el máximo

3 Este paso también lo puedes dar mientras haces la lectura analítica.

de elegancia discursiva-, los argumentos de tu interpretación, vertebra en torno a la PdI. El ensayo tiene que ser una síntesis de las observaciones más pertinentes, **identificadas e interpretadas por ti**, relacionadas con el marco teórico y los conceptos clave, de una manera que se corresponda con el propósito último del trabajo: mostrar que la lectura crítica y la exégesis bien informada y metódicamente ejecutada nos aportan una comprensión más productiva y transformadora, que, en potencia, contribuye a erradicar las violencias machistas y a promover discursos de reconocimiento y reparación de víctimas y supervivientes.

3.9 Conclusiones

Todo trabajo académico culmina en unas conclusiones. Se trata de **resumir los argumentos** de la interpretación que has expuesto en el apartado analítico y, claro está, proponer una respuesta a la PdI que se ajuste a los objetivos indicados en la justificación inicial del trabajo. ¡Cuidado! Eso no quiere decir que debas «resolver» necesariamente el conflicto, sino ofrecer un cierre adecuado a los propósitos que has problematizado a lo largo del ensayo. Es importante que en las conclusiones **no incorpores información nueva**, especialmente argumentos.

No obstante, una vez expuesta la síntesis de tu lectura resistente, te recomendamos que apuntes, de manera **humilde** y al mismo tiempo **estimulante, nuevas líneas de investigación** en torno a conflictos que han quedado por abordar o preguntas que se pueden seguir explorando en otros trabajos. De este modo, propicias la continuidad del debate académico y animas a otras personas a tomar el relevo.

3.10 Revisión final

Enfrentarse al proceso de reescritura y reevaluación de un ensayo es un paso a veces menospreciado pero que, cabe subrayarlo, es fundamental. Tienes que empezar a considerarlo esencial en el desarrollo de la escritura argumentativa.

Una vez acabada la primera redacción del trabajo o el ensayo, hay que dejarla descansar. Hay dos maneras de «revisitar» un texto. La primera es a través de **nuestro propio escrutinio**. Tienes que emprender este proceso con actitud de **exigencia, compromiso y honestidad académica**. Lo mejor que puedes hacer cuando acabas un borrador es dejarlo en un cajón unos cuantos días. Volver a leer tu prosa después de haberte distanciado de ella te permitirá detectar los vicios de escritura que todos tenemos y, así, podrás enmendarlos. Te animamos a hacer los siguientes ejercicios:

- **Comprueba** que todas las unidades de sentido (frases, párrafos, argumentos, capítulos) son **coherentes** y están **bien cohesionadas** entre ellas.
- **Resuelve** errores ortotipográficos, frases de gramática dudosa, repeticiones o redundancias, estructuras débiles, argumentos que no tienen un encaje lógico, el uso poco riguroso de los conceptos.
- **Uniformiza** el **registro** y el **estilo** de todo el discurso. Esfuérzate en conseguir que la prosa gane en elegancia, porque así fortalecerás la capacidad persuasiva de la argumentación.
- **Asegúrate** de que todas las **ideas y comentarios** que has extraído de otros estudios y las **citas textuales** tanto de la obra primaria como de la bibliografía **están siempre bien referenciadas**.
- Haz una **revisión escrupulosa de la bibliografía**.

La segunda manera de visitar un texto, complementaria a la primera, es acudiendo a la ayuda de una **revisión externa**. Pide a una persona que, de forma generosa, dedique tiempo a leer con **atención crítica y ánimo constructivo** tu trabajo. Anímalas a comprobar que todo funciona; que se fije tanto en el desarrollo argumentativo como en la retórica. Seguramente te indicará aspectos que pueden ser mejorables: desde su distancia crítica será capaz de ver puntos débiles que tú, por tu cuenta, no has detectado. Si bien acoger críticas a veces nos puede resultar difícil, porque tenemos que superar una primera reacción emocional de frustración, rechazo o inseguridad, debemos aprender a hacerlo. Tómatelo en clave positiva: revisa e incorpora todo lo que encuentres oportuno de sus observaciones. Este ejercicio de revisión de un trabajo propio a partir de las aportaciones críticas de alguien más, fundamental en la cultura académica, no solo mejorará la calidad de tu propuesta, estimulará que refuerces el hábito, siempre imprescindible, de hacer autocrítica.

Ya sabemos que cualquier proyecto está sujeto a un proceso de mejora continuada, así que no te obsesiones en preparar un texto que no tenga ninguna fisura. Lo más importante es que hayas presentado unos objetivos de interpretación sólidos, que los argumentos planteados estén corroborados a partir de evidencias textuales de la obra y que hayas llegado a unas conclusiones relevantes y coherentes, defendidas con confianza y que respondan a los problemas planteados al principio del trabajo o el ensayo.

3.11 Directorio de buenas prácticas

Para acabar, queremos darte unas **recomendaciones específicas** que tener en cuenta mientras planteas el trabajo, lo ejecutas y lo revisas. Te invitamos a hacer un uso muy práctico de ello. Repasa cada uno de los puntos de la lista y, sencillamente, **comprueba que los estás teniendo en cuenta**.

- Articular una interpretación literaria propia teniendo en cuenta la tradición en la que se inscribe la obra y su marco contextual
- Aplicar el marco teórico en la lectura de la obra
- Identificar la naturaleza y la superposición de violencias y explorar si se exponen las causas primeras y secuelas
- Identificar las ideologías latentes
- Analizar la formalización estética de la violencia
- Analizar el tratamiento de los cuerpos
- Dilucidar si el texto propone una respuesta ética por parte del lector
- Indagar si se exponen formas de resistencia y de respuesta a la violencia y determinar si adquieren una dimensión política
- Establecer una buena relación dialógica con la bibliografía
- Utilizar los conceptos y la terminología con rigor
- Ser consciente de la propia posición de privilegio o subordinación, si procede, y hacerla explícita
- Dejar atrás los discursos victimistas y oportunistas

Asimismo, te indicamos conceptos,⁴ posiciones y prácticas que **siempre debes evitar**:

- Confundir la realidad con la representación literaria de la realidad (la ficción)
- Sesgo de género
- Ceguera de género
- Clasificaciones binarias
- Esencialismo
- Estereotipos y tópicos
- Etnocentrismo
- Interpretaciones automatizadas y generalizaciones universalistas
- Incoherencia y poca fineza de las argumentaciones
- Maniqueísmo
- Plagio (voluntario o inconsciente, cuando se incorpora al texto interpretación de alguien más sin hacer constar el reconocimiento de la autoría y la fuente)
- Revictimización

⁴ Véase el glosario en el quinto capítulo.

- Universalización de nuestras propias asunciones
- Uso poco riguroso de términos y conceptos
- Presunción de que las culturas y colectivos minorizados presentan un mayor grado de violencia

3.12 Bibliografía

Todo trabajo académico debe tener una bibliografía. Harás constar solo los textos literarios que son objeto de estudio (obras primarias) y estudios u otras fuentes de información consultadas para llevar a cabo la investigación (obras y fuentes secundarias) que hayas citado en el trabajo. Es muy importante que la bibliografía se nutra de estudios académicos bien fundamentados y que refleje que en la búsqueda de fuentes se ha tenido en cuenta la perspectiva de género. En la presentación formal sigue un único criterio de referenciación, de manera sistemática y escrupulosa.

4 **Propuestas de innovación docente**

Índice 4.1 Revisión por pares. – 4.2 Elaboración de una entrada en Wikipedia. – 4.3 Diario de investigación o diario de lecturas.

Esta parte de la guía se dirige principalmente a profesores. En el diseño y el desarrollo de trabajos que nos ocupan, creemos que puede ser oportuno llevar a cabo prácticas de innovación docente que permitan reforzar la competencia de compromiso ético y fomenten la reflexión colectiva y la autorreflexión. De acuerdo con los objetivos que se quieran alcanzar y, lógicamente, según otros factores determinantes como el perfil de la asignatura, el nivel académico, el enfoque teórico o la metodología utilizada, será más adecuado inclinarse por una u otra modalidad de práctica.

A continuación, presentamos tres actividades de innovación docente, previas o paralelas a la elaboración de los trabajos finales, que pueden contribuir a la adquisición o el refuerzo de competencias y conocimientos necesarios para elaborar un ensayo que vincula literatura y violencias machistas.

4.1 Revisión por pares¹

Descripción básica

El objetivo de este ejercicio es que los estudiantes mejoren las competencias relacionadas con la **evaluación crítica y propositiva del trabajo de otra persona** que aborda las violencias contra las mujeres, así como con el **juicio** y la **expresión oral** formulados de manera responsable, generosa y respetuosa.

Por parejas, los estudiantes comentarán el borrador del ensayo de un compañero, intercambiarán recomendaciones y sugerencias, y señalarán cuáles son las fortalezas en la argumentación, la estructura y la formalización del trabajo ajeno. Con ello buscamos que los alumnos de humanidades **adquieran competencias de socialización y aprendizaje grupal** que vayan más allá de las tradicionalmente asociadas al análisis literario, de carácter más individual, y que en la argumentación empleen de manera pertinente y rigurosa conceptos y vocabulario del ámbito de las violencias machistas. El ejercicio de revisión por pares tiene como finalidad que los estudiantes lleven a cabo un debate constructivo en torno a las dudas y los aprendizajes que están emergiendo a partir de identificar y problematizar las diversas formas de violencia machista plasmadas en obras literarias. Se trata, pues, de que reflexionen sobre los **procesos metodológicos** asociados a la elaboración de un trabajo académico desde una perspectiva de género.

Este ejercicio tiene tres aspiraciones pedagógicas: incentivar la producción de **comentarios propositivos bien argumentados** a partir del borrador del trabajo de un compañero; promover la **capacidad de responder** a estos mismos comentarios e **integrarlos en el ensayo** que están elaborando, y comprobar la adquisición de **perspectiva de género** en el discurso. El ejercicio se puede plantear de manera presencial o virtual. En la modalidad presencial se lleva a cabo en el espacio físico del aula: las parejas conversan por turnos ante el grupo clase, sin que el docente intervenga (solo mantiene un papel de observador directo pero no participativo). En la virtual, las parejas conversan en línea a la hora que ellos hayan acordado, sin ninguna intervención del docente. El ejercicio virtual exige que la prueba se lleve a cabo en una plataforma que permita grabar el ejercicio y, así, su posterior visualización y evaluación de manera asíncrona, por parte tanto de los estudiantes como del profesor. Como este ejercicio requiere que los estudiantes tengan hecho un borrador de ensayo, se recomienda programarlo para el último tramo de la asignatura.

¹ Para una exposición más detallada, véase el artículo «La revisión entre pares síncrona en el aula virtual: leer críticamente la representación literaria de violencias contra las mujeres» (Iribarren, Serrano-Muñoz, Gatell, Clua 2023).

Metodología

Planteamos un formato de ejercicio de revisión por pares básico que se puede adaptar a las necesidades particulares de cada aula. La realización de esta prueba consta de cuatro fases:

1. Inicio del curso: se pone a disposición de los estudiantes la descripción de la prueba, las instrucciones de uso de la plataforma de videoconferencia en caso de hacerse de manera virtual, y la rúbrica de evaluación. También se argumenta el objetivo pedagógico.
2. Preparativos del ejercicio: se fija la fecha de entrega de los borradores, se recogen y el docente confecciona el listado de asignación de parejas. Recomendamos que todos los borradores se depositen en un espacio digital accesible para que todo el mundo los pueda leer.
3. Durante el ejercicio:
 - a Si se hace de manera presencial, el docente establece los turnos para cada pareja. Si se hace de manera virtual, se recomienda permitir a los estudiantes concertar los encuentros según les convenga.
 - b El ejercicio debe tener una duración de entre diez y veinte minutos máximo. Cada estudiante tendrá entre cinco y diez minutos para exponer sus comentarios propositivos basados en la lectura del borrador del compañero y para recibir los comentarios de su pareja. Esta limitación temporal fomenta el trabajo de síntesis en la expresión oral. El acceso previo a la rúbrica de evaluación habrá permitido al estudiante preparar la intervención de manera eficiente y orientada.
4. Después del ejercicio: el docente hará llegar los comentarios y la evaluación de manera tanto individual como grupal una vez que todo el mundo haya hecho el ejercicio, con el fin de evitar agravios comparativos.

Evaluación

Recomendamos para la rúbrica de evaluación que se contemplen las competencias argumentativas, de síntesis, la capacidad de hilar argumentos incorporando la perspectiva de género, y la expresión oral. También conviene que se ponga énfasis en la necesidad de emplear, con seguridad, rigor y de manera pertinente, conceptos y vocabulario relativos a las violencias contra las mujeres. Aunque se pide que los estudiantes integren los comentarios que consideren más valiosos en la versión final del trabajo (la última entrega del curso), recomendamos para este ejercicio que las competencias que evaluar

estén más relacionadas con la ejecución de la revisión y la recepción sincrónica de comentarios, con el objetivo de no mezclar de manera desigual distintos grupos de competencias.

4.2 Elaboración de una entrada en Wikipedia

Introducción

Wikipedia es la **primera fuente de información científica de la ciudadanía**. Esta enciclopedia en línea, construida de manera colectiva por una enorme comunidad transnacional y pequeñas comunidades locales, pone al alcance de toda persona conectada a Internet conocimiento fundamentado en estudios científicos y fuentes de información fiables. Actualmente existen unas trescientas Wikipedias, de mayor o menor volumen según la lengua.

Como han puesto de relieve múltiples estudios, Wikipedia, parecidamente a muchas instituciones y proyectos culturales, presenta un **sesgo de género**, más o menos acusado según el ámbito disciplinario o la comunidad que elabora los artículos. Como instrumento de divulgación científica que es Wikipedia, el sesgo de género es deudor de la **tradicional concepción patriarcal** de todos los ámbitos del **conocimiento** y de la **cultura**, y correlativo al de la mayoría de campos de investigación académica actual. En cuanto a la disciplina literaria, se manifiesta sobre todo en la carencia de entradas de escritoras y de obras de autoría femenina, en la pobreza del contenido y en la exigüidad de fuentes bibliográficas en que se fundamenta. Esta carencia, a su vez, es deudora del secular **androcentrismo** que ha regido la construcción del canon, las instituciones educativas y del mundo de las letras, la industria editorial, los estudios literarios y las políticas de promoción de la lectura.

Con el objetivo de revertir este problema, desde hace años, varias instituciones e iniciativas populares comprometidas con la igualdad de género están llevando a cabo un amplio abanico de acciones. Crean, enriquecen y traducen **artículos y wikiproyectos** sobre mujeres y cuestiones que se vinculan con ellas, fundamentan artículos en fuentes académicas de autoría femenina, mejoran las entradas al aplicar la perspectiva de género y corrigen el lenguaje sexista del redactado.

La creación, mejora y traducción de artículos de Wikipedia por parte de los estudiantes es una práctica de aprendizaje con un gran **potencial pedagógico** tanto para el alumnado de secundaria y bachillerato como para el alumnado universitario. Permite trabajar competencias como la búsqueda de fuentes fiables, la buena gestión de la información y recursos gráficos, la comprensión lectora, el espíritu crítico, la capacidad de síntesis, la escritura, la creatividad, el

compromiso ético y transnacional, y el trabajo en equipo. Además, promueve que el alumnado participe colectivamente en la construcción del conocimiento en una actividad que tiene un **impacto social**, y que toma sentido también más allá de las aulas.²

En la elaboración de trabajos final de grado o de máster es habitual utilizar Wikipedia como fuente de información. Al consultarla para hacer un trabajo que vincula literatura y violencia contra las mujeres es muy probable que echemos de menos entradas sobre autoras y obras de autoría femenina, o que los contenidos sean muy pobres o sesgados. Incluso, pueden **consolidar y reproducir** elementos de **violencia estructural y simbólica contra las mujeres**, y lo que es especialmente grave, tal vez contengan interpretaciones literarias que **naturalicen y justifiquen** la representación literaria de las **violencias machistas**.

Dado el potencial pedagógico que contienen los diversos ejercicios que se pueden hacer vinculados a Wikipedia, en esta guía exhortamos a la comunidad académica a llevarlos a cabo para resolver o, cuando menos, minimizar, los problemas que acabamos de señalar.

Antes de pasar a describir el ejercicio, queremos señalar los diez elementos que debería tener todo buen artículo de Wikipedia:

1. El artículo tiene que empezar con una **definición clara y rigurosa** del concepto del título.
2. El texto, eminentemente descriptivo, debe estar escrito en un **lenguaje formal, no sexista**, de **registro enciclopédico**, y en **tercera persona**. No se pueden expresar opiniones personales.
3. El texto debe **reflejar los diferentes puntos de vista de manera equilibrada y contemplar la perspectiva de género**. Si, por ejemplo, escribes sobre un tema polémico, debes reflejar todos los posicionamientos al respecto.
4. El artículo debe aportar **información suficiente** para un lector sin conocimientos previos del tema.
5. El artículo debe estar **estructurado en diferentes secciones** y tener un **hilo conductor**. No se trata de hacer una lista de enunciados, hay que construir un relato.
6. La **información tiene que estar referenciada**, hay que mencionar **fuentes fiables** (publicadas y sin conflicto de intereses con el tema que se trata).

² Para más información sobre el potencial educativo de Wikipedia, véase *Guía de buenas prácticas para el uso docente de Wikipedia en la universidad* (2015), de Maura Lerga y Eduard Aibar (https://openaccess.uoc.edu/bitstream/10609/41661/6/Gu%C3%A0_Da_docente_Wikipedia_2015.pdf).

7. Siempre que se pueda, el artículo **debe incluir imágenes**, pero recuerda que solo se pueden añadir las que tengan una licencia libre CC BY SA³ o superior.
8. Si se ha mejorado un artículo que ya existía, **el resultado debe integrar la información que ya había con la que se ha añadido después**. Hay que mantener la **coherencia** del relato.
9. El texto inicial siempre es una **introducción** de uno o dos párrafos en que aparece lo más importante, que se trata después con más extensión.
10. Se deben **insertar enlaces internos** (a otros artículos de Wikipedia) en los conceptos más importantes o que permiten ampliar la información, para facilitar así la navegación a los lectores.

Descripción básica

El objetivo de este ejercicio es que los estudiantes creen un artículo de Wikipedia sobre una autora u obra literaria **relevante** que representa las violencias contra las mujeres. El artículo tiene que ser **inédito y pertinente**, y debe adecuarse estrictamente a las **convenciones de una información enciclopédica**. Por lo tanto, la información tiene que fundamentarse en bibliografía eminentemente académica. La elaboración de la entrada persigue que los alumnos desarrollen las siguientes competencias:

1. Buscar, seleccionar y procesar información, y gestionar fuentes documentales de manera eficaz.
2. Articular un discurso expositivo sintético, bien cohesionado y convincente, que se nutra de las fuentes consultadas y las presente de forma dialógica.
3. Actuar con espíritu y reflexión crítica ante el conocimiento, en todas sus dimensiones, mostrando inquietud intelectual, cultural y científica y con compromiso hacia el rigor, la honestidad y la calidad.
4. Ejercer la ciudadanía activa y la responsabilidad individual con el compromiso en los valores democráticos y la sostenibilidad.
5. Mostrar en el propio trabajo una actitud ética, responsable y respetuosa con la diversidad natural, social, epistemológica, cultural y de género, así como reconocer la integridad del trabajo de los otros.

3 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/es/legalcode.es>.

Conviene advertir que, si la entrada existe en otra lengua, hay que tener en cuenta que la propuesta no sea una mera traducción, que incluya información nueva (contenido, enlaces y bibliografía) y que esté convenientemente actualizada.

Metodología

El desarrollo de la actividad se lleva a cabo en las siguientes fases:

1. Presentación, justificación y discusión de los artículos en el aula. Cada estudiante tiene que exponer el objeto de su artículo y justificar su elección, poniendo énfasis en la relevancia y el carácter innovador de la propuesta. Asimismo, tiene que explicar en qué bibliografía se fundamenta. El resto de compañeros tienen que hacerle preguntas y sugerencias o advertencias bien fundamentadas, bajo la supervisión y guía del docente. Esta dinámica puede hacerse por grupos si hay muchos alumnos, o con todo el grupo clase. Es muy recomendable que, antes de hacer las sesiones de conversación, se haya avanzado la información clave en un espacio de comunicación digital compartido por todo el mundo, siguiendo una plantilla. En función del número de alumnos, se dedicará más o menos tiempo a cada estudiante y discusión, así como sesiones.
2. Creación de un perfil de editor. Los estudiantes, si no han contribuido nunca antes a Wikipedia, tienen que crearse un perfil de editor. Conviene seguir las instrucciones en Crear una cuenta.⁴
3. Proceso de elaboración y publicación. Durante unas tres semanas cada estudiante elabora su artículo, incorporando las observaciones que le han hecho los compañeros y el profesor. Una vez publicado el artículo en Wikipedia comunica a los compañeros (en el espacio digital acordado) el enlace de su entrada y entrega al profesor el PDF del artículo (descargable).
4. Sesión colectiva de valoración tanto del contenido de los artículos como de la práctica de realizarlos.
5. Actividad optativa de mejora de la entrada de los compañeros. En caso de que se haga, conviene enviar al profesor también un documento con las evidencias de las mejoras que ha introducido (aunque queden registradas en la propia entrada, facilita la corrección).

⁴ https://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Especial:Crear_una_cuenta&returnto=Wikipedia%3AAasistente+para+la+creaci%C3%B3n+de+art%C3%AD-cuLos%2FBiograf%C3%ADA.

Evaluación

El uso de una rúbrica de evaluación es particularmente útil en este ejercicio. Conviene que los estudiantes la conozcan desde el planteamiento de la práctica para que les sirva como hoja de ruta. La rúbrica tiene que contemplar los elementos clave de una buena entrada de Wikipedia:

- Relevancia del objeto del artículo
- Originalidad del objeto del artículo
- Calidad del contenido (capacidad interpretativa y de síntesis)
- Eficacia divulgativa
- Rigor en el uso de los conceptos y en el tratamiento en materia de violencia contra las mujeres
- Estilo del discurso expositivo
- Estructura
- Apertura (enlaces internos y externos)
- Bibliografía
- Ilustración

Es importante que el profesor evalúe las entradas a partir del documento en PDF que le entregará cada alumno, dado que los artículos de Wikipedia pueden ser editados constantemente.

4.3 Diario de investigación o diario de lecturas

Descripción básica

De manera paralela al proceso de investigación y escritura de un ensayo o trabajo sobre la materia que nos ocupa, recomendamos que el docente proponga la elaboración de un texto, de naturaleza más **creativa, personal y libre**, en el que el estudiante vaya consignando informaciones, hallazgos, intuiciones, dudas, hipótesis y especulaciones: un diario.

Por las características de la disciplina en que se enmarca esta guía, los estudios literarios, se pueden plantear dos modelos que no son excluyentes sino, todo lo contrario, complementarios: el **diario de investigación** y el **diario de lecturas**. La diferencia entre el uno y el otro viene determinada por su propio nombre. Mientras que el diario de investigación es un documento que recoge de manera sistemática las diferentes ideas, impresiones, reflexiones e informaciones que el estudiante va recogiendo durante la investigación (por lo tanto, tiene una naturaleza amplia), el diario de lecturas puede referirse a un ejercicio de escritura creativa en relación con la lectura de las obras. Normalmente, el diario de lecturas contiene la consignación

de información, impresiones, valoración personal o referencias sobre obras literarias de ficción. Puede abrir espacios para expresiones más subjetivas, vinculadas a vivencias, sensibilidad, gustos, emociones y afectos. Si se opta por presentar un trabajo o ensayo en que se explicite la posición desde la que se ha llevado a cabo la **lectura situada**, la modalidad del diario de lecturas puede ser especialmente oportuna: propicia que el alumno pueda expresar experiencias de violencias sufridas o infligidas. Puede ser, por lo tanto, el marco idóneo para que el alumno, a partir de la autorreflexión, pueda llegar a identificar la propia posición de privilegio o de subalternidad, desde una perspectiva interseccional. Aun así, como decíamos más arriba, uno y otro pueden ser complementarios y, en todo caso, se puede utilizar cualquiera de los dos conceptos para la misma idea.

Uno de los objetivos del diario es la documentación de la información que se desprende tanto de la lectura de las obras literarias que son objeto de análisis como de los textos críticos y teóricos. También se pueden recoger dudas, tensiones, malestares, vínculos con experiencias vitales y reflexiones sobre cómo identifican y problematizan la representación literaria de las violencias machistas, así como anotaciones de conversaciones con compañeros del aula y comentarios del profesor. Teniendo en cuenta que el volumen de las lecturas puede ser cuantioso y que el proceso de investigación es largo, los diarios son herramientas que, lejos de añadir carga de trabajo al estudiante, le ayudarán a mantener el orden de las ideas, reflexiones e impresiones aparecidas durante todo el proceso y, también, a recoger aspectos que pueden ayudar posteriormente en el análisis literario.

Otro objetivo es facilitar la exposición de la metodología empleada en el trabajo: en caso de que para la evaluación se pida un informe final, los alumnos tendrán al alcance la información detallada y cualitativa del desarrollo del análisis. Los diarios, por el hecho de que recogen reflexiones sobre cómo se lleva a cabo el proceso de investigación y por qué se escogen unas vías de análisis u otras, permiten reflexionar sobre el propio aprendizaje. Al mismo tiempo, ponen de relieve los avances que el alumno ha hecho en cuanto a conocimientos teóricos, prácticas lectoras, dominio de la escritura académica y capacidad analítica.

Por la distinta naturaleza de los diarios, recomendamos que mientras que los de investigación pueden ser objeto de evaluación, los de lectura es más oportuno que permanezcan como una herramienta personal del alumno, que solo compartirá con el docente si lo cree oportuno.

Metodología

Tanto la forma como el contenido del diario pueden ser diversos. Lo importante es que, sea cuál sea la forma que adquiera, el documento conste de entradas fechadas y, en caso de que aparezcan, con las obras comentadas correctamente referenciadas. También es necesario que la escritura del diario sea constante, con la periodicidad que se decida, y que las entradas estén estructuradas de manera similar. Así, se podrán encontrar informaciones de naturaleza diversa pero que se pueden adecuar a este modelo:

- Los diferentes pasos que se siguen para la investigación, con la posibilidad de explicar las diferentes incidencias, obstáculos o carencias que se han encontrado.
- Referencias a las obras consultadas o leídas, tanto si son obras literarias como obras teóricas. En los dos casos puede haber citas textuales que tendrán que ir acompañadas de la referencia completa, para futuras consultas y para la elaboración del apartado bibliográfico.
- Impresiones, ideas o reflexiones sobre cualquiera de los dos pasos anteriores que, posteriormente, podrán servir para justificar algunos aspectos de la investigación y la posición del estudiante como investigador y para elaborar la discusión o las conclusiones.
- Ideas para líneas de investigación futuras o más amplias.

Evaluación

Esta herramienta recomendamos evaluarla teniendo en cuenta la longitud de texto, la periodicidad y extensión de las entradas, la cantidad de obras consultadas, la diversidad y profundidad de los aspectos tratados, la capacidad de formular preguntas, la autoevaluación y la autorreflexión, y el uso de la lengua. Si se utiliza una rúbrica, debe contemplar todos estos parámetros.

5 **Glosario**

Este glosario pretende ponerte al alcance una definición muy sintética de términos y conceptos que pueden serte útiles para la elaboración de un trabajo que adopte la perspectiva de género, y, más particularmente, trate la representación de las violencias contra mujeres y niñas en obras literarias. La relación no pretende, en ningún caso, ser exhaustiva ni resolver controversias asociadas a los conceptos sobre los que no hay un consenso.

Si no encuentras un término nuevo, puedes buscarlo en la base de datos de neologismos del TERMINESP (<https://aeter.org/terminesp/>). El documento *Estrategia estatal para combatir la violencia machista 2022-2025* (Ministerio de Igualdad 2022, 271-9), incluye un glosario que te puede ser útil consultar.

Acoso sexual: delito que consiste en exigir o pedir favores sexuales (desde tocamientos hasta relaciones plenas) en el ámbito laboral, docente o en otros contextos, que se infligen a una persona en situación de intimidación, hostilidad, incomodidad o humillación. El acoso puede producirse de forma **verbal** o **no verbal**. En España se incluyó en el Código Penal en 1995. Para la tipificación del delito fue clave el libro *Sexual Harassment of Working Women* (1979), de Catharine MacKinnon.

Agresión sexual: vulneración de la libertad sexual e integridad corporal de otra persona, en contra de su voluntad, mediante el uso de la violencia, la coerción o la intimidación. Según la legislación de cada país, puede ser un delito penal o civil. En el marco legislativo internacional significó un punto de inflexión la Resolución 1820 del Consejo de Seguridad de la ONU, promulgada en el 2008, que establece que «la violación y otras formas de violencia sexual pueden constituir un **crimen de guerra**, un crimen de **lesa humanidad** o un acto constitutivo con respecto al **genocidio**», y «destaca la necesidad de que los crímenes de violencia sexual queden excluidos de las disposiciones de amnistía en el contexto de los procesos de solución de conflictos».¹

Agresor: persona que comete una agresión. También se usa la palabra **victimario** para hacer referencia a la persona que, con sus acciones, inflige un daño o perjuicio a otra (víctima o superviviente).

Androcentrismo: visión del mundo y de la cultura centrada en el **punto de vista masculino**. Pone al hombre como centro o protagonista de la historia, en detrimento de las mujeres, cuya importancia se minimiza, invisibiliza o no se toma en consideración.

Binarismo de género: concebir y clasificar el sexo y el género femenino y masculino únicamente en **dos categorías** absolutas distintas, estáticas y opuestas, sin tener en cuenta ni la amplia variedad de condiciones, identidades, roles y atributos, ni tampoco su performatividad.

Ceguera de género: práctica profesional o actitud intelectual que no contempla las distintas condiciones, identidades, roles y atributos de género en cualquier ámbito de la actividad humana. En el campo de la literatura se da cuando los estudios o la crítica sobre una obra literaria, por ejemplo, no prestan atención a la agencia de los personajes femeninos. La ceguera de género, por ejemplo, es particularmente acusada en la escritura de los relatos de guerra: en la representación literaria de los hechos bélicos tradicionalmente se ha

¹ <https://www.acnur.org/fileadmin/Documentos/BDL/2011/8217.pdf>.

obliterado el papel de las mujeres. Una de las autoras que ha hecho evidente esta tradicional ceguera de género es Svetlana Aleksíévitx en *La guerra no tiene rostro de mujer* (1985).

Consentimiento: las definiciones institucionales relacionan el consentimiento con la adhesión, la aquiescencia, el asentimiento común, el acuerdo deliberado, consciente y libre de la voluntad con respecto a un acto determinado. Pero en el ámbito de la violencia contra las mujeres, se debe ampliar su definición para incluir la reflexión sobre lo que **no es consentimiento**, ya que, a menudo, el silencio o la no manifestación clara de la voluntad, por parte de una mujer, en una situación violenta, ha servido de base para **exculpar** a la persona o personas que han llevado a cabo la agresión. En las definiciones lexicográficas del término, por lo tanto, añadimos la necesidad, al hablar de consentimiento, de considerarlo como el hecho de **establecer límites**, tanto personales como interpersonales, y también respetar los del otro. Los límites establecen el marco temporal y contextual que estipula, en aquel lugar y momento, qué es o no consentido. La ONU advierte de la necesidad de promover la **cultura del consentimiento** para poner fin a la **cultura de la violación**.

Cosificación (u objetualización): considerar al otro como un objeto y fuente de gratificaciones para uno mismo. Esta práctica se basa en una relación de desigualdad, exenta de **empatía** y de **reconocimiento** del otro como persona y sujeto con **derechos y sentimientos**. La persona que está en una situación de privilegio, obedeciendo a una concepción de propiedad y dominio, se siente legitimada a tratar a alguien de manera coercitiva, y como ser subordinado, para beneficio propio. Esta creencia en cuanto a las mujeres, tan presente en la pornografía y en la publicidad, está en la raíz de muchos delitos sexuales. Rita Laura Segato, que asegura que la cosificación y la mentalidad extractivista es el fundamento del poder patriarcal, ha desarrollado el concepto de «**pedagogía de la crueldad**», que define del siguiente modo: «Llamo *pedagogías de la crueldad* a todos los actos y prácticas que enseñan, habitúan y programan a los sujetos a transmutar lo vivo y su vitalidad en cosas» (2021, 11). Segato señala que el tráfico de mujeres y la explotación sexual son el paradigma de la pedagogía de la crueldad.

Criptoginia: el neologismo, síntesis de las palabras griegas *crypto* (ocultar) y *gyné* (mujer), ha sido propuesto por Begonya Pozo y Carles Padilla (2021) para designar la **obliteración** o **menosprecio** de las contribuciones hechas por mujeres en esferas hegemónicas en las que la notoriedad y la visibilidad son relevantes. Esta práctica cultural, paradigmática de la **violencia simbólica**, está muy presente en los cánones literarios tradicionales.

Cultura de la violación: conjunto de prejuicios, prácticas, actitudes y discursos amparado por las ideologías, creencias y estructuras de poder patriarcales que legitiman, normalizan y promueven las relaciones asimétricas entre géneros y, particularmente, la violencia y los abusos sexuales. Una de las prácticas más comunes es **justificar la violación** de una mujer **culpabilizándola** de la agresión por el hecho de haber provocado inevitablemente al hombre por la manera en que iba vestida, la hora y el lugar en el que estaba, etc. La ONU, que destaca la dificultad de desterrarla por su carácter omnipresente y arraigado, considera que el primer paso para conseguirlo es **identificarla como tal**. Entre las diversas medidas que propone para poner fin a la cultura de la violación, se dispone fomentar la **cultura del consentimiento**.²

Dominación: situación en la que un individuo o grupo, instalados en una posición jerárquica superior, disponen del privilegio de imponer sus ideas o voluntad a otro individuo o grupo. En los sistemas patriarcales, la **dominación masculina** es el poder del hombre sobre la mujer y otras posiciones de género subordinadas, que se puede expresar en diferentes formas de violencia, incluyendo la simbólica. La dominación masculina tiene como base la diferenciación y estereotipación de los roles femeninos y masculinos, sistema según el cual los hombres son considerados sujetos y, las mujeres, objetos o sujetos pasivos. En este sistema de relaciones, la dominación masculina es legitimada y justificada por la visión androcéntrica propia de los sistemas patriarcales.

Edadismo: actitud de desprecio, discriminación y/o exclusión de una persona o colectivo por la **edad**. Se aplica especialmente en el caso de las **personas mayores**, que en algunas sociedades pueden verse marginadas cuando dejan de ser productivas para el grupo. También se puede aplicar a niños y jóvenes que son menospreciados, excluidos de la participación social o no se les permite intervenir en decisiones que les afectan. El edadismo se expresa también de manera diferente en términos de género; en muchas sociedades, son más respetados los ancianos que las ancianas. Ejemplo de ello son, en nuestra sociedad, las diferentes posibilidades laborales que tienen hombres y mujeres en el cine y la televisión cuando se hacen mayores o empiezan a tener canas y otros signos de la edad.

Emancipación: liberarse de cualquier forma de dominación y opresión para obtener los derechos económicos, sociales, políticos, culturales o de igualdad que se le han negado a una persona o colectivo.

² <https://www.unwomen.org/es/news/stories/2019/11/compilation-ways-you-can-stand-against-rape-culture>.

Con el nombre de **liberación** o emancipación de las mujeres se designa al proceso histórico o movimiento social que desde finales del siglo XVIII en Europa y en los Estados Unidos ha estado reivindicando los derechos de las mujeres y la igualdad de género con el objetivo de la liberación o emancipación de la condición femenina que, durante toda la historia, ha sido de subordinación a los hombres.

Escopofilia: también denominado **voyerismo**, es el deseo y la acción de contemplar a personas desnudas o realizando algún tipo de actividad sexual con el objetivo de conseguir la excitación sexual (delectación voyerista), sin interactuar directamente con el sujeto observado. Puede estar asociado al exhibicionismo. Es delito si se hace **sin el consentimiento** de todas las personas implicadas, incluidas las contempladas, porque es una vulneración de su **derecho a la intimidad**. Esta práctica ha sido ampliamente tratada por la pintura y el cine.³

Esencialismo: presuponer que una persona o colectivo tiene unas condiciones, roles y atributos inmutables y asociados por naturaleza. Esta **ideología**, que en ningún caso se fundamenta en criterios científicos - los cuales son, en sí mismos, contextuales, históricos y culturales -, confunde una condición con una categoría y fomenta, así, **discriminaciones** y actitudes clasistas, racistas y sexistas. El esencialismo ha sido un tema de debate en el propio movimiento feminista o de la crítica feminista, ya que algunas interpretaciones con voluntad laudatoria o positivizadora (por ejemplo, las que relacionan el conjunto de las mujeres con determinados deseos o prácticas) han sido acusadas de reificar involuntariamente la visión homogeneizadora y estereotípica de las mujeres típica del discurso patriarcal.

Etnocentrismo: mirada sobre realidades sociales, culturales o étnicas **ajenas** tomando como referencia valores y parámetros culturales propios. Esta práctica, muchas veces inconsciente, refuerza los imaginarios y discursos sobre la **alteridad**, y contiene el peligro de fomentar actitudes y sentimientos racistas o supremacistas, de incomprensión y menosprecio hacia realidades o grupos que no son los nuestros. La superación de visiones etnocéntricas hace que un término como *trata de blancas*, utilizado para designar una modalidad de violencia machista, hoy se haya sustituido por *tráfico de mujeres*.

Fallogocentrismo: término acuñado por Jacques Derrida (a partir de la síntesis de *falo*, *logos* y *centrismo*) y utilizado en lingüística y ciencias sociales para hacer referencia al **privilegio de lo masculino**

³ Jonathan McIntosh hace un buen análisis crítico del voyerismo en el cine en «The Ethics of Looking and the “Harmless” Peeping Tom» (<https://www.youtube.com/watch?v=MeS1wHnV5L0>).

en el uso del **discurso** y la **construcción del significado**. Ha sido un término fundamental en trabajos literarios y filosóficos sobre el género para mostrar la aplicación y los efectos del androcentrismo en la construcción del discurso.

Feminicidio: término acuñado por la autora y activista feminista Diana E.H. Russell en 1976, introducido y desarrollado en el ámbito hispanoamericano por la antropóloga feminista mexicana Marcela Lagarde, que lo utilizó para designar la violencia, perpetrada con una truculencia extrema, ejercida contra las mujeres de **Ciudad Juárez**, principalmente inmigrantes que trabajan en maquiladoras, en la frontera norte de México.⁴ Lagarde promovió la creación de una Comisión Especial de Feminicidio en el Congreso para investigar el asesinato de mujeres en Ciudad Juárez y dirigió la Investigación Diagnóstica sobre Violencia Feminicida en la República Mexicana. El estudio permitió concluir que el feminicidio no es exclusivo de Ciudad Juárez, y como se ha demostrado, tampoco de México. Rita Laura Segato ha argumentado que los feminicidios de Ciudad Juárez son crímenes de una nueva modalidad de guerra (2014; 2016). Asimismo, sostiene en *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez. Territorio, soberanía y crímenes de Segundo Estado* (2006) que los autores de los feminicidios conciben el cuerpo de las mujeres como «el apoyo privilegiado para escribir y emitir [un] mensaje violento y aleccionador que cuenta con la intensificación de la violencia mediática contra ellas como “brazo ideológico de la estrategia de la crueldad”» (Gago 2015). Actualmente, el término se emplea en otros contextos geográficos para designar asesinatos de mujeres por cuestión de su género, tanto si se producen en el espacio público como si se producen en el ámbito doméstico o familiar de la mujer.

Feminismos: término usado para describir los diferentes **movimientos de reivindicación social y política** que reclaman la igualdad de sexos y los derechos de las mujeres en todos los ámbitos con el objetivo de eliminar su situación de desigualdad. El movimiento feminista promueve la acción mediante la práctica individual y colectiva. De manera interrelacionada, se han desarrollado **teorías feministas** en ciencias sociales, humanísticas y naturales que han permitido revisar, denunciar y repensar categorías sociales en la definición

⁴ Verónica Gago explica: «Lo que expande Ciudad Juárez más allá de México es que allí se anticipa, en modo de laboratorio, cómo cierto dinamismo laboral y migrante de las mujeres está expresando un dinamismo político (un conjunto de luchas históricas) por escapar del confinamiento doméstico que es aprovechado por el capital transnacional. Se trata de un deseo de fuga que es explotado por la máquina capitalista porque usa como combustible un anhelo de prosperidad popular para traducirlo en formas laborales, de consumo y de endeudamiento expoliadoras y, en su momento de clímax, deviene máquina femicida» (2019, 32).

de la posición de hombres y mujeres. Se considera que el movimiento feminista se inició en Europa a finales del siglo XVIII y ha tenido diferentes olas y diversidad de enfoques en su seno, de modo que actualmente se habla de feminismos **en plural** para dar cabida a todas sus formas y sensibilidades.

Género: el género es una categoría analítica que hace referencia al proceso de **construcción social y cultural** de lo que se entiende como femenino y masculino en cada sociedad y momento histórico. La categoría describe el proceso por el cual, en cada sociedad, se adjudican culturalmente diferentes capacidades, habilidades, deberes y obligaciones a las personas en función de su sexo. El término también indica que el género actúa como principio de **interpretación y de ordenación** del mundo (natural y social) en una **jerarquía** entre géneros que sitúa el principio masculino en una posición superior con respecto a lo femenino, estructurando las sociedades y favoreciendo el acceso desigual a los recursos (materiales, ideológicos y simbólicos). Por lo tanto, las **relaciones de poder** forman parte intrínseca del sistema de género.

El género también forma parte de la identidad personal e incluye aspectos psicológicos, corporales, sexuales y culturales, asignando a los individuos roles, expectativas, comportamientos y atributos en función de la asignación o adscripción de género. También la **sexualidad** es un concepto clave a la hora de definir el género, dado que el matrimonio heterosexual y la heterosexualidad actúan como modelo ideal que forma parte del sistema de sexo-género en muchas sociedades. Este paradigma es denominado por algunas autoras como la ideología de la **heterosexualidad obligatoria**. El género, además, se articula con otras desigualdades, como el fenotipo o la etnicidad, la clase social o la diversidad sexual, de modo que se crean complejos sistemas de opresión y privilegio que se cruzan y se superponen.

Gordofobia: actitud y comportamiento hostil, de desprecio y exclusión de una persona o colectivo porque tienen un peso por encima de unos determinados parámetros médicos o estéticos. Después del género, la edad y el fenotipo, el **peso** es el criterio que más **discriminación** produce. Es una de las formas de **control del cuerpo** de nuestra sociedad contemporánea, a partir de unos modelos de belleza que sitúan como el ideal o cuerpo normativo el estar delgado. Se trata de una modalidad de **violencia estética**.

Honor: calidad moral de uno mismo basada en los valores colectivos de la rectitud y la honradez, y que persigue el reconocimiento y el respeto por parte de los otros en forma de reputación. Históricamente, el honor de las mujeres se ha fundamentado en la **virginidad**

y la **castidad**, es decir, en el **control** de su **sexualidad** y la **reproducción**. El honor femenino está controlado socialmente porque su pérdida afecta no solamente a la reputación de la mujer, sino a todo su grupo familiar, el cual queda afectado por la vergüenza de los hechos. En muchos contextos sociales, las **supervivientes de violencia sexual** aún hoy son **estigmatizadas** y **culpabilizadas** de las agresiones de las que han sido víctimas (incluso pueden ser repudiadas por sus propios maridos) porque, de acuerdo con unas tradiciones y costumbres patriarcales, han perdido el «honor». El estigma y el aislamiento social de las mujeres que han sufrido violencia sexual «por haber perdido el honor» muy a menudo implica también al hijo fruto de la violación. Por este motivo, en muchos contextos bélicos la violación de las mujeres se convierte en **arma de guerra** contra el enemigo. En algunos países, aunque la violación es perseguida por la ley, los códigos culturales, religiosos y sociales que «supuestamente velan por la preservación del honor de las mujeres», obligan a la superviviente a casarse con su violador.

Identidad de género: es la **percepción** que una persona tiene sobre su **propio género** a partir del sistema de categorización de la sociedad. En la mayoría de sociedades hay una división básica de género binaria entre hombres y mujeres, pero algunas tienen también un tercer género o más. Actualmente, en nuestra sociedad una persona puede identificarse como hombre, mujer, de género fluido o no binario, si bien la mayoría de los dispositivos de identidad institucionales (como el pasaporte) solo permiten la opción binaria hombre-mujer. La identidad de género se puede corresponder con el género asignado al nacer o puede diferir de este. En el primer caso, se habla de personas **cisgénero**, mientras que, en el segundo caso, de personas **trans o no binarias**. No se debe confundir con **identidad sexual** (la percepción que la persona tiene de ella misma en cuanto a su sexualidad) ni con **orientación sexual** (la inclinación sexual hacia las personas de un sexo o género determinados).

Interseccionalidad: marco conceptual, desarrollado teóricamente por Kimberlé Crenshaw (1989), que se fundamenta en la necesidad de estudiar el encabalgamiento de **diferentes ejes de opresión, discriminación y dominación** en las identidades y grupos sociales por cuestiones de sexo, género, clase, etnia, constitución física, origen, religión, diversidad funcional, lengua y edad, entre otras. Aplicando esta perspectiva, el **feminismo negro** estadounidense quería impugnar el feminismo pretendidamente universalista de las mujeres blancas occidentales. Crenshaw demostró que las opresiones vividas por las mujeres negras en los Estados Unidos eran diferentes a las de las mujeres blancas y a las de los hombres negros, en la medida en que en ellas interseccionaban dos formas de opresión que

los anteriores no sufrían. En el abordaje a las violencias machistas y en sus representaciones culturales es clave adoptar la perspectiva interseccional para poder identificar cómo interactúan distintas **categorías biológicas, sociales y culturales**, modificando las injusticias y desigualdades hacia una persona o colectivo.

Lectora resistente: concepto formulado por Judith Fetterley en *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction* (1978), donde argumentaba que tradicionalmente en la literatura se había impuesto a las mujeres el punto de vista y el sistema de valores de los hombres, a menudo misóginos, en contra de su propia subjetividad en la interpretación de los textos. Inspirada en Elaine Showalter (1971), Fetterley propone un «empoderamiento lector» a partir de **desenmascarar**, a través de los diferentes códigos narrativos, la **ideología androcéntrica y patriarcal** subyacente a los textos, a los paradigmas de lectura y al canon literario clásico.

Lesbofobia: aversión al lesbianismo o a las lesbianas, ya sea como individuos, parejas o grupos sociales. Puede incluir prejuicios, formas de desprecio y discriminación o violencia contra ellas, ya sea simbólica, psicológica o física, por motivo de su orientación sexual y expresión de género. La lesbofobia es una forma de sexismo que se cruza con la homofobia pero afecta de manera específica porque incluye una doble discriminación contra las mujeres por el hecho de serlo y por ser homosexuales. Así, las lesbianas a veces son objeto de actitudes lesbóforas no solo por parte de hombres y mujeres heterosexuales, sino también de hombres homosexuales y personas bisexuales. Las mujeres bisexuales prefieren el término **bifobia** para referirse a los prejuicios a los que se enfrentan por su identidad sexual, así como ciertas personas que se identifican como transexuales prefieren el término **transfobia** para expresar las situaciones de discriminación y violencia a las que se enfrentan. La lesbofobia, la bifobia y la transfobia, como la homofobia, refieren actitudes discriminatorias por parte de las identidades sexuales heteronormativas.

Machismo: es el conjunto de ideas, actitudes y prácticas que se basa en la atribución de superioridad del hombre sobre la mujer. Esta ideología fundamenta un tipo de masculinidad que autoriza y justifica actitudes y acciones **agresivas, controladoras y subordinantes** de algunos hombres contra mujeres y niñas.

Mansplaining: anglicismo que se utiliza para designar la acción y efecto de un hombre que, de manera paternalista o condescendiente, haciendo ostentación de una supuesta superioridad intelectual, explica a una mujer, como si ella no lo supiese, algo que ella ya sabe, posiblemente mejor que su interlocutor (Enguix 2023). Se hizo un uso

generalizado a partir del libro de Rebecca Solnit *Los hombres me explican cosas* (2014), en el que describe que un hombre pretendía explicarle y recomendarle un libro que él había leído sin dejar que ella hablase, y sin permitir que le hiciera saber que ella era la autora del libro del que él hablaba.

Masculinidades: conjunto de cualidades, atributos, roles, experiencias, prácticas y comportamientos asociados al hecho de ser hombre de acuerdo con las convenciones sociales de cada cultura. El término se utiliza en plural para hacer evidente que la masculinidad no es natural sino que se trata de **construcciones culturales cambiantes** en las sociedades y a lo largo de la historia, y para mostrar que puede haber muchas maneras de vivir la masculinidad. Se trata de una expresión emergida en los *Critical Studies of Men and Masculinities*, que empezaron a elaborarse desde una perspectiva de género a partir de finales de los años ochenta del siglo pasado. Estos estudios muestran que las identidades masculinas varían no solo según la época o el lugar, sino también en función de factores como la edad, la clase social o el grupo étnico. También se usa para **reclamar modelos de masculinidad alternativos o contrarios al modelo hegemónico** que tradicionalmente ha definido un tipo de masculinidad (agresiva, dominante en el espacio público) por contraposición a una feminidad considerada negativamente. Esto es, unas **masculinidades** que tengan **conciencia crítica de su condición y posición de privilegio por género, para que se conviertan en aliados en la lucha contra la misoginia, la homofobia y la prepotencia implícita** en el modelo de **masculinidad patriarcal**.⁵

Micromachismos: son las diferentes ideas, actitudes y prácticas de **discriminación** de las mujeres y las niñas, que se dan tanto en el ámbito privado como en el público, legitimadas por el entorno más inmediato porque están normalizadas socialmente. Por su naturaleza **sutil** y por el hecho de estar muy integradas en la **vida cotidiana**, suelen ser más difíciles de identificar como formas de dominación y violencia. Por esta razón, los micromachismos a menudo no son impugnados ni tampoco suscitan rechazo social. Sin embargo, por el hecho de estar naturalizados, son la base de otras formas de violencia machista más evidentes o agresivas, como el maltrato físico, el maltrato sexual o el maltrato psicológico. El término *micromachismo* fue acuñado por el psicólogo argentino Luis Bonino (1996).

⁵ Para más información, véase el informe *Comparativa internacional en políticas de masculinidades* (2021).

Misoginia: es una forma de violencia machista que se basa en la aversión, el odio, el desprecio, la denigración o la cosificación de las mujeres y todo lo representado por la condición femenina. A diferencia del sexismo y del machismo, la misoginia no defiende la superioridad del hombre sobre la mujer sino la necesidad de este de liberarse de la dependencia y la influencia femeninas.

Patriarcado: forma de organización social, política y económica fundamentada en el principio de que los hombres son la **autoridad política y jurídica**, creando y justificando un sistema de relaciones de poder y desigualdad por género. Basado en la **dominación del padre** (u otros hombres del grupo) sobre las mujeres de la familia y el control de su sexualidad, es un sistema que reserva al hombre el protagonismo en el espacio público, donde ejerce el poder y el control, y que relega a la mujer al espacio doméstico y a la función reproductora. Las estructuras patriarcales se suelen intersectar con múltiples ejes de opresión. Por esta razón, suelen utilizarse términos compuestos como, por ejemplo, *patriarcado capitalista* o *heteropatriarcado*.

Perspectiva de género: es una **aproximación crítica** a la realidad que presta la atención en la construcción de la categoría de género, las relaciones de poder y las desigualdades entre hombres y mujeres. La perspectiva de género es una **mirada** de tipo **intelectual y político**, ya que se fundamenta en el saber producido por los estudios de género a lo largo de la historia del feminismo (por las científicas feministas y de otras corrientes críticas), y persigue el objetivo de **concienciar** a la ciudadanía para la superación de las desigualdades de género, entendidas como producto de un proceso histórico, social y cultural. Adoptar esta perspectiva implica contrarrestar otras miradas presentadas y asumidas como neutrales u objetivas, y que contribuyen a reproducir, naturalizar y consolidar las desigualdades de género existentes. En la elaboración de una acción planificada (ley, política o programa) comporta evaluar las implicaciones de esta para las mujeres y los hombres.

Principio de la pitufina: concepto formulado por Katha Pollitt en el artículo «The Smurfette Principle» (1991) y desarrollado por las teorías feministas y posfeministas para denominar el fenómeno que se produce en las obras literarias y otros productos de ficción (cómic, películas, series de televisión, videojuegos), en los que se muestra una visión eminentemente androcéntrica. El mundo masculino constituye la norma del universo diegético, que presenta los roles de género de manera muy marcada. En estas producciones los hombres son los protagonistas y todos tienen alguna característica que los define (en el caso de los pitufos, lo que los hace diferentes y distintivos entre ellos: Gran Pitufu, pitufu bromista, pitufu músico...). Solo hay un

único miembro femenino, la pitufina, cuya particularidad es que es la única chica o mujer; aislada de otras mujeres, no puede establecer vínculos de sororidad. Está marcada por unos estereotipos de género muy limitantes, a la vez que es cosificada porque debe ser joven y bonita. La figura femenina se convierte en un personaje complementario que habitualmente es objeto de deseo masculino, a menudo causa de disputa entre los hombres en competencia y, en muchas ocasiones, representa el tópico de la dama en peligro a la que ellos tienen que salvar. En algunos casos ni siquiera tiene nombre y aparece solo como «la chica». En cuanto a la pitufina, su nombre adopta la forma del diminutivo en la traducción al inglés, francés y castellano, de modo que se la infantiliza y se la minoriza aún más en relación con sus compañeros («pitufu»/«pitufina»).

Purplewashing: término utilizado en el feminismo para **denunciar** las diferentes estrategias políticas y de *marketing* para la promoción o limpieza de imagen de una persona, empresa o institución, apelando a su compromiso con la igualdad de género. Se utiliza para destapar discursos que, a partir de un **supuesto feminismo**, en realidad promueven la **mercantilización de las luchas feministas** o encubren actitudes o actividades discriminatorias por xenófobas, racistas o LGTBIQ+fóbicas. Es una estrategia propia del **capitalismo** y el **neoliberalismo** (siempre fagocitadores de la subversión y la emancipación) que sirve intereses económicos y de clase, y que va en contra del mantenimiento de la vida. Se utiliza para desenmascarar especialmente a grupos que aplican políticas o emiten mensajes que, «disfrazados» de feminismo, funcionan para la opresión de grupos minoritarios, generalmente discriminados por su etnia o cultura, acusándolos de violentos y machistas. Se ha usado especialmente en los países occidentales que, sin haber conseguido una igualdad real entre hombres y mujeres en sus sociedades, utilizan argumentos feministas para justificar la islamofobia de género, mientras que en Latinoamérica se ha expresado principalmente en forma de racismo contra los pueblos originarios. El término se inspiró en el concepto **pinkwashing**, formulado años antes para hacer referencia a discursos políticos y de *marketing* que pretenden vehicular una imagen de tolerancia y modernidad al exhibir una inclinación positiva hacia los colectivos LGTB, sin que los agentes que lo expresan tengan realmente este posicionamiento.

Resiliencia: término originalmente procedente de la física para hacer referencia a la resistencia y capacidad de volver a la forma original de un material después de haber sido sometido a una fuerza que lo supera. Aplicado en la psicología hace referencia a la capacidad de una persona para resistir y enfrentarse a **situaciones traumáticas**. También se usa para denominar la aptitud de una persona de reaccionar positivamente a pesar de las dificultades. Constituye una

forma de machismo dar por descontado o exigir actitudes resilientes a las mujeres que han sufrido violencias machistas.

Revictimización (también **victimización secundaria**): práctica que suma un **sufrimiento añadido** o un **maltrato adicional** a una mujer en situación de **violencia machista** como consecuencia de los déficits cuantitativos o cualitativos de las intervenciones llevadas a cabo por los organismos y profesionales responsables de la atención a la víctima. Asimismo, designa las actuaciones desacertadas llevadas a cabo por otros agentes implicados. La revictimización se produce, por ejemplo, por parte de los medios de comunicación cuando, al informar sobre la mujer que ha sufrido violencias, hacen un tratamiento indebido por la aproximación excesivamente dramática o sensacionalista, y por el **uso impropio de términos o de imágenes**. También se produce cuando se obliga a las supervivientes a tener que narrar sus vivencias una y otra vez, pasando por diferentes profesionales, de modo que se les hace revivir el trauma sufrido. A menudo, en este proceso, se les hacen preguntas que **implican juicios de valor sobre ellas o cuestionan sus actos y la fiabilidad de su versión de los hechos**. De esta manera, se las hace **doblemente víctimas**: de la agresión machista y del sistema que en principio las tiene que defender.

Sesgo de género: falta de igualdad de representación de personas de distintos géneros en una realidad social o en ámbitos como el uso de recursos naturales y culturales, la educación, la política, el mundo laboral, la investigación, el arte y la religión. En cuanto a la literatura, el sesgo de género es muy acusado en los repertorios canónicos por la nula o poca representación de autoras, por ejemplo.

Sexualidad: término que hace referencia al conjunto de experiencias, prácticas y sentimientos vinculados al **sexo** y al **instinto sexual**. La sexualidad es un universo complejo que engloba cuatro aspectos principales que interactúan entre sí: biológico, psicológico, social y ético. La sexualidad humana, de acuerdo con la Organización Mundial de la Salud (2006), se define como «un aspecto central del ser humano, presente a lo largo de su vida. Abarca al sexo, las identidades y los papeles de género, el erotismo, el placer, la intimidad, la reproducción y la orientación sexual. Se vivencia y se expresa a través de pensamientos, fantasías, deseos, creencias, actitudes, valores, conductas, prácticas, papeles y relaciones interpersonales. La sexualidad puede incluir todas estas dimensiones, no obstante, no todas ellas se vivencian o se expresan siempre. La sexualidad está influida por la interacción de factores biológicos, psicológicos, sociales, económicos, políticos, culturales, éticos, legales, históricos, religiosos y espirituales».

Sororidad: neologismo creado por activistas y pensadoras feministas con el fin de expresar la **solidaridad** o **hermandad** entre mujeres (procede del latín *soror*, ‘hermana’). El término describe un vínculo estrecho entre mujeres basado en compartir experiencias, intereses y preocupaciones, en un contexto social y político de discriminación en sociedades patriarcales. Es una dimensión ética, política y práctica de los feminismos contemporáneos.⁶

Subordinación: hecho de estar sometido a la autoridad o dominación de una persona, grupo social o institución superior. En el sistema patriarcal, hace referencia a la consideración de las mujeres como seres inferiores y como objetos según la definición del universal masculino, que es el sujeto.

Superviviente: en el ámbito de la violencia machista, últimamente se suele utilizar la palabra *superviviente* en lugar de *víctima* para referirse a las personas que han sobrevivido a una experiencia de violencia, como una forma de reconocer, reparar y empoderar a las personas supervivientes de abuso. Con la expresión «**de víctima a superviviente**» se pone el acento en el proceso, para evitar esencializar la categoría de víctima y poner de relieve su proactividad y la capacidad de resiliencia para cambiar su condición.

Pero también existen perspectivas que critican una visión excesivamente optimista e individualista que implica algunos usos del término, en la medida en que se niega la condición de víctima a la superviviente y se le exige recuperarse del trauma, en lugar de aceptar la debilidad y vulnerabilidad que puede y tiene derecho a sentir. Se **denuncia** que en el sistema capitalista se considera el victimismo como una condición que hay que superar en poco tiempo; no es opcional, sino que es un proceso obligatorio que pasa por la voluntad de «cambiar la mentalidad de víctima». De este modo, el fracaso de completar con éxito esta transformación se traduce en una **culpabilización de las víctimas** (sobre todo de las que no han sobrevivido, a las que se les retrae no haber luchado lo suficiente, o no con suficiente eficacia) **o supervivientes**, que desde una perspectiva individualista las hace responsables de causar su propio sufrimiento, como si fuera una elección posible de la persona y como si la **mentalidad** fuera la única barrera para que las víctimas dejen de serlo.

⁶ En el contexto de la eclosión de movilizaciones feministas del segundo decenio del siglo XXI, la palabra *sororidad* fue reconocida como neologismo catalán del año 2018, como resultado de votación popular en el concurso promovido por el Observatorio de Neología de la Universidad Pompeu Fabra y el Institut d'Estudis Catalans.

Transfobia: también conocida como **cissexismo**, **transprejuicio** y **transmisoginia o transandrofobia** (en referencia a la transfobia contra mujeres trans u hombres trans, respectivamente), es la discriminación, la segregación, la intolerancia o la actitud y expresión de sentimientos negativos hacia el transexualismo y los transexuales, es decir, contra personas o grupos por su identidad de género sentida, diferente al sexo asignado al nacer. Esta conducta puede manifestarse también a través de la homofobia contra personas trans en una formulación de doble discriminación.

Víctima: persona que es objeto de una o varias formas de violencia. En las violencias machistas incluye no solo a las mujeres que sufren los efectos de las diferentes formas de violencia y de acoso, sino a otras personas de su entorno que también son objeto de ello. Se habla de **víctimas secundarias** cuando la violencia machista se extiende a las personas de la familia, amistades o entorno laboral que están ayudando a la víctima, a las que el agresor puede asediar o intimidar para que dejen de hacerlo. Se habla de **víctimas vicarias** para hacer referencia a las personas víctimas de **violencia vicaria**, que es la forma de violencia en la que se perjudica a la mujer dañando a las personas más apreciadas para ella, como pueden ser sus hijas e hijos, progenitores, hermanas, etc. De este modo, el maltratador espera seguir obligando a la mujer a ceder y tolerar sus peticiones, o bien, dejándola viva, perpetuar el maltrato asegurando un daño permanente e irreversible. El término *violencia vicaria* lo acuñó en primera instancia la psicóloga Sonia Vaccaro hace casi una década. El concepto hace referencia a la concepción de «vicario», que significa la sustitución de un individuo por otro en el ejercicio de una función.

Violencia: abuso de fuerza o de poder, de hecho o como amenaza, contra uno mismo o hacia alguien más, para obligar a hacer determinada acción u omisión. La violencia puede tomar diferentes formas (físicas, psicológicas, simbólicas, estructurales) y causa o tiene muchas probabilidades de causar lesiones, muerte, daños psicológicos, trastornos del desarrollo o privaciones.

Violencia de género: término utilizado en la legislación española⁷ para referirse a la violencia contra una persona o un grupo de personas en razón de su género. Al centrarse en la desigualdad de género, aunque se destaca que las mujeres y niñas sufren violencia de género de manera desproporcionada, los hombres y los niños también pueden ser objeto de ella. En ocasiones se emplea este término

⁷ Como hemos expuesto en el segundo capítulo, la legislación catalana utiliza el término *violencia machista*, que es el que hemos seguido en esta guía.

para describir la violencia dirigida contra las poblaciones LGTBIQ+, al referirse a la violencia relacionada con las normas de masculinidad y feminidad o a las normas de género.

Violencia doméstica: término con el que anteriormente se definía la violencia contra las mujeres. En la actualidad, define la violencia que se ejerce en el hogar, especialmente entre miembros de la familia, sin tener que ver con el género de las personas que intervienen en el sistema o el acto de violencia.

Violencia estética: como argumentó Naomi Wolf en *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Against Women* (1991), se trata de un tipo de violencia **sistémica** que afecta especialmente a las mujeres, que reciben más presión social por ser jóvenes, guapas y delgadas, hecho que las empuja a hacer encajar su cuerpo en el modelo normativo y en la ropa que se adapta a este. Esta modalidad de violencia empieza ya de niños en muchos centros educativos (en forma de acoso o *bullying*) y se expresa en formas de **microviolencias** difíciles de gestionar porque pertenecen al orden de la intimidad y se expresan en formas tan normalizadas que a menudo ni se ven ni se cuestionan. Según datos de la UNESCO, la apariencia física es uno de los principales motivos de acoso entre iguales y se da también discriminación laboral por razones de talla (*sizeismo*). Actualmente hay una tendencia a reclamar la presencia y belleza de **cuerpos no normativos** (*body positive*) y la reapropiación del **derecho al propio cuerpo**.

Violencias machistas: término usado para definir la violencia que se ejerce sobre las mujeres y niñas por el hecho de serlo. Está amparado por el sistema patriarcal y el machismo, los cuales generan y justifican conductos de poder y abuso de poder de hombres sobre mujeres. El concepto reconoce los derechos de las mujeres como derechos humanos y hace referencia a la violencia que, producida por medios físicos, económicos o psicológicos pueda tener como resultado un daño o sufrimiento físico, sexual o psicológico para la mujer, así como las amenazas de estos actos, la coacción o la privación arbitraria de libertad, tanto si se producen en la vida pública como en la vida privada.

Se trata de un tipo de violencia sistémica que se da en una situación de desigualdad de poder (que favorece a ciertos grupos sociales, más allá de la interacción entre quien ejerce la violencia y quien la sufre), y que puede adquirir diferentes formas (razón por la cual utilizamos el plural «violencias machistas»): la física, la psicológica, la sexual, los abusos sexuales, la económica, la digital, la institucional, la obstétrica, la violencia de segundo orden, la vicaria y la simbólica.

Violencia simbólica: violencia ejercida de forma indirecta a través de símbolos, valores y creencias que justifican y legitiman la violencia estructural. Se ejerce dependiendo de la posición social de cada miembro de la jerarquía y se inscribe en los actos y modos inconscientes o tácitos. La violencia simbólica está representada por acciones discriminatorias que justifican y legitiman la superioridad étnica, cultural, de género o religiosa de la figura o grupo dominante. La violencia simbólica es un instrumento de control social que lleva al mantenimiento del orden social existente, pero puede ser una de las causas aceleradoras y legitimadoras de la violencia directa. El término fue acuñado por Pierre Bourdieu y ha sustituido progresivamente al término **violencia cultural**, formulado inicialmente por el sociólogo noruego Johan Galtung en 1969.

Violencia sistémica: violencia ejercida estructuralmente por un sistema que favorece a ciertos grupos sociales, más allá de la interacción concreta en un momento dado entre quien ejerce la violencia y quien la sufre. También denominada **violencia estructural**, estipulada por Johan Galtung (1969) como la violencia que, sostenida por una estructura social, perjudica a una persona o grupo social e impide que consigan lo que necesitan, incluidos el ejercicio de sus derechos individuales y colectivos. Se da, pues, en sociedades con relaciones de poder jerarquizadas entre los sujetos dominantes y los dominados.

Violencia contra las mujeres y niñas: según la ONU es «todo acto de violencia basado en el género que tenga o pueda tener como resultado un daño o sufrimiento físico, sexual o mental para la mujer, así como las amenazas de tales actos, la coacción o la privación arbitraria de la libertad, tanto si se producen en la vida pública como en la vida privada. [...] abarca, con carácter no limitativo, la violencia física, sexual y psicológica que se produce en el seno de la familia o de la comunidad, así como la perpetrada o tolerada por el Estado».⁸

⁸ <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

4 **Propuesta de obras literarias que trabajar**

En este capítulo, te ofrecemos un listado de obras literarias que, de una manera u otra, tratan las violencias contra las mujeres. Para facilitar el trabajo académico sobre los textos, facilitamos la referencia bibliográfica de algún estudio centrado en la temática. Las referencias bibliográficas son de las ediciones que se encuentran disponibles en el momento de edición de la guía. Cabe advertir que, con respecto a las traducciones, hacemos constar la fecha de la edición castellana, no de la primera edición en la lengua original. Las obras literarias están en **negrita**; los estudios que las comentan constan a continuación de la obra, sin esta marca tipográfica.

Albinati, E. (2019). *La escuela católica*. Trad. de A. Ciurans. Barcelona: Lumen.

landoli, G. (2018). «L'eterno ritorno del 'vero uomo': La scuola cattolica di Edoardo Albinati come artefatto contenitivo del male». *Spunti e Ricerche*, 13, 64-83.

Mandolini, N. (2019). «Rivisitare la pratica femminista del 'partire da sé': auto-fiction al maschile e femminicidio in *La scuola cattolica* di Edoardo Albinati». *Romance Studies*, 37(3-4), 171-87.

Almada, S. (2015). *Chicas muertas*. Barcelona: Penguin Random House.

Oggioni, M. (2022). «Feminicidios, paranoia e impunidad. Las marcas del neopolicial en *Chicas muertas* (2014) de Selva Almada». *Lectora*, 28, 365-80.

Tornero, A. (2019). «Feminicidio, literatura testimonial y yo autoral en *Chicas muertas*». *Confabulaciones*, 2, 39-57.

Ang, L. (2012). *Matar al marido*. Trad. de B. Moreno Carrillo. Barcelona: Chindia.

Hu, L.-L. (2019). «The Insanity Plea in *The Butcher's Wife*». *Open Library of Humanities*, 5(1), 1-15.

Atwood, M. (2017). *El cuento de la criada*. Trad. de E. Mateo. Barcelona: Salamandra.

Callaway, A.A. (2008). *Women Disunited: Margaret Atwood's The Handmaid's Tale as a Critique of Feminism*. San José: San José State University. https://scholarworks.sjsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://scholar.google.es/&httpsredir=1&article=4501&context=etd_theses.

Dinucci, T. (2011). *The Body of Margaret Atwood: Sex Work and Prostitution within Margaret Atwood's "The Handmaid's Tale", "Oryx and Crake", and "The Year of the Flood"*. Bucknell University. https://digitalcommons.bucknell.edu/honors_theses/9.

Bendicio, N. (2022). *Tierras muertas*. Trad. de A. Crespo Bordes. Barcelona: Sajalín Editores.

Bolaño, R. (2009). 2666. Barcelona: Anagrama.

Binebine, M. (2021). *Calle del perdón*. Trad. de M.T. Gallego Urrutia y A. García Gallego. Barcelona: Alfaguara.

Casanovas, J. (2019). *Jauría*. Madrid: Ediciones Antígona.

Chacón, D. (1996). *Algún amor que no mate*. Barcelona: Plaza & Janés.

Christie, B. (2017). *Un libro para ellas*. Trad. de R. da Costa. Barcelona: Anagrama.

Couto, M. (2016). *La confesión de la leona*. Trad. de R. Martínez. Barcelona: Alfaguara.

Cunha, K.Z. Pereira da (2019). *A resistência das leões em "A confissão da leoa", de Mia Couto*. Porto Nacional: Universidade Federal do Tocantins. <http://hdl.handle.net/11612/3637>.

Moreira Ribeiro, O. (2021) «Mulheres, direitos e cultura: Leituras da condição feminina em Mia Couto». *Revista de Letras*, 3(1), 115-33.

Doyle, R. (1997). *La mujer que se daba con las puertas*. Trad. de H. Bevia y A. Resines. Madrid: Alfaguara.

Boller, A. (2017). «Women, Violence, and Silence: Roddy Doyle's *The Woman Who Walked Into Doors*». McAteer, M. (ed.), *Silence in Modern Irish Literature*. Leiden: Brill, 122-32.

Mildorf, J. (2005). «Words that Strike and Words that Comfort: Discursive Dynamics of Verbal Abuse in Roddy Doyle's *The Woman Who Walked Into Doors*». *Journal of Gender Studies*, 14(2), 107-22.

Drucaroff, E. (2010). *El infierno prometido: una prostituta de la Zwi Migdal*. Barcelona: El Aleph.

Holzer, V. (2021). «(Re)configuraciones narrativas en la literatura contemporánea en Perú y Argentina frente a la violencia contra las mujeres». Espina Barrio, Á.B.; Derwich, K.; Sawicka, M. (eds), *La violencia en América Latina: retos y perspectivas para el futuro*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 231-50.

El Hachmi, N. (2010). *El último patriarca*. Trad. de R.M. Prats. Barcelona: Booket.

El Saadawi, N. (2017). *Mujer en punto cero*. Trad. de M. Bofill Abelló. Madrid: Capitán Swing.

García, J.; Martínez, F. (2017). *Cuerda de presas*. Bilbao: Astiberri.

Arttime, C.; Gatell, M.; Iribarren, T. (2020). «Violencia, corporalidad y simbolismo en la novela gráfica memorialista protagonizada por mujeres». *Cuadernos del Centro de Estudios en Diseño y Comunicación*, 123, 55-72.

Gendry-Kim, K.S. (2022). *Hierba*. Trad. de Joo Hasun. Barcelona: Reservoir Books.

Isusi, J. de. (2017). *Asylum*. Bilbao: Astiberri.

Jablonka, I. (2017). *Laëtitia o el fin de los hombres*. Trad. de A. Blanco. Barcelona: Anagrama.

Bracher, N. (2018). «Écrire la (non-)violence: le cas de *Laëtitia ou la fin des hommes* d'Ivan Jablonka». *Modern & Contemporary France*, 26(1), 31-42.

Kandasamy, M. (2018). *Cuando te golpeo, o Retrato de la escritora como joven esposa*. Trad. de Beatriz Galán Echevarría. Barcelona: Malpaso.

Kang, H. (2017). *La vegetariana*. Trad. de S. Yoon. Barcelona: Rata.

Beeston, A. (2020). «The Watch-Bitch Now: Reassessing the Natural Woman in Han Kang's *The Vegetarian* and Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(3), 679-702.

Kawakami, M. (2021). *Pechos y huevos*. Trad. de L. Porta. Barcelona: Seix Barral.

Abe Austad, R. (2016). «Invoking affect in Kawakami Mieko's *Chichi to Ran (Breasts and Eggs)*, 2008: Higuchi Ichiyô, Playful Words and Ludic Gestures». *Japan Forum*, 28(4), 530-48.

Buriticá Alzate, J. (2020). «Embodiment and Its Violence in Kawakami Mieko's *Chichi to Ran*: Menstruation, Beauty Ideals, and Mothering». *Japanese Language and Literature: Journal of the American Association of Teachers of Japanese*, 54(2), 515-49.

Kitson, M. (2018). *El refugio*. Trad. de J. Estrella González. Barcelona: Duomo Ediciones.

Kunwu, L. (2012). *Los pies vendados*. Trad. de L. Bermúdez. Bilbao: Astiberri.

Leyshon, N. (2013). *Del color de la leche*. Trad. de M. Peyrou Tubert. Coyoacán, México D.F.; Madrid: Sexto Piso.

Lienas, G. (2013). *El diario azul de Carlota*. Barcelona: Destino.

Liddell, A. (2011). *La casa de la fuerza*. Segovia: La Uña Rota.

Nicolau, A.; Iribarren, T. (2020). «The Staging of Ciudad Juárez's Femicide: Àlex Rigola and Angélica Liddell Speak for the Victims». *New Theatre Quarterly*, 36(2), 131-48.

Lucarelli, C. (2003). *Almost Blue*. Trad. de M. Corral. Barcelona: Círculo de Lectores.

Paoli, M. (2018). «Patriarchal Structural Violence and Narrative Space in the Reader's Process of Identification with Female Characters in Italian Crime Fiction». *Spunti e Ricerche*, 33, 45-63.

Mahmoody, B.; Hoffer, W. (2019). *No sin mi hija*. Trad. de R.M.B. Barcelona: Booket.

Matlwa, K. (2020). *Nuez de coco*. Trad. de A. Echevarría. Barcelona: Alpha Decay.

Nichols, N.T. (2021). «Intimate Violence and Sexual Assault in Kopano Matlwa's Coconut: Carving Spaces of Feminist Liberation in Post-Apartheid South African Literature». Holland, Mary K.; Hewett, H. (ed.), *#MeToo and Literary Studies. Reading, Writing, and Teaching about Sexual Violence and Rape Culture*. New York: Bloomsbury, 187-98.

Melchor, F. (2017). *Temporada de huracanes*. Barcelona: Penguin Random House.

Ávalos Reyes, M.E. (2020). «Temporada de Huracanes de Fernanda Melchor: Una lectura del cuerpo desde el terreno del chisme y la abyección». *Connotas. Revista De Crítica y Teoría Literarias*, 19, 53-70.

Godínez Rivas, G.L.; Nieto, L.R. (2019). «De torcidos y embrujos: *Temporada de Huracanes* de Fernanda Melchor». *Anclajes*, 23(3), 2019, 59-70.

Navarro, B. (2020). *Casas vacías*. Madrid: Sexto Piso.

Moss, S. (2020). *Muro fantasma*. Trad. de V. García Cazorla. Madrid: Sexto Piso.

Oates, J.C. (2022). *Violación. Una historia de amor*. Trad. de Pepa Linares. Zaragoza: Contraseña Editorial.

Blankenhau, S.M. (2017). «Rape: A Love Story? Representations of Rape in *Disgrace*, *Cereus Blooms at Night*, *Atonement*, and *Rape: A Love Story*». Lund: Lund University. <https://lup.lub.lu.se/luur/download?fileOId=891960&func=downloadFile&recordOId=8919598>.

Penfold, R.B. (2018). *Quiéreme bien: una historia de maltrato*. Trad. de M. Fernández de Villavicencio. Bilbao: Astiberri.

Portela, E. (2019). *Formas de estar lejos*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.

Restrepo, L. (2018). *Los divinos*. Barcelona: Penguin Random House.

García Moreno, M. (2019). Desmontando al monstruo. Una interpretación de la novela *Los Divinos*, de Laura Restrepo. Sevilla: Universidad de Sevilla. <https://hdl.handle.net/11441/92757>.

Rivera Garza, C. (2021). *El invencible verano de Liliana*. Barcelona: Literatura Random House.

Salazar Jiménez, C. (2013). *La sangre de la aurora*. Lima: Animal de invierno.

Holzer, V. (2021). «(Re)configuraciones narrativas en la literatura contemporánea en Perú y Argentina frente a la violencia contra las mujeres». Espina Barrio, Á.B.; Derwich, K.; Sawicka, M (eds), *La violencia en América Latina: retos y perspectivas para el futuro*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 231-50.

Satrapi, M. (2020). *Persépolis*. Trad. de C. Mayor Ortega. Barcelona: Reservoir Books.

Gilmore, L.; Marshall, E. (2010). «Girls in Crisis: Rescue and Transnational Feminist Autobiographical Resistance». *Feminist Studies*, 36(3), 667-90.

Maggi, D. (2020). «Orientalism, Gender, and Nation Defied by an Iranian Woman: Feminist Orientalism and National Identity in Satrapi's *Persépolis* and *Persépolis 2*». *Journal of International Women's Studies*, 21(1), 89-105.

Solà, I. (2019). *Canto yo y la montaña baila*. Trad. de C. Cardeñoso. Barcelona: Anagrama.

Iribarren, T. (2020). «Intertextualidad, subjetividad y violencia en Irene Solà». *Ínsula*, 888, 45-7.

Sosa Villada, C. (2020). *Las malas*. Barcelona: Tusquets.

Stoyanova, E. (2002). *Diario del miedo: el relato estremecedor de una mujer maltratada*. Madrid: Temas de hoy.

Toews, M. (2020). *Ellas hablan*. Trad. de J. Osuna Aguilar. Madrid: Sexto Piso.

Una. (2016). *Una entre muchas*. Trad. de S. García. Bilbao: Astiberri.

Vargas Llosa, M. (2000). *La fiesta del Chivo*. Madrid: Alfaguara.

Thays, I. (2011). «Poder, pene, erección, castración y machismo en la obra de Mario Vargas Llosa». *Estudios públicos*, 122, 467-88.

Wood, C. (2017). *En estado salvaje*. Trad. de M. Temprano García. Barcelona: Lumen.

Arizti, B. (2020). «At Home with Zoe: Becoming Animal in Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Humanities*, 9(96), 1-14.

Beeston, A. (2020). «The Watch-Bitch Now: Reassessing the Natural Woman in Han Kang's *The Vegetarian* and Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(3), 679-702.

Yáñez, A. (2019). *Senlleiras*. Vigo: Editorial Galaxia.

Autores

Teresa Iribarren licenciada y doctora en Filología Catalana por la Universidad Autónoma de Barcelona, es profesora de los Estudios de Artes y Humanidades de la Universitat Oberta de Catalunya. Dirige el grupo de investigación Literatura Catalana, Mundo Editorial y Sociedad, LiCMES (UOC). Ha publicado estudios sobre traducción y recepción de la literatura (en especial, de autores del Modernismo británico, como James Joyce, Virginia Woolf y D.H. Lawrence), literatura y cine, y edición digital. Actualmente desarrolla un marco analítico con perspectiva de género para interpretar la representación de las violencias contra las mujeres y los imaginarios posviolentos en la literatura. Su último libro es *Narratives of Violence* (2021, coeditado con R. Canadell y J.A. Fernàndez, Ca' Foscari).

Montse Gatell Pérez licenciada en Filología Semítica por la Universidad de Barcelona y en Lengua y Literatura catalanas por la Universitat Oberta de Catalunya, máster en Humanidades: Arte, Literatura y Cultura Contemporáneas por la UOC, y doctora por la Universidad Autónoma de Barcelona. Su ámbito de estudio comprende la literatura contemporánea, especialmente las narrativas de la memoria y de las violencias contra las mujeres. Fue presidenta del Institut Català de les Dones del 2011 al 2016. Actualmente es profesora de Literatura en secundaria y colaboradora docente de la UOC, y se dedica a la investigación en el ámbito de los estudios literarios.

Jordi Serrano-Muñoz graduado en Estudios de Asia Oriental por la Universidad Autónoma de Barcelona, máster en Estudios Literarios por la Universidad de Leiden y doctor en Humanidades por la Universidad Pompeu Fabra. Actualmente es profesor colaborador de la UOC y profesor asociado de la Universidad de Granada, además de editor de la revista *Asiadémica*. Su último libro es *East Asia, Latin America, and the Decolonization of Transpacific Studies* (2022, coeditado con Chiara Olivieri, Palgrave Macmillan).

Montserrat Clua i Fainé licenciada y doctora en Antropología por la Universidad Autónoma de Barcelona, es profesora en el Departamento de Antropología Social y Cultural de la UAB. Su principal ámbito de investigación es la construcción histórica de categorías sociopolíticas, identidades políticas y discursos de inclusión y exclusión. Ha publicado estudios en diferentes libros y revistas académicas internacionales. Su último libro es *Áreas culturales. Antropología en un mundo de fronteras* (2022, coeditado con Montserrat Ventura y Josep Lluís Mateo, Bellaterra Edicions).

Literature and male violence

A guide for academic research

This guide has been prepared as part of the project “Violències contra les dones en la literatura. Debats teòrics, lectures i propostes de treballs de recerca” [Violence against women in literature. Theoretical debates, readings and proposals for research] (INDOVIG 2021 AGAUR, 857R22), funded by means of credits granted by the Spanish Ministry of the Presidency, Relations with the Courts and Equality through the Secretary of State for Equality. The research team members are Teresa Iribarren (principal investigator), Montse Gatell Pérez, Jordi Serrano-Muñoz and Montserrat Clua i Fainé.

1 Introduction: Literature and Male Violence

On 25 November 1960, the sisters Patria, Minerva and María Teresa Mirabal, opponents of the dictatorial regime gripping the Dominican Republic, died in an accident caused by agents of President Rafael Leónidas Trujillo.¹ Almost four decades later, in memory of the three activists, the United Nations (UN) General Assembly established 25 November as the International Day for the Elimination of Violence against Women. The resolution passed in 1999 institutionalised the prevention of this scourge on an international scale for the first time: it *invited* “worldwide organization of activities on that day to raise public awareness of the problem of violence against women” in order to prevent physical, sexual and psychological harm and to promote the human rights of women and girls.²

In 2011, South African lawyer Rashida Manjoo, UN Special Rapporteur (between 2009 and 2015) on violence against women, presented the *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences*. Manjoo, who described the phenomenon as a “global epidemic”, noted the many forms of discrimination and violence against women and pointed out that women’s conditions

¹ In *The Feast of the Goat* (2002), Mario Vargas Llosa foregrounds the dictator’s sexually predatory nature and the devastating effect of structural *machismo* on Dominican women.

² <https://www.un.org/womenwatch/daw/news/vawd.html>.

and individual attributes can render them more vulnerable. Thus, she argued that a solution to this phenomenon would require a transnational approach. According to Manjoo, violence must be situated on a continuum and we must acknowledge violence that occurs outside the interpersonal sphere, i.e. violence that is structural in nature and grounded in institutional inequality and the various social and economic hierarchies between women and men, as well as among women themselves. Accordingly, she argued that women's rights must be ensured as regards standard of living, education and culture, political and civil engagement, and self-determination. In the recommendations section, she urged "governments, non-state actors and local activists" to "promote a holistic response to identifying, preventing, and ultimately ending, all forms of violence against women" (Manjoo 2011, 21). She also advocated situating this violence within the sphere of political, civil, economic, social and cultural rights, as only then can we recognise its universality and identify how it intersects with other factors. Manjoo observed that beyond enforcing laws that protect against discrimination and violence, penalise offenders and redress the harm done, a multidimensional approach to ending this phenomenon involves, among other actions, strengthening education to stop the creation and reproduction of prejudices and stereotypes that underlie discrimination and violence.

In addition to policies on the protection of the rights and integrity of women and girls put forth by the United Nations and its various Member States, over the last decade there have been increasingly vociferous social and public responses, with greater transnational coverage and mobilisation,³ to new cases of violence. International media coverage (which has not always been adequate, unfortunately) and social media activism by members of the public with a growing feminist awareness have played a key role in this.

Among the most relevant mass mobilisations were the 2012 protests in India against the gang rape and murder of a young woman in Delhi;⁴ the #BringBackOurGirls activist campaign to demand the rescue of the more than two hundred girls kidnapped in Nigeria on 14 April 2014 by the Islamic terrorist group Boko Haram;⁵ the massive "Ni una menos" (Not one less) crowd marches on 3 June 2015 in

3 In order to challenge the alleged universality of global feminism and international feminism, which is based on an ethnocentric and homogenising Western pattern, transnational feminism seeks to pursue "the creation of cross-border alliances that can transform asymmetrical power relations imaginatively inscribed in the so-called North and South" (Castro, Spoturno 2020, 17-18). For this reason, we favour the use of the word 'transnational' in our guide.

4 https://en.wikipedia.org/wiki/2012_Delhi_gang_rape_and_murder

5 <https://bringbackourgirls.ng/>.

Argentina, Chile and Uruguay to rally against femicides;⁶ the gang rape perpetrated by five men in Pamplona during the San Fermín festival in 2016 and the controversial trial of the case, known as the La Manada case;⁷ the emergence of the viral #MeToo movement, which spread from the United States to the whole world in 2017, soon after the various accusations of sexual harassment and rape against the powerful Hollywood filmmaker and producer Harvey Weinstein were made public;⁸ the national and transnational feminist solidarity towards “Las 17”, the women imprisoned for suffering a miscarriage and accused of “aggravated murder” by the courts of El Salvador, led by Teodora Vásquez;⁹ the performance of the piece *Un violador en tu camino* (A Rapist in Your Path) by the Valparaíso-based feminist group Las Tesis in Chile in 2019, renditions of which were later performed by feminists in many other countries;¹⁰ and the vehement women-led protests in Iran in 2022 in response to the death of twenty-two-year-old Kurdish-born Masha Amini while in the custody of the morality police, who had arrested her because she was wearing her Islamic headscarf incorrectly on the street.

These demonstrations are acts of protest and an expression of women’s anger – and, to a much lesser degree, sometimes also men’s, it must be said – towards a phenomenon that is not abating, but quite the opposite. They are all part of what has come to be known as fourth-wave feminism – although the use of the wave metaphor to track the movement’s timeline is in question, among other reasons, because of its Western bias – in which transnational connectivity through social media, mass mobilisations and the 8 March strikes (especially in 2018 and 2019) against discrimination, harassment and violence have become a political rally with transnational impact.

In response to this climate of local and transnational outrage, institutions have been joining the goal of ending violence against women and girls around the world, with varying degrees of effectiveness and commitment. Perhaps the most symbolically charged and transnationally impactful example is the awarding of the 2018 Nobel Peace Prize to Iraqi Nadia Murad, a survivor of sexual violence and an activist committed to the fight against trafficking in women, and to Congolese feminist activist Denis Mukwege, a doctor specialising in healing genital injuries caused by rape and caring for women,

6 https://en.wikipedia.org/wiki/Ni_una_menos.

7 https://en.wikipedia.org/wiki/La_Manada_rape_case.

8 https://en.wikipedia.org/wiki/MeToo_movement.

9 The documentary about the Salvadoran women prisoners *Fly So Far* (2021), starring Vásquez and directed by Celina Escher, has received several awards, including the Audience Award for Best Feature Film at the 2022 Human Rights Film Festival.

10 https://en.wikipedia.org/wiki/A_Rapist_in_Your_Path.

who has treated 70,000 survivors of sexual violence at Panzi Hospital since 1999,¹¹ as he explains in *The Power of Women* (2022, 92).¹²

The growing rates of male violence (partly accelerated by the COVID-19 lockdowns and also affecting minors and elderly people living together in family homes); the fact that this scourge has taken a new and pre-eminent place in the public consciousness (Nussbaum 2022), and the rise of neoconservative populisms that represent a step backwards in terms of rights for women, girls and queer¹³ communities, among other groups, have prompted gender-focused laws and institutional policies that seek to build fairer and safer societies for all. Following UN mandates, more and more countries are joining the mission to put an end to rape culture¹⁴ – one of the leading causes of sexual violence – and to promote a culture of consent.¹⁵ Spain, a pioneer in making policies to tackle this problem, has a plan in place that obliges public authorities to prevent, raise awareness about and detect male violence and to protect and guarantee the safety, care and comprehensive reparation of the women who suffer it. This plan also prescribes “combating denialism, hate speech and the effects of anti-feminist rhetoric”, as stated in the *Estrategia estatal para combatir las violencias machistas 2022-2025* (‘State strategy to combat male violence 2022-2025’, Ministry of Equality 2022, 172).

These policies urgently need to be scaled up transnationally, as well as suitably adapted to the needs and idiosyncrasies of different social, cultural and natural environments in order to avoid Eurocentric biases. Studies show with overwhelming evidence that in any

11 <https://panzifoundation.org/>.

12 Also in 2018, Teodora Vásquez, the spokesperson of “Las 17”, received the Per Anger Prize in Sweden.

13 Given the multiplicity of sexual and gender identities (including both traditionally established identities and those determined as new categories), which are constantly being revised, this guide does not intend to cover the whole range of possibilities for referring to this diverse group of people. Although this is not the appropriate place to go into the many debates, approaches and theoretical reflections around this topic, we advise the reader to take this diversity into account in order to avoid the type of homogenisation that legitimises heterocentric, binary and biology-centred discourse. Here, avoiding current debates on the term, ‘queer’ is used to refer to people who do not conform to the traditional gender binary and thus do not identify as male or female or with the identities put forth by the heteronormative model. Considering this diversity of identities, in this guide we refer to male violence against women and girls who identify or are identified as such.

14 See the glossary for a definition of this concept.

15 In Spain, where in 2021 sexual crimes increased by 34.6% compared to the year prior according to the National Statistics Institute (97.9% of which were perpetrated by men), the sexual consent law, popularly known as the “only yes means yes” law, was passed on 25 August 2022 and came into force on 7 October 2022. The issue of legally broaching consent is well covered in *Les choses humaines* (2019), a novel by Karine Tuil that was made into a film by Yvan Attal, *The Accusation* (2021).

crisis situation – whether a result of war, economic downturn, climate change or a pandemic – violence against women escalates. In addition to implementing depatriarchalising plans, it is equally essential to imagine forms of respectful coexistence that rely on the equal agency of people of all identities and conditions in order to build post-violent societies, i.e. societies that neither normalise violence nor place it at the centre of power discourse (Vergès 2022).

The rise of mass feminism has led to the practice of interpreting the “map of violence as a network that connects gender-based violence to economic, financial, political, institutional and social violence” (Gago 2019, 88) taking root among the public. Ending all forms of violence against women and girls is a priority objective across the entire spectrum of current feminist activism and theories. Although in the English-speaking world the struggle against sexual violence became relevant in feminist movements from the 1970s onwards, it is only more recently that it has been brought to the forefront (Baker 2008). Thus, Rosa Cobo states that “the vindictive body of fourth-wave feminism is, without a doubt, sexual violence” (2019, 138).¹⁶

The arrival of feminism in cultural and artistic institutions – which, as in all areas of knowledge, are traditionally dominated by men – has brought to light the responsibility that these institutions have had in building and preserving patriarchal systems throughout history. In order to counteract these secular dynamics, subversive and emancipatory creations are being developed in different cultural and artistic spheres which, as far as male violence is concerned, are increasingly embracing a multidimensional and multidisciplinary approach, as this problem demands.

Literary creation and the book market have had a significant capacity for agency in current forms of feminism. In recent years we have witnessed a veritable boom in the publication of classic and contemporary texts which, from a greater or lesser degree of feminist awareness and militancy, denounce interpersonal, systemic and symbolic violence against women.¹⁷ Likewise, a growing corpus of works is shaping new restorative, post-violent imaginaries that focus on sustaining a dignified life, with points of view and characters that transgress the patriarchal and androcentric nature of literary canons.¹⁸ Some of them aim to raise awareness among and politically challenge

16 Also of particular relevance is the politicisation of “care, romantic love, motherhood, sexuality, prostitution or pornography, just as new patriarchal phenomena, like surrogacy, are being politicised” (Cobo 2019, 135).

17 A paradigmatic example is *El encaje roto. Antología de cuentos de violencia contra las mujeres* (2018), by Emilia Pardo Bazán.

18 A literary canon is a repertoire of the most relevant works (usually written by men) of a nation or a non-national literary space, such as Catalonia, traditionally established by and for men.

readers. Paradigmatic examples include *Priya's Shakti* (2014),¹⁹ a comic published in response to the 2012 events in Delhi in order to raise awareness and promote social change with regard to rape in India (Chattopadhyay 2019); *La casa de la fuerza* (2011), by Angélica Liddell, a play that uses belligerent rhetoric to condemn the Mexican government's collusion in the Ciudad Juárez femicides, linking them to male violence in Spain (Nicolau, Iribarren 2020); and *Jauria* (2019), a play by Jordi Casanovas based on the La Manada case, which challenges rape culture through the technique of verbatim theatre.

Closely intertwined with this surge of works is the emergence of resistant reading, a phenomenon born out of the feminist movements of the 1970s.²⁰ It is a cultural practice with great symbolic power that seeks to transform consciences. The term 'resisting reader' was coined by Judith Fetterley in *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction* (1978). Fetterley claims that literature is political and that women have traditionally had men's (often misogynistic) viewpoints and value systems imposed on them against their own subjectivity. As many of her arguments are still pertinent today, we believe it is fitting to revisit them through Noelia Pena's summary in the article *Por una desobediencia lectora* (Towards reading disobedience):

By demonstrating reluctance, so-called 'resisting readers' seek to unmask the complicit relations between characters and authors in order to decipher, using the various narrative codes, the ideology underlying the texts that exclude them. Judith Fetterley invites us to resist traditional coding and reject the parameters established by the androcentric structure as a matter of course. The concept of 'resisting reader' also implies considering the will and agency of women readers, leading us to think of 'reader empowerment', which would arise from our awareness of having been educated to think like men and identify with the male point of view. Reading from this feminist perspective would mean 'resisting' rather than 'assenting', which entails challenging the text's authority; similarly, Fetterley's questioning calls into doubt the very truthfulness of the version of events presented to us by texts. This resistance involves an effort to relinquish received ideas and the paradigmatic proposals for reading that we have uncritically embraced for much of our lives. (Pena 2019, 115-16, Authors' translation)

19 <https://www.priyashakti.com/>.

20 It should be noted that there are other related concepts, such as the notion of 'criticism as sabotage' developed by Manuel Asensi (2007). This is the practice of disobediently interpreting authority by displacing the referential horizon, identifying the underlying ideologies of discourse-shaping action, and adopting the plural and mobile point of view of the subaltern.

University institutions have not been untouched by the government policies and grassroots initiatives that have come about as part of the recent feminist uprising. Literary studies have begun to pay increasing attention both to the production of works depicting violence against women published in recent years and to the cultural and political practice of resistant reading, which makes it possible to detect narrative strategies, codes, stereotypes, clichés, fads, language uses, imaginaries and ideologies that normalise and underpin this violence.

Faculty interest in, and commitment to, ending this ‘global epidemic’ has led to studies such as the monograph *Women and Violence in Italian Literature* (2018), coordinated by Gregoria Manzin and Barbara Pezzotti; *Rethinking the Victim. Gender and Violence in Contemporary Australian Women’s Writing* (2019), edited by Anne Brewster and Sue Kossew; and *#MeToo and Literary Studies. Reading, Writing, and Teaching about Sexual Violence and Rape Culture* (2021), edited by Mary K. Holland and Heather Hewett.

Students in the field of literary studies have also joined the fray in a progressively notable way, producing undergraduate, postgraduate and doctoral theses on works depicting male violence. There have been several key factors at play: firstly, the possibility of breaking the silence and channelling the rage expressed by women in the streets and on social media into the halls of ivy, which has resulted in critical feminist practices such as challenges against cryptogyny²¹ and silencing, anti-feminist disciplinary conservatism; and, secondly, the obligation of universities to adopt a gender perspective across all their course plans and research, which has encouraged many new feminist readings of literary works.

An exploration of the academic works available in open access in university repositories on the subject shows that most of them have been written by women. If we work off the assumption that literary work is also political discourse, we may find that female students are rebelling against literary curricula which, as Elaine Showalter pointed out in 1971 in *Women and the Literary Curriculum*, often train them to adopt an androcentric perspective and, therefore, to alienate their own life, reading, artistic and cultural experiences.

However, in our teaching experience, we have found that students struggle considerably to design and carry out projects of this nature. Apart from being well versed in literary matters, this type of study requires students to mobilise knowledge of male violence and rigorously use the associated concepts, which are complex and controversial (sometimes undergoing constant redefinition) and draw from multiple disciplines. Moreover, they must be able to interrelate this multiplicity of disciplinary knowledge with four highly demanding

21 See the glossary for a definition of this concept.

skills: literary reading, academic writing, critical thinking and ethical commitment.

This makes the challenge particularly daunting. To begin with, two phenomena need to be considered. Firstly, it is only very recently that new reading frameworks that cease to reproduce the patriarchal and androcentric paradigms of the canon, or even challenge them, have begun to be taught throughout the educational process, from primary to secondary school. Traditional reading schemes, so deeply rooted in and symbolically associated with the hegemonic voices that have forged the discipline, make it difficult to carry out new readings. Students are often unable to formulate interpretative proposals that question the authority of most of the available bibliography, nor do they have a sufficiently rich corpus of resistant reading samples, especially those carried out under feminist paradigms. Secondly, neither students nor teachers have concept maps, theoretical and analytical frameworks, glossaries, teaching materials, discursive models and references at their disposal to help them undertake this type of project in the humanities.

All these factors come as a massive hindrance to the growing number of students wishing to carry out literary studies in tune with the concern and denunciation of male violence. The same is true for the teachers responsible for supporting and guiding them. In some cases, these obstacles have led students, despite their good intentions, to end up reproducing language, textual interpretations, apriorism, extratextual judgements and values that betray the will and aim that originally inspired them. It is easy to unwittingly fall into essentialism, universalism, dogmatism, the reproduction of clichés, interpretative poverty or the discourse of victimhood and condescending compassion. This is often the result of having mechanically applied preconceived judgements and having lost sight of the nature of literary discourse, focusing instead on the extratextual realities portrayed by texts (for example, unconscious ethnocentrism can lead to generalisations such as “Peruvian women have a special bond with the land”). The danger lies in not understanding the boundary between fact and fiction, and the error comes from making a dogmatic critique of the world rather than a literary critique of the text that recreates the world (whether a poem, play, novel, memoir, etc.).

Literature and male violence. A guide for academic research seeks to address this need. It provides the academic community with an analytical framework that can be applied rigorously, productively and critically when writing interpretative discourse on literary works that depict violence against women and girls. In other words, by presenting an analytical framework, the guide aims to support the design of research and literary readings in line with decoding parameters that seek to subvert their traditional predecessors in order

to promote emancipatory academic discourse based on recognition and respect (Assmann 2013).

Our analytical framework encourages users to apply a layer of complexity to their textual interpretations, so as to go beyond the study of orthodox elements (e.g. dialogue with tradition, characters, plot, time, space, literary genre, narrative point of view, language, rhetorical devices, form, style, or aesthetic, mimetic, metaphorical or symbolic aspects). How? By questioning the works from a gender, decolonial and intersectional perspective in order to critically analyse the treatment of connections, conflicts and entities such as bodies, voices and hierarchies between people, which have often normalised or concealed violence.

Therefore, our proposal aims to help discern the explicit or underlying ideology of texts, and to problematise it with a critical attitude and emancipatory will; that is, to activate resistant reading. This is the only way, in our opinion, to acquire the breadth of vision and interpretative finesse necessary to expose dynamics of oppression, privilege, subordination or dominance and to become aware of the violence that has been committed or suffered, while overcoming the categorical dichotomy of woman-victim and man-aggressor.

Our conviction is that literature, through its ability to present and weave together characters, places and times in a very complex way, shows that identities are not absolute, but are created by a narrative that reproduces ideological assumptions; that plots, perspectives and other narrative, poetic and dramatic strategies favour a certain understanding of violence. Thus, literary texts also have the ability to create innovative imaginaries with respect to the structures that have made such violence possible. This same understanding should make it easier to reveal acts of resistance that may appear in texts (carried out by subversive female characters), defying dominant male norms and foreshadowing post-patriarchal and post-violent scenarios. The analytical framework we propose, therefore, seeks to bolster the agency of literary studies in building discourses – by no means dogmatic or naïve – that imagine horizons for the future based on dignified individual and collective ways of life that respect their social and natural environment.

What makes this difficult is the fact that all the constituent parts of a literary text are inseparable, as is violence. Therefore, analysing these parts requires an open, profound and interrelated approach. We must be prepared to leave behind inflexible premises and prejudices and overcome attitudes that resist new viewpoints and ideas. Importantly, the challenge is not only intellectual. It also encompasses emotional, affective and aesthetic dimensions, which each reader experiences differently depending on their own identity, social status, background and life circumstances, interests, tastes, sensibility and literary, cultural and linguistic knowledge. Good academic reading

must therefore contemplate this multiplicity of issues in order to allow for dialogue with other readers, as well as for individual agency in constructing the meaning of the literary text.

The guide also aims to strengthen the humanities, and more specifically the discipline of literature. How? By joining in the mission to transform imaginaries, practices and attitudes, to encourage the formulation of new questions, and to exhort resistance to patriarchal and androcentric dynamics and values. With regard to certain works, it even aims to foster empathetic attitudes towards the wounds and pain of others, and to promote their recognition and reparation. Hence, we encourage users of this guide to view literary reading as a formative project and academic writing as a venue for intellectual creation and perhaps affective expression, from which one thinks about one's own subjectivity, questions the world in a new, radical way, and takes part in building a politically and ethically committed reading community. Ultimately, the guide seeks to reinforce the potential of resistant reading, calling on readers to stand against one of the major challenges of today's world: ending violence against women and girls.

The present guide has seven sections: this introduction; a section that lays out and defines the types and spheres of violence against women; a presentation of basic instructional guidelines for carrying out a project or writing an essay on literary texts that depict male violence (aimed mainly at students); three proposals for teaching innovation (aimed mainly at teachers); a basic glossary of key terms; a list of contemporary literary works to study (some with academic papers or projects already carried out on them); and a list of references especially selected for carrying out this type of project. Given the interest in studying the most current production, our proposal focuses on strictly contemporary literature.

Drawing on research carried out in the Catalan academic and literary environment,²² this guide does not aim to be exhaustive either in theoretical²³ or methodological terms or in the list of suggested readings and references. Rather, it sets out a starting point that will require updating. Its use will allow us to identify limitations

22 That is why, for instance, we have used the Catalan legislative framework of male violence and there is a substantial number of Catalan literary works in the suggested texts for study.

23 It is beyond the scope of this guide to provide an overview of feminist theories, which are the theories that have dealt centrally with violence against women and girls. Depending on the nature of a work of literature, one could apply the conceptual framework or intersecting proposals of any of the multiple forms of feminism, which are often at odds with each other (equality feminism, difference feminism, Marxist feminism, anti-capitalist feminism, post-colonial feminism, anti-racist feminism, indigenous feminism, Afro-descendant feminism, carceral feminism, abolitionist feminism, ecofeminism, transnational feminism, etc.).

or shortcomings that will need to be addressed in future revisions. Moreover, in the coming years we are sure to see the rise of new analytical proposals, theoretical interpretations and legal provisions that will need to be incorporated. Although our analytical framework falls within the literary discipline, the guide can be a useful educational resource for students and teachers in any field of the humanities. Hopefully, it can also serve as a source of inspiration for similar guides in other disciplines.

In order to disseminate the guide as widely as possible, we have decided to publish it in three languages - Catalan, Spanish and English - in open access under a Creative Commons licence. To ensure the quality of its content, three academic experts in literature and/or gender studies - Caterina Riba, Adriana Nicolau and Begonya Enguix - carried out a pre-publication review. We would like to thank them for their committed and rigorous observations and suggestions for improvement, which we have included in the final version. We would also like to publicly acknowledge the master's degree student Arola Castella Pujol, who was the first to use this guide when it was still a draft, showing us how we could make it even more helpful for students.

2 **Male Violence: Definitions, Forms and Spheres**

Summary 2.1 Definitions. – 2.2 Forms and Spheres of Male Violence.

2.1 **Definitions**

In order to carry out research on violence against women, we must first overcome certain obstacles.¹ These involve choosing a topic, approach and focus, which are aspects shared by all research, and defining the terms used in this field, starting with violence against women itself. In this regard, we must be able to answer two questions:

- **What is violence against women?** We need to know its nature, how it manifests, and who sustains and justifies it.
- **What should we call it?** Various terms are used in documents, laws and studies: domestic violence, gender-based violence, male violence, violence against women, and so on.

1 The Catalan and Spanish versions of this guide often refer to male violence in the plural, as *violències masclistes* and *violències machistas*, respectively, to denote the many types of violence and their multifactor causes. However, this is not the case in English, as the plural form is not widely accepted and the singular is understood to fulfill this function.

In other words, we must ensure from the outset that we understand these aspects and assimilate them into our system of thought and discourse, so that there is no room for confusion or doubt about our knowledge of the topic, approach and focus of our research, nor about our grasp of the field of study or the specific academic language used in it. This can be applied to any scientific subject to determine what is being studied and what it should be called. However, the topic at hand must also contend with widespread ignorance and confusion, both of which are sustained by patriarchal discourses that systematically question the truthfulness and justification of the harm, effects and even existence (by **denialists**) of violence against women.

The issue of having multiple concepts associated with violence against women initially arose from the difficult task of acknowledging its existence and, thus, defining it. As a result, the terms '**domestic violence**', '**gender-based violence**' and '**male violence**' are often **misused** depending largely on how elaborate discourse on this type of violence is in a given society and on the development of laws within different legislative frameworks. However, we must embrace the fact that these terms **are not equivalent or synonymous** and should not be alternated in discourse as a strategy to avoid repeating the same expressions.

This confusion has two clear causes: firstly, the fact that the terms have evolved over time, replacing each other as progress has been made in defining the nature of violence against women; and, secondly, the reluctance of patriarchal societies to acknowledge this violence as a phenomenon that differs from other stipulated forms of violence. Hence, in some social contexts, what in the 1960s was defined as 'domestic violence' was later recognised as 'gender-based violence' and then, in the twenty-first century, as 'male violence'. In the same way, the forms that this violence takes and the spheres in which it occurs are continually being revised.

Violence against women is aimed at sustaining and reproducing the patriarchal model and order, supporting unequal power relations, the superiority of hegemonic masculinity and, consequently, the subordination and control of women. If we recognise patriarchy as a system built upon these power relations, we will see that its effects involve all members of society – both women and men – and all spheres of life. Accordingly, all human relations in male-dominated societies are understood to be conditioned by this system of gender-based privilege, which inevitably creates a systemic imbalance of power: the authority of the universal male and the subordination of the complementary female.

The UN defines violence against women as follows:

Violence against women and girls is defined as any act of *gender-based* violence that results in, or is likely to result in, physical,

sexual or mental harm or suffering to women and girls, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life. Violence against women and girls encompasses, but is not limited to, physical, sexual and psychological violence occurring in the family or within the general community, and perpetrated or condoned by the State [emphasis added].²

The key to this definition is the modifier ‘gender-based’, which is the idea that led the term ‘domestic violence’ to evolve into ‘gender-based violence’. Thus, ‘domestic violence’ has remained as a concept that situates violence in a particular setting but has nothing to do with the gender of the people involved in the system of violence. It is violence that takes place in the home, especially between family members.

Meanwhile, the UN’s definition of ‘gender-based violence’ is worded as follows:

Gender-based violence (GBV) refers to harmful acts directed at an individual or a group of individuals based on their gender. It is rooted in gender inequality, the abuse of power and harmful norms. The term is primarily used to underscore the fact that structural, gender-based power differentials place women and girls at risk for multiple forms of violence. While women and girls suffer disproportionately from GBV, men and boys can also be targeted. The term is also sometimes used to describe targeted violence against LGBTIQ+ populations, when referencing violence related to norms of masculinity/femininity and/or gender norms.³

As it were, this type of violence can be shared with groups of people other than women and girls. This is because its definition relies on the fact that some violence is committed as a result of gender differences, which are socially constructed. However, it does not single out the violence suffered by women because of their womanhood. In other words, gender-based violence is perpetrated against an individual on the basis of their sex or gender, whereas male violence is perpetrated by men against women.

Many organic laws use ‘gender-based violence’ to refer to violence against women. Others, meanwhile, have heeded feminist demands and criticisms, adopting the term ‘male violence’ to designate violence that is perpetrated against women because they are women,

² <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

³ <https://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

underpinned by patriarchal structures and, therefore, protected by a system of power relations in which men hold power over women. It is a concept that recognises women's rights as **human rights** and is distinct from other stipulated forms of violence. Thus, 'male violence' denotes how male chauvinism drives and protects men's behaviour and abuse of power over women.

Male violence is classified as systemic in the sense expressed by the philosopher Slavoj Žižek (2009). This modifier takes into account the effects of violence committed by a system that favours certain social groups beyond the interaction between perpetrator and victim. Different forms of male violence have also been defined, namely physical violence, psychological violence, sexual violence, sexual abuse, economic violence, digital violence, institutional violence, obstetric violence, second-order violence, vicarious violence, structural violence and symbolic violence. With regard to the spheres in which this violence occurs, intimate partner violence, family violence, workplace violence, social violence and community violence are those generally identified. Debate on the definition and categorisation of this phenomenon is still ongoing for two reasons: firstly, because the nature of these forms of violence and the spheres of life in which they take place change over time and vary between social, historical and cultural contexts; and secondly, because the debate requires a social agreement built on a theoretical framework that is still under discussion.

Having clarified the answer to the two questions above regarding violence against women, we will briefly review the forms that this violence takes. It should be noted that these types of violence do not usually occur separately, but rather overlap. For our review, we will avoid entering into theoretical debates, as this is not the purpose of this guide, and we will refer instead to the main established definitions.

2.2 Forms and Spheres of Male Violence

In Catalonia, Law 5/2008 on the right of women to eradicate male violence advanced theoretical considerations on violence against women at the time. This descriptive law enacted by the Government of Catalonia lays down legislation on victim care, awareness-raising and the prevention of male violence. As a pioneering law in Europe, it states that the violence experienced by women for being women is based on the principles of patriarchy, which justifies and protects a form of masculinity that can be considered as aggressive, controlling and subordinating. That is, male chauvinism. In addition to establishing what constitutes male violence, defining it and describing its nature, the law sets out the spheres in which it occurs and the forms it takes, in order to make the instruments and strategies for its eradication

more effective. In the same way, categorising male violence improves the tools for prevention and victim care.

We are therefore justified in our decision to use the categorised forms of male violence set out in this law, which has also defined and validated the feminist movement.⁴ That being said, other international laws and the analyses and definitions put forth by feminist critics may also be taken into account.

Beyond this law, the above text also made reference to symbolic and structural violence. These two terms do not denote types of male violence, *per se*, but rather define its nature. It was Bourdieu who, in *Distinction* ([1996] 2012), referred to symbolic violence as that which has the role of disciplining society according to the social position of each member of the hierarchy and is enshrined in the unconscious or tacit acts and modes through which social and cultural dominance is exercised. In this way, symbolic violence is based on the discrimination and denigration of identities that deviate from hegemonic power, in order to ensure the continuity of this power. Structural violence, as described by Johan Galtung (1969), is defined as violence that is supported by a social structure, harms a person or social group and prevents them from achieving what they need or even from exercising their individual and collective rights. These are therefore two essentially sociological terms that seek to determine how hierarchy plays a role in the equation of violence associated with interactions between dominant, oppressive or privileged subjects and the dominated, oppressed or subaltern. With respect to the domains in which this violence occurs, we find, among others, racism, classism and sexism.

According to Law 17/2020, male violence can be perpetrated on a one-off or repeated basis in any of the following **forms**:

- a. Physical violence
- b. Psychological violence
- c. Sexual violence
- d. Obstetric violence and violation of sexual and reproductive rights
- e. Economic violence
- f. Digital violence
- g. Second-order violence
- h. Vicarious violence

Furthermore, according to the law, the various forms of male violence “are also considered as violence against women when they are committed with the threat or infliction of physical or psychological

⁴ Law 5/2008 of 24 April was revised in Law 17/2020 of 22 December to add new forms of violence against women. For a definition of the forms and spheres of male violence, see <https://portaldogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/8303/1828756.pdf> (in Catalan).

violence against women's affective environment, especially against their children or other family members, with the intention of inflicting harm on the women involved".

The following **spheres** of male violence are stipulated:

- a. Intimate partner violence
- b. Family violence
- c. Workplace violence
- d. Social or community violence
- e. Online violence
- f. Institutional violence
- g. Violence in women's political or public life
- h. School violence
- i. Any other similar forms of violence that harm or threaten women's dignity, integrity or freedom

Of course, this law does not contravene international organisations, but it does update some of their core documents, such as the UN's *Declaration on the Elimination of Violence against Women* of 23 April 1994.

As we have noted above, the law can be consulted to understand the nature of each of these types of violence. However, we believe that it may be helpful to elaborate here on some of the key concepts which may be confusing due to their complexity or novelty. Therefore, we will take a closer look at obstetric violence, digital violence, second-order violence and vicarious violence.

With regard to obstetric violence, the law says: "[obstetric violence] involves preventing or hindering access to truthful information required to make independent and informed decisions". In effect, it refers to manipulating or impeding the exercise of women's rights in relation to their sexual and reproductive health, and has implications for the conditions in which the entire reproductive process takes place. It also refers to "gynaecological and obstetric practices that do not respect women's decisions, bodies, health and emotional processes". The impact of such violence can be physical as well as psychological and emotional. Having this type of violence specified has marked an achievement in the observation of women's bodies as individual and inviolable spaces that belong to them.

Given its current relevance and increasing intensity, it is important to point out what digital violence is. According to the law,

[digital violence] includes online acts of male violence and misogyny committed, instigated, escalated or aggravated partly or entirely through the use of information and communication technologies, social media platforms, websites or forums, email and instant messaging systems, and other similar means that affect women's dignity and rights.

In addition to causing psychological, emotional and even physical harm, such violence reinforces gender stereotypes and has serious implications for women's dignity, reputation, privacy and freedom, all of which can hamper victims' freedom of expression and public and political representation.

Second-order violence and vicarious violence can be confused as each involves third parties other than the victim and perpetrator in its own way. To understand them properly, we must start with the definition of vicarious violence, which is violence against children "with the aim of causing psychological harm to the mother". Nowadays, these children are also considered victims of male violence. Second-order violence, on the other hand, is perpetrated against the people who support the victims of male violence, hindering its prevention and detection as well as the care and recovery of the victims.

The point here is to highlight the complex and varied nature of male violence and to guide the interests of those wishing to analyse its symbolic representations in literature or other artistic works. Different forms of violence are often interwoven in such creations, as violence against women tends to be perpetrated in multiple ways. Moreover, violent attitudes and indeed the effects of these attitudes can be hard to identify and recognise. It is therefore necessary to understand their forms and nature, lest one's literary analysis be based on a paradigm that is incomplete or misguided.

The content of this section is intended as a guideline for the theoretical framework of any research on the analysis of literary works from a gender perspective.

3 **How to Carry Out Academic Research that Examines the Representation of Male Violence in Works of Literature**

Summary 3.1 Situated Reading. – 3.2 Gender Perspective. – 3.3 State of the Art. – 3.4 The Research Question: What Do You Want Your Analysis to Show?. – 3.5 Justifying Your Choice of Work or Corpus. – 3.6 Analytical Reading. – 3.7 Theoretical Framework: Concepts and Terminology. – 3.8 Literary Interpretation. – 3.9 Conclusions. – 3.10 Final Review. – 3.11 List of Good Practices. – 3.12 References.

In this section we present a detailed practical guide to the steps you should follow when designing and carrying out research on how male violence is represented in literary texts.

This research should be based on **five core principles**:

- You will undertake a **learning process** that should provide you with **knowledge** and should broaden your ability to **reflect critically**, from **emancipatory perspectives**, on literature, on the world and on yourself.
- You will approach the work neither as an ordinary reader nor as a reviewer. Instead, you will engage in a **critical analysis** that should train you to ask **relevant, new and challenging questions** related to violence against women.
- You will avoid merely describing the instances of violence that the work makes most explicit. You want to **interpret** those that remain latent and that you have been able to identify and confront using **arguments based on textual evidence**.
- Applying the analytical framework of violence against women should allow you to **broaden and deepen the interpretative horizon** of the work. Do not fall into the trap of one-way, schematic and mechanical readings of the work that do not consider the literary nature of the text above all else. For the analysis you should take into account the elements of literary discourse, from language and rhetoric to plot, characters and the conventions of each genre (poetry, drama, novels, comics, etc.).
- You will write a text aimed at the **academic community** to share the conclusions you have reached through the practice of **resistant reading**. You want to contribute new knowledge about the work by **problematising canonical imaginaries and subverting androcentric interpretative parameters and patriarchal values**. You aspire to highlight the **power of literature to transform existing imaginaries and create new ones**.

You will need to keep these principles in mind throughout the entire research process, from conception to analysis and conclusion-drawing.

There are also two key points to bear in mind. First, use inclusive language and be consistent in this respect.¹ Second, your work is about the **representation of violence**. As you know, the word ‘represent’ has a **double meaning**. It can refer either to the way in which an idea, phenomenon, attitude or other concept takes shape, is embodied and acquires a symbolic dimension, or to the action of ‘speaking on behalf of someone’. In both cases, critical analysis has ethical implications. Regardless of the meaning, it calls for questions such as “With what legitimacy does the author or narrative voice portray the violence suffered or committed by a historical figure or group in the past or

¹ One valid option, for example, is to use the pronoun ‘they’ (or its inflected forms their, them and themselves) to refer to a person whose gender is unknown or not of concern, as we do in this guide. You can also deploy other language strategies to avoid gendered pronouns and terms, such as ‘policeman’ or ‘chairman’.

present?”, “How are fact and fiction combined in the account of a witness or in a historical memoir?”, and “Is the representation of bodies and emotions being used as a tool to achieve greater dramatic effect?”

If you take all the above questions into consideration from the start of your research, you will undertake the interpretative challenge with greater insight and confidence.

3.1 Situated Reading

Before explaining the steps you should follow to write a good paper or essay on a literary work, we would like to share a reflection with you. You have to let go of the belief that there is such a thing as objective knowledge, especially in the humanities. Every academic or research activity is marked by the subjectivity of the people who carry it out. This, it must be said, is neither a drawback nor a point of weakness. Being mindful of your own place of enunciation when exploring ideas and arguments can help you to engage in more honest, well-rounded dialogue with them. This could include dimensions such as gender, class and ethnicity. Our personal journeys are inextricably linked to our academic work; however, we should not feel that we are negatively conditioned by them, nor should we wield them as a value in and of themselves.

Recognising one’s subjectivity has recently been welcomed as a way to better understand how and from where analyses are made and arguments constructed. This is what is known as **situated research**. It generally involves the author briefly stating their position at the beginning of the research paper or essay. You state, in a frank and self-reflective way, where you are speaking from and what your own experiences have been. This can help readers to appreciate that you may be more sensitive to certain issues or more acute in perceiving certain conditions of oppression or privilege. Some even share or draw on autobiographical details that intersect with the subject they are dealing with.² In literary research, it is a matter of explicitly stating that you are carrying out **situated reading**.

Our recommendation is to consider it **optional** to address your subjectivity directly. If you do not state your position, it will still inevitably be reflected in the arguments you make. The most straightforward way of conveying this is to use the **grammatical person ‘I’** rather than the traditional plural form ‘we’ or impersonal constructions. However, if you find it meaningful and relevant, be forthright.

² This is done, for example, by University of Chicago professor Martha C. Nussbaum in the preface to her essay *Citadels of Pride. Sexual Assault, Accountability, and Reconciliation* (2022), when she notes that she herself has been a victim of sexual harassment and assault.

3.2 Gender Perspective

Always remember to apply a gender perspective when researching and reviewing academic literature, when carefully reading literary texts and when analysing contextual aspects that may provide deeper insight into them (conditions in which they were written and published, the time period, whether they belong to a literary and language context, etc.). The **gender perspective** is a **conceptual framework** – owing itself to **feminist criticism** – through which to interpret and understand the world and its conflicts. This framework, which places gender at the centre of critical interpretation, allows us to connect multiple issues, establish causal relationships of oppressive situations and conditions, and detect underlying ideologies and pillars of inequality and injustice that would otherwise go unnoticed or not be fully understood in all their complexity and nuance.

Hence, we consider the gender perspective **revealing**, because it brings out what would otherwise remain hidden if we were to follow canonical or prescriptive reading patterns, and **enlightening**, because it provides insight and keys to understanding structures and dynamics related to oppression, which are those that create and perpetuate violence against women. Identifying these oppressions, moreover, prevents us from exceptionalising them, i.e. saying that they are *isolated cases* instead of reading them for what they are: representations of a system of male dominance that generates, permits, legitimises, normalises, reproduces and perpetuates them. Searching for and interpreting these forms of violence in literature allows us to expose them and raise awareness. Most importantly, however, it allows us to understand them so that we can develop methods for their prevention and elimination. We also recommend applying this gender perspective through the lens of **intersectionality** (Crenshaw 1989); that is, observing in your study the interaction of various dimensions of oppression, dominance and discrimination, such as gender, sexuality, class, ethnicity, (dis)ability and place of origin.³

3.3 State of the Art

At the earliest stage of your research, you should **read the academic literature and take notes**. Look carefully at the issues that have been addressed by studies on the work and its author. Only then will you be able to complete a fundamental part of any paper or essay: the **state of the art**. This is a very concise and critical account of *who* has studied *what*. This approach will allow you to identify aspects

³ For more on this, see the term ‘intersectionality’ in the glossary.

that you can argue are relevant and have not yet been addressed. Alternatively, if you come across an aspect that has been dealt with in a way that you do not find convincing, you can provide a new perspective to counter the arguments. If you want to write an **original** literary essay, you should either examine an **unexplored issue** or open up **new paradigms or controversies** in the ongoing debate about the work.

If the work you want to analyse is very recent, there will almost certainly be no published studies critically addressing it. Even if you read literature on the author, the subject matter or the cultural and literary context to better equip yourself for the analysis, the challenge will still be great: you are about to take on the responsibility of initiating academic debate on the work. In this case, you must emphasise the value of doing so. By taking this risk you may make a pioneering and particularly remarkable contribution to literary studies. If the work you are studying is not recent and yet you cannot find any academic texts on it, it may not be worthy of scholarly study. Consider whether the absence of academic literature on a work is a reason for discarding it as an object of study or, on the contrary, for dedicating your research to it.

3.4 The Research Question: What Do You Want Your Analysis to Show?

After reading a given work and exploring the academic literature around it, you need to determine the goal of your essay, the spark, the issue, the focal point. In other words, you need to decide what you want to talk about, because you think it is problematic, relevant, pertinent and original **not only for you**, but also **for other readers**. Whatever the case, you will need to elaborate on the reasons for this concern or interest. It may also be a doubt that you want to elucidate through analysis, an unknown that you hope to answer by means of interpretative work, or a hypothesis that you aim to test or refute. All of this needs to be fleshed out in what we call the **research question** (RQ). The RQ is the crux of the matter, the reason that justifies an analysis, the foundation on which you will build your interpretative discourse. If you want to write a **cohesive and convincing literary essay**, you must articulate your arguments around this RQ. This is why it is so important to formulate a good RQ at the initial stage of your research.

At the start of any research, choosing a RQ may seem difficult. After initially reading the work and going through the academic literature, you may still have only a vague idea of what you want to do. This point of uncertainty is very common at the beginning of any endeavour. Look at it as an opportunity: it opens you up to what the

literary texts say and what the interpretative and theoretical studies argue. Just make sure to remain critical. This will make it easier for you to compare and contrast a wide range of possible reading approaches with an open mind.

The RQ will take shape as you read the relevant academic literature and throughout the analysis process, and you will likely have to fine-tune it. When reformulating your RQ, try to **strengthen its incisive potential** and **make it clearer**. As you reread and take notes, you will gradually identify the substance of your essay. Keep in mind that the RQ should not change completely, however, because that would mean starting back at square one.

This uncertainty influences many to propose RQ that are too broad and fail to address a specific topic that would allow them to meaningfully explore the literary text: “violence against women in the nineteenth century”, “the oppression of women in Catalonia”, “sexual assault in troubadour literature”... Careful! Approaches such as these will lead you into the main pitfall of research: **superficiality**. Academic works must have a **well-defined field of analysis**, and the RQ must therefore be equally **precise**. However, we must not take this too far. We are not looking for RQ that are too narrow or reductionist, along the lines of “how the colours of the hats in *Madame Bovary* represent gender conditions”. Instead, we must strike a balance between ambition and banality, irrelevance or frivolity.

How is this balance achieved? It is a matter of combining **deductive** and **inductive** attitudes: *listen* to the object of study (in your case, read the literary text very carefully) to find the exact points that allow you to support your arguments and, thus, to identify what you need to flesh out your RQ. You can use prompts such as: “Is this issue relevant, problematic and significant enough?”, “Why this one and not another?”, “What is special about it?”, “Is it content-related, form-related or both?” If you maintain this attitude throughout your research, you will gain confidence as you more concisely narrow the scope of your essay. By way of example, the following might be **suitable research questions**:

- In what way does the work’s treatment of violence against women challenge the ideology of progress?
- What wounds and traumas do the survivors have, how are they expressed and how are they (or are they not) overcome?
- In what way does an intersectional, anti-racist and/or decolonial perspective enable a deeper understanding of the violence against women in this work?
- Does the work reinforce or challenge the ideology that women primarily find fulfilment in motherhood?
- Does the text promote the ideology of women abandoning their vulnerable and oppressed status to become empowered in terms of neoliberal entrepreneurship?

- What vision of an emancipatory future free of violence against women does the work propose?
- When relating the pain of others, does the text appropriate it to articulate the discourse of a saviour or opportunist or, on the contrary, does it treat it respectfully, with a desire to promote reparation and human rights?

3.5 Justifying Your Choice of Work or Corpus

Justifying one's choice of corpus is an essential step that is sometimes wrongly avoided or dealt with in one fell swoop, using personal preference as the only argument. There is, of course, a component of subjectivity in every choice. However, this is not enough to convince the readers of your work that a particular literary text deserves to be the central focus of your reflection, and that it is particularly well-suited for exploring your chosen RQ. Long story short, **you need to justify your choice**. It is important to argue that it is the result of careful reflection on **why it is worth critically reading this text** and not another. This does not mean aiming for arguments of exclusivity: you should not obsess over proving that your choice is the only one possible. The justification process seeks to demonstrate the adequacy and appropriateness of your corpus with respect to the RQ, i.e. why reading this work (or these works) is the best way to understand what you want to study.

Every RQ has a specific set of justification needs. In the case at hand, you want to look at how literature represents violence against women. This theme can come through in the plot. Therefore, showing the relationship between your RQ and the work's plot is the first step towards justifying your choice.

After you have established this relationship, even if only superficially, you will have to face an inescapable and rather difficult task. It is not enough to point out that a work's plot depicts situations of violence against women. You have to go further and dig deep into the text to identify **what specifically and uniquely** makes the work **a legitimate and relevant case study**. To accomplish this, we suggest asking the following questions:

***The 'how':** how does the literary work portray violence against women?*

You can interpret this **'how'** in two ways. The first is to focus on the **literary devices** used by the author that you believe reveal, in a meaningful and effective way, the patriarchal dynamics and ideologies that perpetuate oppressions against women. You will need to look, for example, at the use of certain rhetorical devices, the choice

of specific narrative voices, or the combination of diegetic time and space. Focusing on this more formalist ‘how’ implies treating the literary work as important because of the form in which it is written. Therefore, you will have to build the argument for your interpretative choice on these criteria.

The second way to interpret this question is by looking at **how the theme is dealt with**. This entails exploring whether the work presents a situation of violence against women in a sufficiently innovative or unique way. You will need to pay attention, for example, to what it might mean if the violence a woman suffers at the hands of her husband is presented from the perspective of a female neighbour or from the perspective of the aggressor or perpetrator. Although the theme and the RQ will be the same as in other works, it is this perspective and the way in which it is treated that gives the literary text originality and, therefore, makes it conducive to a particular and relevant reflection.

The ‘who’: who suffers or commits violence against women?

Another way of justifying your choice of text is by emphasising **who** the subjects represented as **victims** or **survivors** of this violence are. In this case, you will explore how these subjects are situated in a **relationship of subalternity with respect to the dominant or privileged characters** (those who create dynamics of oppression) because they possess certain identity traits and are traversed by various conditions – social status, gender, place of origin, ethnicity, culture, language, age, etc. This model of justification can be very useful if you want to deal with works that present subjects who have traditionally been disregarded by patriarchal and Eurocentric views, such as LGBTQI+ people or those at risk of social exclusion for reasons of class, ethnicity, place of origin or (dis)ability, which, it must be said, often overlap. In connection to the expansion of the values inherent to human rights, a growing body of literary works appearing in recent decades has sought to give these people a voice and bring their experiences to light. This means that you have a very wide range of works available featuring subaltern characters. A critical analysis can be justified precisely because it attempts to **examine their circumstances** and, thus, understand the **heterogeneous, complex and mobile nature of the universe of victims and survivors**. In this way, you will play a part in **questioning stereotypes and truisms**. You should also draw attention to how their subordination as women intersects with other factors of discrimination or violence. In doing so, your analysis of the characters will enable you to better grasp the complex **web of oppressions** and how they intersect with **ideologies that underpin inequalities and injustices**.

Another way of using the ‘who’ is to focus your analysis on the **aggressor** or **perpetrator**. This involves studying the subjects that commit acts of violence. Now, if you choose this option, you should not merely observe how they behave in the text, make a simple list of the acts of violence they carry out and catalogue them by type (sexual abuse, psychological violence, etc.). While this may be appropriate for a school project, it is too superficial and thus insufficient for academic analysis. You run the risk of stating the obvious for any reader. You will need to go further, to engage your theoretical knowledge and critical mind in order to show whether the text explicitly portrays or, on the contrary, normalises the **system of privileges** that fosters (and perhaps even legitimises) attitudes, practices and social systems, as well as concrete actions of oppression and violence that may not only go unpunished at times, but also entirely unnoticed and therefore unchallenged.

However, we would like to make an important caveat: **avoid** approaching your analysis from a **dichotomous binarism** that inclines you to simplistically and systematically identify the characters purely as aggressors or tormentors and victims or survivors – if this is not the case in the text. Literary works have the unique ability to show that there are no rigid or monolithic categories: a character – like a person in real life – can be both an aggressor and a survivor. Their condition can also change over the course of the diegesis. We must avoid the mistake of systematically presenting women as ‘complete victims’ or doing so from paternalistic positions or romanticising and condescending essentialisms. To do so is to take away their agency and, therefore, to reproduce patriarchal discourses that conceive of women as weak, passive and naturally prone to victimhood.

The ‘when’: in what time is the violence against women set?

The ‘when’ directs your attention to the historical period of the work. Like the ‘how’, it also has two possible readings – which in some cases may line up. The first, and perhaps more obvious, refers to the **literary recreation of the diegetic point in history**. That is, the historical period of the extratextual world in which the fiction’s action and plot are set. If you can justify that there is little written about situations of violence against women in a given historical context (or that what is written is of poor quality), you can make a case for studying a particular literary work in order to broaden our knowledge. However, you must tread carefully, because literature is not always a reliable historical source, nor can we draw firm sociological conclusions from literary studies.

The second reading of this question has to do with **when the literary text was written and/or published**. That is, when it first saw the light of day in its original language (not in later editions or

translations, although this aspect of a text's circulation can also be quite meaningful). Literary studies carried out from a gender perspective are redefining our relationship to the literary canon in two main ways. The first has to do with **rereading the canon itself**: we apply contemporary perspectives to works from other times, not to judge them for what they could have been, but to **reveal dynamics of oppression** that were otherwise buried or considered irrelevant. Novels, characters or authors are re-examined through a **feminist lens** to expose, on the one hand, situations of male chauvinism previously normalised by the canon's patriarchal authority, and on the other, to uncover new readings only possible thanks to the gender perspective. The second way involves rescuing works that have been overlooked and made invisible by the system of literary authorities, often because they were written by women. The gender perspective invites us to **re-evaluate works** that have otherwise been ignored by the canon; this is another good way of justifying your choice.

In the process of justifying a work, you will have to deal with another important issue: **representativeness**. Keep in mind that **no literary work** (and therefore no critical study) **is fully representative of a conflict**. So, you cannot aspire to equate interpreting a work with understanding the totality of the problem you are studying. Knowing this should not come as discouragement: on the contrary, it is only with the certainty of having been able to analyse something specific that you can hope to better understand the general issue or problem.

In this endeavour, one way to strengthen your arguments is through **comparative literature**. The same process described for justifying one work can also be used if your case study draws on **two or more works**: your reflections on the 'how', 'who' and 'when' multiply and intersect and are therefore consolidated. Making a comparative study, at the same time, allows you to ward off the 'spectre of exceptionality'. You are no longer talking about the specific circumstances of one work, which could be dismissed as isolated, particular and therefore unrepresentative. While still not allowing for generalisation, comparison strengthens your ability to use **literature as a method of reflection and understanding about systems of power that affect us across space and time**.

The justification process is, as you may have guessed, closely linked to the design of your research question: they feed back into each other and are part of this journey of constantly redefining our goals that we spoke about earlier.

3.6 Analytical Reading

An essential part of the research process is carried out during your close reading of the given literary work or works. Our recommendation is to approach this task with a specific method and a specific critical mindset. The aim will be to engage with an object (in our case, a literary text), so that you can question it and extract relations - with other objects, with the world where the objects are, or with the relations that objects establish with the world - that are not superficially evident. Your goal is not only to see how the literary text represents situations of violence against women. By adopting a gender perspective, you will be able to penetrate the complex nature of the **sociopolitical and cultural causes and determinants** that foster it. Only by taking this approach will you be able to confront this violence within the textual framework and, perhaps, the extratextual framework too.

The first step in the analytical reading process is to identify observations, which you will do by carrying out a very close and contextualised reading of the text and, often, of the authorial figure as well. Observations refer to the units of the text that constitute working material: the narrative voice, passages, quotations, scenes, chapter structure, versification, language uses, rhetorical devices, imagery and so on. Observations are any kind of *raw* excerpt comprising **textual evidence** that you consider relevant to gain a deeper understanding of your topic, to prove your hypothesis, or to better explain not only the content but also the form, style and language of the literary text.

Analytical reading is a methodological process that can be applied to any theme in literary studies. Your specific aim is what will make the difference, acting as a filter for what observations to extract. In our case, the **criterion for identifying and selecting observations** will be determined by the need to test whether the literary work allows for a **critical and transformative analysis** of violence against women. You should therefore seek out and identify observations that reveal *what* forms of violence are represented and *how*. After this, you can also focus on complementary aspects that you believe to be relevant, such as those in which gender comes up. How do you do this? As you read and reread, write down your observations in a notebook or on a tablet or computer (or even in the book itself) and note the page on which each one is found.

As we saw earlier, violence manifests in different ways and has various dimensions. Your task during the analytical reading is to make an initial classification of the observations according to the type of violence you think the text is depicting: physical, psychological, symbolic, institutional, etc. When **you have identified and sorted the**

observations - if possible, **from most to least important** - it is time to move on to the next step: **interpretation**.

How do you interpret the observations? **By questioning them**. We encourage you to ask questions such as “What does this passage imply?”, “Why do I think it is problematic or important?”, “What does it teach me that I didn’t know before?”, “Why has it made me question things I had never thought about?”, and “What knowledge can I relate it to?”. The purpose is to confront your intuition, which led you to single out observations as relevant, in order to draw out the reasons and go a step further in considering this particular issue.

You can also interpret observations **intertextually**, looking for how they relate to each other. You may see that similar observations recur throughout the text, emphasising the importance of the message and thus providing evidence on which to build your argument. It is possible that you come across various series of recurrences that link together, with different dimensions of violence reinforced by commonalities that you have only been able to pick up on by isolating them as observations and interpreting them for their specific meaning. You may also find observations that contradict or oppose each other. This material is valuable for demonstrating that the literary text does not promote a firm and coherent position, but presents itself instead as a vehicle for debate on a series of issues to be problematised.

At the end of the analytical reading you will have a document filled with quantitative notes (observations, quotations and passages that you will use to strengthen your discourse) and qualitative notes, i.e. your interpretations of the observations and their relationships throughout the text, which will form the basis of the arguments to be developed in the analysis portion of your essay.

In short, your relationship with the literary text should be shaped by **two practices**: an **extractive practice**, because you are not an idle reader but an analyst gathering data to find answers to a problem and construct meaning; and a **critical practice**, because you question both the literature on the work and your own findings and attempts to extract meaning.

3.7 Theoretical Framework: Concepts and Terminology

Any research done in a university setting should be thought of as a **contribution to a scholarly conversation or debate** - what you have presented in the state of the art. Thus, you should establish a dialogue with the questions, ideas and contributions on literary matters that have come before you, put forward by people who were interested in RQ similar to the ones you want to work on in your essay. Our worldview is shaped by the cumulative body of thought developed

by the community, but we cannot always identify the origin of what we think we know. Putting time and effort into this exercise of recognising definitions, concepts, ideas and methodologies will help you to ground your understanding in a **shared system of references** and identify your sources of information so that you can use them with rigour and confidence.

Sometimes, employing **key concepts** on the assumption that their meaning will be shared leads to the perpetuation of problematic meanings and the blurring of ideas. This is not to say that we should enter into a spiral of justifying everything that is complex or that we feel is not self-evident. For practical purposes, you should identify the main notions related to your core RQ. Since your challenge is to identify and interpret the literary representation of violence against women, you will need to define and justify your position towards these ideas and concepts. You must also indicate where these concepts come from (who formulated them or who reformulated their meaning), whether you are including them in your discourse with new nuances, or why you are inclined to use a neologism that has not yet been developed theoretically.

In order to write a good theory and terminology section, you need to:

- **Identify** key concepts that pertain to your research. This step relies on **precision and rigour**. Avoid settling for general definitional frameworks, such as providing a broad and superficial overview of what violence against women is. It is worth asking yourself questions such as “Does the RQ address vicarious violence, sexual harassment or sexual violence, or institutional xenophobia?”
- **Define** the key concepts based on references drawn from well-researched studies which are supported by the academic community. All sources must be properly cited.
- **Position** your research and arguments in relation to these definitions. Perhaps you want to check whether the concepts you are using work, as described, in the analysis of the literary text you are studying. Perhaps you want to expand this definition, add some nuance. Or perhaps you want to refute it because you believe you can use your observations to argue that the framework for engaging with these ideas needs to change.

As a starting point, we encourage you to use the definitions of violence presented in Section 5 of this guide – the glossary. We believe you will find them very useful in undertaking this type of research. To expand on any of these ideas or to address more specific notions, you will need to do further research into the academic literature, **especially feminist theoretical studies**. As we have been pointing out, it is a good idea to apply an **intersectional** perspective. This will prime you for more insightful and transformative resistant reading,

as you will be able to grasp the extent to which various oppressions intersect. At the end of the guide we provide a series of reference works that you can use to get started.

3.8 Literary Interpretation

At this point you have written a state of the art, formulated a RQ and established the theoretical and terminological framework that will guide your research. You have also done a careful reading, engaging in dialogue with the available academic literature and inducing your analytical mindset to identify the observations that will help you to develop *your* rigorous and sophisticated interpretation. The next step is to structure your arguments in a way that will help you to meet your specific goals, which are articulated around the RQ. Carrying out this process methodically and systematically will allow you to achieve these goals without getting lost along the way.

There are several ways to structure an essay on literary interpretation. We recommend using a **thematic structure**. Divide the conflict under study into more specific sub-themes, putting forward the most representative arguments that relate the work(s) to the RQ. This will allow you to gradually build the scaffolding you need for critical interpretation. By arranging the analysis into sub-themes, you can move your argumentative discourse forward logically and progressively. Dividing the specific theme into even more specific sub-themes can help you to explain the whole. So, how can you accomplish this?

By always keeping your RQ in mind. Look back at the initial observations and interpretations you made. Organise them into, say, **three sub-themes**.⁴ These sub-themes should *reveal* something about your topic. Rather than merely describing and illustrating the RQ, they should make an argumentative proposition. They should position the literary text as an agent for critical reflection on the conflict. Like in the theoretical portion earlier, your arguments should **corroborate, further or challenge** previous studies. This way, you will enrich and advance the ongoing debate about the work while reaffirming the potential of literature to highlight structures of violence or propose alternatives for its eradication.

The order and structure of arguments are crucial when it comes to clearly and effectively communicating argumentative discourse. We propose the following model for this:

⁴ You can also take care of this step during your analytical reading.

Sub-theme name

Start with a brief presentation of the sub-theme, building on definitions set out in the theoretical framework or that you want to include here because of their specificity.

Example 1: Describe and contextualise the passage of the work on which your observation is based. If you think it is best illustrated with a quotation, add this quote and cite it properly. Give your interpretation, referring back to theoretical concepts as necessary.

Example 2, 3, 4, etc.: Do the same as above repeatedly until you have the right number of examples for the length of your paper. In any case, it is best not to present more than five. Choose the most relevant and appropriate ones, ensuring that they provide new perspectives that further your argumentation.

Example for external support (optional): if you think it is appropriate, you can add an observation from a work other than the one you are primarily analysing that supports your arguments.

Describe the sub-theme again, this time drawing on the examples, and specifically tie it back to the RQ.

The main goal of literary reading is to present arguments that support this interpretation, structured around a RQ, in an orderly, justified and convincing manner - ideally with maximum discursive elegance. The essay should be a synthesis of the most pertinent observations **identified and interpreted by you** and related to the theoretical framework and key concepts in a way that serves the ultimate purpose of the research: to show how well-informed and methodically executed critical reading and interpretation provide greater productive and transformative insight that will potentially help to eradicate male violence and promote discourses of recognition and reparation for victims and survivors.

3.9 Conclusions

All academic research culminates in a set of conclusions. This involves **summarising the arguments** of the interpretation you presented in the analytical section and, of course, proposing an answer to the RQ that aligns with the goals stated in the initial justification of the paper. Careful! This does not necessarily mean that you have to *resolve* the conflict. What it does mean is that you need to address the issues you have problematised throughout the essay in a way that provides closure. It is important that you **do not introduce new information**, especially arguments, in your conclusions.

After providing a synthesised account of your resistant reading, we encourage you to **humbly** but **thought-provokingly** point out **new lines of research** on conflicts that have remained unaddressed or questions that can be further explored in other papers. In this way, you will foster continuity in the academic debate and encourage others to take up the baton.

3.10 Final Review

Going through the process of rewriting and re-evaluating an essay is an often neglected step, but let there be no doubt: it is absolutely fundamental. You should begin to regard it as an essential part of argumentative writing.

When the first draft of your paper or essay is done, it should be set aside. You will have two ways of *revisiting* it later. The first is to **scrutinise it yourself**. For this process you will need to adopt a **demanding, committed and academically honest attitude**. The best thing to do when you finish a draft is to tuck it away in a drawer for a few days. Rereading it with a fresh pair of eyes will allow you to catch any flaws in your writing and correct them. We encourage you to do the following exercises:

- **Check** that all units of meaning (sentences, paragraphs, arguments, sections) are **coherent** and **cohesive**.
- **Fix** spelling mistakes, awkward grammar, repetition or redundancy, weak structures, arguments that do not fit together logically or any lax use of concepts.
- **Ensure a uniform register** and **style** throughout your essay. Strive to make your writing more elegant, as this will strengthen the persuasiveness of your arguments.
- **Make sure** that all **ideas and insights** you have drawn from other studies and **direct quotations** from both the primary work and the literature are **properly cited** – *always*.
- **Meticulously revise your references list**.

The second way of revisiting a text, which should complement the first, is to enlist the help of an **external reviewer**. Ask someone if they would be generous enough to read your work, **paying critical attention** to its content and **providing constructive feedback**. Encourage them to check that everything works, looking at both how the arguments are built and how the text is written. They will surely point out areas for improvement, as from a critical distance they will be able to identify weaknesses that you, on your own, will not have detected. Although it can sometimes be difficult to accept such criticism – because we have to overcome an initial sense of frustration, rejection or insecurity – we must learn to do so. Take it as something positive: look through their observations and implement whatever you find appropriate. This exercise of revising your own work based on the critical contributions of others, which is fundamental in academic culture, will not only improve the quality of your text, but get you to reinforce the ever-essential habit of self-criticism.

There is room for continuous improvement in any project, so try not to obsess over preparing a flawless text. What is important is that you have presented solid interpretative goals, have put forward

arguments that are backed by textual evidence from the literary work you are studying, have reached relevant and coherent conclusions that respond to the problems posed at the beginning of the paper or essay and have defended them with confidence.

3.11 List of Good Practices

Finally, we would like to give you some **specific recommendations** to keep in mind while planning, executing and reviewing your work. We invite you to use them as a practical checklist. Simply go through each of the points on the list and **check that you are taking them into account**.

- Articulate your own literary interpretation, taking into account the tradition in which the work is set and its contextual framework
- Apply the theoretical framework to your reading of the work.
- Identify the nature and intersection of different forms of violence and explore whether their root causes and consequences are portrayed
- Identify latent ideologies
- Analyse the aesthetic formalisation of violence
- Analyse how bodies are treated
- Elucidate whether the text prompts an ethical response from the reader
- Examine whether forms of resistance and response to violence are depicted and whether they take on a political dimension
- Establish a good dialogical relationship with the academic literature
- Use concepts and terminology rigorously
- Be mindful of your own position of privilege or subordination, as the case may be, and make this explicit
- Abandon discourses that are opportunistic or based on a victim mentality

Here are also some concepts,⁵ positions and practices that **you should *always* avoid**:

- Confusing reality with the literary representation of reality (fiction)
- Gender bias
- Gender blindness
- Binary classifications
- Essentialism

5 See the glossary in Section 5.

- Stereotypes and clichés
- Ethnocentrism
- Mindless interpretations and universal generalisations
- Inconsistency and lack of finesse in argumentation
- The binary construct of good versus evil
- Plagiarism (intentional and unintentional, when the interpretation of another is incorporated into the text without acknowledging the author and source)
- Revictimisation
- Universalising your own assumptions
- Careless use of terms and concepts
- Assuming that minority cultures and groups have higher rates of violence

3.12 References

Every piece of academic writing must provide a list of references. This list should only include the literary texts you are analysing (primary works) and the studies or other information sources you have consulted during your research and cited in your paper (secondary works and sources). The references must be well-founded academic studies and reflect that the gender perspective has been taken into account in the research. When formatting this list, follow a single referencing standard meticulously and systematically.

4 **Proposals for Teaching Innovation**

Summary 4.1 Peer Review. – 4.2 Creating a Wikipedia Entry. – 4.3 Research Diary or Reading Diary.

This part of the guide is aimed primarily at teaching staff. When designing and carrying out the type of project we have described, it could be beneficial to implement innovative teaching practices that reinforce students' ethical commitment and encourage collective reflection and self-reflection. The intended goals and, logically, other determining factors such as the nature of the course, the academic level, the theoretical approach and the methodology used will determine which type of practice is most suitable.

We present three innovative teaching activities that can help students to gain or strengthen the skills and knowledge needed to write an essay linking literature and male violence. These can be carried out while students prepare their final projects or in advance.

4.1 Peer Review¹

Basic Description

The point of this exercise is for students to improve the competencies involved in the **critical and purposeful evaluation of another person's work** addressing violence against women, as well as the ability to formulate responsible, thoughtful and respectful **opinions** and **spoken language**.

In pairs, students will comment on their peer's draft essay, exchange recommendations and suggestions, and point out strengths in the argumentation, structure and formalisation of each other's work. The aim is for humanities students to **acquire socialisation and group learning skills** that go beyond those traditionally associated with literary analysis, which are more individual in nature, and to make relevant and rigorous use of concepts and vocabulary relating to male violence in their arguments. The purpose of the peer review exercise is for students to engage in constructive debate about the doubts and insights that they have encountered while identifying and problematising the various forms of male violence depicted in literary works. The aim is for them to reflect on the **methodological processes** involved in carrying out academic research from a gender perspective.

This exercise has three pedagogical aims: to encourage students to produce **well-argued constructive feedback** on the draft of a peer's essay; to cultivate their **ability to address** the feedback given to them and **integrate it into the essay** they are writing, and to check that they are acquiring a **gender perspective** in their discourse. The exercise can be carried out in person or online. If it is done in person, it takes place in the classroom. The pairs take turns conversing in front of the class, with no involvement from the teacher (who is a direct observer, but does not participate). If it is done online, the pairs converse over the internet at a time they have agreed upon, without any teacher intervention. They will need to use a platform that allows the exercise to be recorded and thus viewed and assessed at a later time by both the students themselves and the teacher. As this exercise requires students to have a draft essay written, it should be scheduled for the last part of the course.

¹ For a more detailed discussion see the Spanish-language article *La revisión entre pares sincrónica en el aula virtual: leer críticamente la representación literaria de violencias contra las mujeres* (Synchronous Peer Review in the Virtual Classroom: Critically Reading the Literary Representation of Violence Against Women) (Iribarren, Serrano-Muñoz, Gatell, Clua 2023).

Methodology

Below we describe a basic peer review format that can be tailored to the particular needs of any classroom. There are four phases to the assignment:

1. Start of the course: students are given a description of the exercise, instructions for using the videoconferencing platform if it is to be done online, and the assessment rubric. They should also be told what they are meant to learn from the activity and why.
2. Preparing for the exercise: a due date is set for the drafts, these are collected and the teacher puts the students into pairs. We recommend having students submit their drafts via an open access digital platform so that everyone can read them.
3. During the exercise:
 - a. If it is done in person, the teacher assigns a turn to each pair. If it is done online, the best course of action is to let students meet up when it suits them best.
 - b. The exercise should last anywhere from ten to twenty minutes, but no longer. Every student will have between five and ten minutes to present their feedback on their peer's draft essay and to listen to the feedback given to them.
 - c. This time constraint teaches students to speak concisely. Having the assessment rubric ahead of time will allow students to be focused and efficient when preparing what they are going to say.
4. After the exercise: the teacher sends the feedback and assessment to students individually and as a group only after everyone has done the exercise, in order to avoid complaints based on comparison.

Assessment

The assessment rubric should cover argumentation, synthesis and speaking skills, as well as the ability to make arguments that include the gender perspective. Emphasis should also be placed on the need to use concepts and vocabulary relating to violence against women in a confident, rigorous and relevant manner. Although students are asked to integrate the feedback they find most valuable into the final version of their essay (the last submission of the course), the assessed competencies for this exercise should be more closely linked to the review itself and how students handle the feedback given to them in the moment, so as not to unevenly mix different groups of competencies.

4.2 Creating a Wikipedia Entry

Introduction

Wikipedia is the **number one source of scientific information among everyday people**. This online encyclopaedia, which has been collectively built by a huge transnational community and small local communities, makes knowledge based on scientific studies and reliable information sources available to anyone connected to the internet. There are currently around three hundred Wikipedias of varying sizes depending on the language.

Multiple studies have shown that Wikipedia, like many cultural institutions and projects, displays a **gender bias**, which is more or less pronounced depending on the disciplinary field or the community that writes the entries. As an instrument of scientific dissemination, Wikipedia's gender bias derives from the **traditional patriarchal conception** of all areas of **knowledge** and culture, and is correlative to most current fields of academic research. As regards the literary discipline, this bias reveals itself most notably in the lack of entries on women writers and works by them, in the poor content of entries that do exist and in the paucity of bibliographical sources on which these are based. This overall deficiency, in turn, stems from the secular **androcentrism** that has governed canonical development, educational and literary institutions, the publishing industry, literary studies and policies for promoting reading.

In an effort to tackle this issue, various institutions and grassroots initiatives committed to gender equality have been carrying out a wide range of actions for years. They create, enrich and translate **entries and Wikiprojects** on women and topics related to them; base entries on women-authored academic sources; improve entries by applying a gender perspective, and correct sexist language.

Creating, improving and translating Wikipedia entries is a learning practice with great **educational potential** for secondary school and university students. It allows them to work on skills such as finding reliable sources, managing information and graphic resources, reading comprehension, critical thinking, synthesis, writing, creativity, ethical and transnational commitment, and teamwork. It also encourages them to participate collectively in the construction of knowledge through an activity with a **social impact** and meaning outside the classroom.²

² For more information on Wikipedia's educational potential, see the Catalan-language *Guia de bones pràctiques per a l'ús docent de Viquipèdia a la universitat* (Good practices guide for using Wikipedia in university teaching, 2015), by Maura Lerga and Eduard Aibar (<http://hdl.handle.net/10609/38241>).

Students commonly use Wikipedia as a source of information when working on their bachelor's and master's degree final projects. If they consult it to carry out a project linking literature and violence against women, they are likely to encounter a lack of entries on women authors and their works, or very poor or biased content. Some entries may even **entrench and reproduce** elements of **structural and symbolic violence against women**, or, more seriously, contain literary interpretations that **normalise and justify** the literary representation of **male violence**.

Given the educational potential of the many possible exercises linked to Wikipedia, we urge the academic community to implement them in order to fix or at least minimise the issues we have just described.

Before going into the details of the exercise, we would like to highlight ten features that every good Wikipedia page should have:

1. The page should start with a clear, rigorous definition of the title concept.
2. The text, of a primarily descriptive nature, should be written using **formal, gender-neutral language**. The **register** should be **encyclopaedic** and rely on the **third person**. There is no room for personal opinions.
3. The text should **give a balanced account of different viewpoints and include a gender perspective**. If you are writing about a controversial topic, you will need to present all stances on the matter.
4. The entry should provide **enough information** for readers with no prior knowledge of the topic.
5. The entry should be **structured in different sections** and should have a **common thread**. It is not about producing a list of statements, but about building a story.
6. The **information should be cited** and drawn from **reliable sources** (published and with no conflict of interest regarding the topic).
7. Wherever possible, the page **should include images**. Keep in mind that you can only use those under a CC BY SA³ license or higher.
8. If you are improving an existing entry, **the result should combine the information that was already there and the information that you have added**. Make sure to maintain a **coherent** story.
9. The opening text is always a one- or two-paragraph **introduction** setting out the most important points, to be expounded on later.

3 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/es/legalcode.ca>.

10. You should **insert internal links** (to other Wikipedia entries) when naming key concepts or concepts that allow readers to dig deeper into the topic, to make their browsing experience easier.

Basic description

The aim of this exercise is for students to create a Wikipedia page on a **relevant** author or literary work that depicts violence against women. The entry must be **original** and **pertinent**, strictly adhering to the **conventions of encyclopaedic writing**. Therefore, the information must come from eminently academic sources. By preparing the entry, students are expected to develop the following competencies:

1. The ability to search for, select and process information, and manage documentary sources effectively.
2. The ability to construct concise, cohesive and convincing expository discourse that draws on consulted sources and presents them in a dialogical manner.
3. The ability to think and reflect critically about knowledge in all its dimensions, showing intellectual, cultural and scientific concern and a commitment to rigour, honesty and quality.
4. The ability to exercise active citizenship and individual responsibility with a commitment to democratic values and sustainability.
5. The ability to show in their own work an ethical, responsible and respectful attitude towards natural, social, epistemological, cultural and gender diversity, as well as to recognise the integrity of others' work.

If the entry already exists in another language, it is important to ensure that the proposal is not a mere translation, that it includes new information (content, links and citations) and that it is properly updated.

Methodology

The activity should be carried out in the following stages:

1. Presenting, justifying and discussing the entries in the classroom. Each student will present the topic of their entry and justify their choice, focusing on the relevance and innovativeness of their proposal. They will also have to explain what sources they intend to base it on. Their classmates should ask questions, make suggestions and offer words of warning (provided that these are well-founded) under the supervision and guidance of the teacher. This exercise can be done in smaller

groups if there are many students, or with the whole class. Before holding the discussion sessions, students should be provided with key information by means of a digital communication channel shared by everyone, following a template. How much time is spent on each student and discussion, and thus the number of sessions, will depend on the number of students.

2. Creating an editor account. If they have not contributed to Wikipedia before, the students will need to create an editor account for themselves. To do so, they should follow the instructions on the **Create account** page.⁴
3. Writing and publishing the entry. Students should be given around three weeks to write up their entry, while integrating the observations made by their classmates and teacher. After publishing the page on Wikipedia, they will share the link with their classmates (via the chosen digital channel) and submit the entry as a PDF to their teacher (downloadable).
4. Group session to discuss the content of the entries and what it was like to write them.
5. Optional activity to improve the entry of fellow classmates. If this is done, students should send a document with evidence of the improvements they have made to the teacher. (Even though these will show up on the page, having this document will make correcting the activity easier).

Assessment

Using an assessment rubric is particularly beneficial in this exercise. It should be given to students at the very beginning of the activity so that they can use it as a road map. It should cover the key components of a good Wikipedia entry:

- Relevant topic
- Original topic
- Quality content (interpretive and synthesis skills)
- Effectiveness in disseminating information
- Rigorous use of concepts and treatment of violence against women
- Expository discourse
- Structure
- Openness (internal and external links)
- Citations section
- Images

⁴ https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Special:CreateAccount&returnto=Wikipedia:Why_create_an_account%3F.

Importantly, the teacher should assess the entry as it appears in the PDF given to them by the student, as online Wikipedia entries can be edited at any time.

4.3 Research Diary or Reading Diary

Basic Description

As students research and write up their essay or paper on the subject at hand, one good idea is for the teacher to ask them to prepare a text that is more **creative, personal and unconstrained**, in which they compile pieces of information, findings, intuitions, doubts, hypotheses and speculations: a diary.

Given the characteristics of the discipline in which this guide is framed (i.e. literary studies), there are two possible types. These are not mutually exclusive, but rather complement each other: the **research diary** and the **reading diary**. The difference between them is in the name. A research diary is a document in which students systematically compile the various ideas, impressions, reflections and data they come up with during their research (making it broad in nature). In turn, a reading diary can be for creative writing based on the works they read. This diary usually contains entries with information, impressions, opinions and references about literary works of fiction. It can open spaces for more subjective expression linked to the student's experiences, sensibility, tastes, emotions and feelings. If a student decides to submit a paper or essay in which they state the position from which they have carried out their **situated reading**, this type of reading diary can be especially useful, as it encourages them to express their experiences of suffering or inflicting violence. It can therefore be the ideal framework for students to self-reflect and identify their own position of privilege or subalternity from an intersectional perspective. Despite their differences, these two types of diary can complement each other and, in any case, either of them can be used for the same idea.

One of the goals of these diaries is for students to document the information they find in the literary works they are analysing and any critical and theoretical texts they read. They can also write down questions, apprehensions, feelings of discomfort, connections to life experiences and reflections on how to identify and problematise the literary representation of male violence, as well as notes about conversations with classmates and comments made by the teacher. Considering the massive amount of reading that students have to do and the long research process, diaries will help them to order any ideas, reflections and impressions that come to them throughout the process

and to compile insights that may later aid them in their literary analysis. It does not, therefore, add to their workload in any way.

Another goal is to make it easier for students to present the methodology they used in their research: if a final report is requested for evaluation, they will have detailed qualitative information on how they carried out their analysis. Because these diaries contain reflections on how the research process unfolded and why a certain avenue of analysis was chosen, they prompt students to reflect on their own learning. They also highlight the progress made by students in terms of their theoretical knowledge, reading practices, academic writing proficiency and analytical skills.

Given their difference in nature, it is our opinion that research diaries can be assessable, while reading diaries are better treated as a personal tool for the student, who will only share it with the teacher if they feel it is appropriate.

Methodology

Both the form and content of the diary can vary. Whatever the form, it is important that it contains dated entries and, if works are commented on, properly cited references. The writing of the diary should also be consistent, with similarly structured entries made at regular intervals. This way, the diary can contain different types of information but still adhere to this model:

- The different research steps followed, with the option of describing any incidents, obstacles or shortcomings that have been encountered.
- References to works consulted or read, whether literary or theoretical. In both cases, there may be direct quotations, which should be accompanied by a full reference for future consultation and for preparing the references list.
- Impressions, ideas or reflections on either of the two previous steps, which can later be used to justify some aspects of the research and the student's position as a researcher and to prepare the discussion or conclusions.
- Ideas for future or broader lines of research.

Assessment

We recommend assessing this tool in terms of the length of the text, the frequency and length of the entries, the number of works consulted, the diversity and depth of the aspects discussed, the ability to ask questions, self-assessment and self-reflection, and language use. If a rubric is used, it should address all these parameters.

5 Glossary

The purpose of this glossary is to provide a concise definition of terms and concepts that may be useful for carrying out research that embraces a gender perspective and, more specifically, deals with the representation of violence against women and girls in works of literature. The list is not meant to be exhaustive, nor does it attempt to settle controversies around concepts on which there is no consensus.

If you are unable to find a new term, you can search for it a neologism database or in the *Multilingual Dictionary of New Words* <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/31af73d7-8e5f-11e9-9369-01aa75ed71a1>. The document *Estrategia estatal para combatir la violencia machista 2022-2025* includes a glossary of Spanish terms that you may also find useful (2022, 271-9).

Aesthetic violence: put forth by Naomi Wolf in *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Against Women* (1991), this is a type of **systemic** violence that particularly affects women, who are under more social pressure to be young, beautiful and slim, which pushes them to make their bodies fit the normative model and into the clothes that go along with it. This form of violence begins as early as childhood in many schools (as bullying) and is expressed in forms of **micro-violence** that are difficult to manage because they belong to the order of intimacy and are expressed in such normalised ways that they are often neither noticed nor questioned. According to UNESCO data, physical appearance is one of the top reasons for bullying among peers, and workplace discrimination also occurs on the basis of size (sizeism). There is a current trend towards reclaiming the existence and beauty of **non-normative bodies** (body positivism) and the reappropriation of the **right to one's own body**.

Ageism: attitude of contempt, discrimination and/or exclusion towards a person or group on the basis of their **age**. This applies especially to **older people**, who in some societies may be marginalised when they are no longer productive for the group. It can also apply to children and young people who are belittled, excluded from social participation or not allowed to take part in decisions that affect them. Ageism is also expressed differently in terms of gender; in many societies, older men are respected more than older women. An example of this in our society is the different job opportunities for men and women in film and television as they grow older or start to show grey hair and other signs of ageing.

Aggressor: person who commits aggression. The word **perpetrator** is also used to refer to someone who, by means of their actions, causes harm or injury to another (victim or survivor).

Androcentrism: **male-centred** view of the world and culture. It gives men a central or leading role in historical events, to the detriment of women, whose importance is minimised, made invisible or neglected.

Consent: institutional definitions relate consent to permission, acquiescence, common approval and the deliberate, conscious and free agreement to take part in a given act. With respect to violence against women, however, it is necessary to broaden the definition to include a reflection on **what consent is not**, since women's silence or lack of clear expression of will in a violent situation has often served as a basis for **exonerating** the person or persons who committed the assault. To the lexicographical definitions of the term, therefore, we add the need, when speaking of consent, to consider it as the act of **setting personal and interpersonal boundaries**,

and also respecting those of others. Boundaries provide the temporal and contextual framework that stipulates, in that place and time, what is or is not consensual. The UN stresses the need to promote a **culture of consent** in order to end **rape culture**.

Cryptogyny: a synthesis of the Greek words *crypto* (to hide) and *gyné* (woman), this neologism was proposed by Begonya Pozo and Carles Padilla (2021) to designate the **obliteration** or **diminishment** of contributions made by women in hegemonic spheres in which salience and visibility are important. This cultural practice, paradigmatic of **symbolic violence**, is pervasive in traditional literary canons.

Domestic violence: term formerly used to denote violence against women. It now refers to violence that takes place in the home, especially between family members, regardless of the gender of the people involved in the system or act of violence.

Dominance: situation in which one individual or group in a superior hierarchical position has the privilege of imposing their ideas or will on another individual or group. In patriarchal systems, **male dominance** is the power of men over women and other subordinated gender positions, which can be expressed in different forms of violence, including symbolic violence. Male dominance has at its core the differentiation and stereotyping of male and female roles, a system whereby men are considered subjects and women, objects or passive subjects. In this system of relations, male dominance is legitimised and justified by the androcentric worldview inherent to patriarchal systems.

Emancipation: act of a person or group by which they free themselves from any form of subjugation or oppression in order to attain the economic, social, political, cultural or equal rights that have been denied to them. Women's **liberation** or emancipation refers to the historical process or social movement that has been demanding women's rights and gender equality since the late eighteenth century in Europe and the United States to liberate or emancipate the female condition, which throughout history has been one of subordination to men.

Essentialism: assumption that a person or a group has certain invariable conditions, roles and attributes associated with them by nature. This **ideology**, which is in no way based on scientific criteria – which are themselves contextual, historical and cultural – confuses condition with category and thus encourages classist, racist and sexist **discrimination** and attitudes. Essentialism has been a subject of debate within the feminist movement itself and feminist criticism, since some interpretations with laudatory or positivising intentions (for example, those that relate all women to certain desires

or practices) have been accused of unintentionally reifying the homogenising and stereotypical vision of women that is typical of patriarchal discourse.

Ethnocentrism: looking at **other people's** social, cultural or ethnic realities from the perspective of one's own cultural values and parameters. This often unconscious practice reinforces imaginaries and discourses on **otherness** and carries the danger of fostering racist or supremacist attitudes and feelings of incomprehension and contempt towards realities or groups that are not our own. Overcoming ethnocentric perspectives has led to a term such as 'white slavery', used to designate a form of male violence, being replaced today by 'trafficking in women'.

Fatphobia: hostile, disdainful and exclusionary attitude and behaviour towards a person or group because they are heavier than prescribed by certain medical or aesthetic parameters. After gender, age and phenotype, **weight** is the factor that causes the most **discrimination**. It is one of the ways in which **people's bodies are controlled** in our contemporary society, built on models of beauty that make being slim the ideal or normative standard. It is a form of **aesthetic violence**.

Femicide: term coined by the feminist writer and activist Diana E.H. Russell in 1976, introduced and developed in Latin America by the Mexican feminist anthropologist Marcela Lagarde, who used it to designate the extremely gruesome violence perpetrated against women in **Ciudad Juárez**, mainly immigrants working in textile factories on Mexico's northern border.¹ Lagarde pushed for the creation of a Special Commission on Femicide in Congress to investigate the murder of women in Ciudad Juárez and she directed the Diagnostic Investigation on Femicidal Violence in the Mexican Republic. The study concluded that femicide is not exclusive to Ciudad Juárez and, as has been shown, to Mexico either. Rita Laura Segato has argued that the femicides in Ciudad Juárez are crimes of a new mode of warfare (2014; 2016). She also argues in *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez. Territorio, soberanía y crímenes de Segundo Estado* (The writing on the body of

1 Verónica Gago explains: "Ciudad Juárez expands beyond Mexico because it functions as a sort of laboratory, anticipating how a certain labor and migrant energy of women expresses a political dynamism (a set of historical struggles) to escape from domestic confinement, of which transnational capital takes advantage. It is a desire for escape that the capitalist machine exploits, using the yearning for popular prosperity as fuel in order to translate it into dispossessive forms of labor, consumption, and debt - at its peak, becoming the femicidal machine" (2019, 32; Authors' translation).

murdered women in Ciudad Juárez. Territory, sovereignty, and crimes of the Second State, 2006) that the perpetrators of femicides conceive of women's bodies as "the privileged support for writing and broadcasting [a] violent and instructive message that counts on the intensification of media violence against them as an 'ideological arm of the strategy of cruelty'" (Gago 2015). The term is now used in other geographical contexts to designate gender-related killings of women, whether they occur in public spaces or in the woman's domestic or family sphere.

Feminism: term used to describe the various **social and political protest movements** that demand gender equality and women's rights in all areas of life, with the aim of eliminating the inequality they face. The feminist movement promotes action through individual and collective practice. Interrelated **feminist theories** have been developed in social, humanistic and natural sciences, making it possible to revise, denounce and rethink social categories in the definition of the position of men and women. The feminist movement is considered to have started in Europe at the end of the eighteenth century. It has since gone through various waves and seen a diversity of approaches pursued within it.

Gender: analytical category referring to the process of **social and cultural construction** of what is understood as feminine and masculine in each society and time in history. The category describes the process by which, in each society, different skills, abilities, duties and obligations are culturally assigned to people according to their sex. The term also indicates that gender acts as a principle for **interpreting and ordering** the (natural and social) world in a **hierarchy** between genders that places the masculine principle in a superior position with respect to the feminine, structuring societies this way and favouring unequal access to material, ideological and symbolic resources. **Power relations** are therefore an intrinsic part of the gender system.

Gender is also part of one's personal identity and includes psychological, bodily, sexual and cultural aspects, assigning roles, expectations, behaviours and attributes to individuals according to their gender assignment or ascription. **Sexuality** is also a key concept in defining gender, as heterosexual marriage and heterosexuality act as an ideal model within the sex-gender system of many societies. This paradigm is referred to by some authors as the ideology of **compulsory heterosexuality**. Gender, moreover, connects with other inequalities, such as phenotype or ethnicity, social class and sexual diversity, thus leading to complex, intersecting and overlapping systems of oppression and privilege.

Gender-based violence: a term used in Spanish law (as *violencia de género*)² to refer to violence against a person or group of people because of their gender. The focus is on gender inequality, and while it does emphasise that women and girls suffer disproportionately from this type of violence, men and boys can also be subjected to it. This term is sometimes used to describe violence against LGBTQI+ populations, referring to violence related to norms of masculinity and femininity or gender norms.

Gender bias: unequal representation of people of different genders in a social context or in areas such as the use of natural and cultural resources, education, politics, the world of work, research, art and religion. In literature, gender bias is highly pronounced in canonical repertoires, for example, as they offer little to no representation of women authors.

Gender binarism: conceiving and classifying sex and gender into **two** distinct, static and opposite absolute **categories** of masculine and feminine, without taking into account the wide range of conditions, identities, roles and attributes or their performativity.

Gender blindness: professional practice or intellectual attitude that disregards the distinct gender conditions, identities, roles and attributes in any field of human activity. In the field of literature, it occurs when studies or criticism of a literary work, for example, do not acknowledge the agency of female characters. Gender blindness is particularly pronounced in the writing of war stories; the literary representation of war events has traditionally obliterated the role of women. One author who exposed this traditional gender blindness is Svetlana Alexievich in *The Unwomanly Face of War* (1985).

Gender identity: a person's **perception** of their **own gender** based on society's system of categorisation. In most societies there is a basic binary gender division between men and women, but some societies also have a third gender or more. In our society today, a person can identify as male, female, gender fluid or non-binary, although most institutional identity mechanisms (such as the passport) only allow for the binary male-female option. Gender identity may correspond to the gender assigned at birth or it may differ from it. In the first case, people are referred to as being **cisgender**, while in the second they are referred to as being **transgender or non-binary**. Gender identity should not be confused with **sexual identity**

² As we discussed in Section 2, Catalan legislation uses the term 'male violence' (as *violència masclista*), which is what we have used in this guide.

(a person's perception of themselves in terms of their sexuality) or **sexual orientation** (the sexual inclination towards people of a particular sex or gender).

Gender perspective: critical approach to reality focusing on the construction of the gender category, power relations and inequalities between men and women. This perspective is an **intellectual and political lens**, as it is based on the knowledge produced by gender studies throughout the history of feminism (by feminist scientists and other critical currents) and aims to **raise public awareness** in order to end gender inequalities, which are understood to be the product of a historical, social and cultural process. Adopting this perspective implies counteracting other viewpoints that are presented and accepted as neutral or objective but actually serve to reproduce, normalise and solidify gender inequalities. When developing a planned action (law, policy or programme), it involves assessing the implications for women and men.

Honour: moral quality of self that is based on the collective values of honesty and integrity and which seeks recognition and respect from others in the form of reputation. Historically, women's honour has been predicated on **virginity** and **chastity**, i.e. **control** over their **sexuality** and **reproduction**. Women's honour is socially controlled because its loss affects not only the woman's reputation, but also her entire family group, which is impacted by the shame of the events. In many social contexts, **survivors of sexual violence** are still **stigmatised** and **blamed** for the violence they have suffered (they may even be disowned by their husbands) because, according to patriarchal traditions and customs, they have lost *their honour*. The stigma and social isolation of women who have suffered sexual violence *because they have lost their honour* often also involves the child born of rape. Thus, in many war contexts, the rape of women becomes a **weapon of war** against the enemy. In some countries, while rape is prosecuted by law, cultural, religious and social codes that *purport to preserve women's honour* force the survivor to marry her rapist.

Intersectionality: conceptual framework developed theoretically by Kimberlé Crenshaw (1989) based on the need to study the overlap of **various strands of oppression, discrimination and dominance** experienced by certain social identities and groups on the basis of sex, gender, class, ethnicity, physical constitution, origin, religion, (dis)ability, language and age, among others. Applying this perspective, **Black American feminism** sought to challenge the supposedly universalist feminism of white Western women. Crenshaw showed that the oppressions experienced by black women in the United States were different from those experienced by white women and

black men, in that they encompassed two intersecting forms of oppression that the latter groups did not suffer. In addressing male violence and its cultural representations, it is key to adopt an intersectional perspective in order to identify how various **biological, social and cultural categories** interact, modifying injustices and inequalities towards a person or group.

Lesbophobia: aversion to lesbianism or lesbians either as individuals, couples or social groups. It can include prejudice, forms of contempt and discrimination or violence against them, whether symbolic, psychological or physical, on the basis of their sexual orientation and gender expression. Lesbophobia is a form of sexism that intersects with homophobia but has specific implications because it involves double discrimination against women for being women and for being homosexual. Thus, lesbians are sometimes subjected to lesbophobic attitudes not only by heterosexual men and women, but also by homosexual men and bisexual people. Bisexual women prefer the term **biphobia** to refer to the prejudice they face because of their sexual identity, just as certain people who identify as transgender prefer the term **transphobia** to express the discrimination and violence they face. Lesbophobia, biphobia and transphobia, like homophobia, refer to discriminatory attitudes held by heteronormative sexual identities.

Male chauvinism: set of ideas, attitudes and practices based on the belief that men are superior to women. This ideology underpins a type of masculinity that authorises and justifies the **aggressive, controlling and subordinating** attitudes and actions of some men against women and girls.

Male violence: term used to describe violence perpetrated against women and girls because they are women or girls. It is underpinned by the patriarchal system and male chauvinism, which generate and justify men's behaviour and abuse of power over women. The concept recognises women's rights as human rights and includes physical, economic or psychological violence that may result in physical, sexual or psychological harm or suffering to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or private life.

It is a type of systemic violence that occurs in situations of unequal power, favouring certain social groups beyond the interaction between perpetrator and victim. It can take various forms, namely physical violence, psychological violence, sexual violence, sexual abuse, economic violence, digital violence, institutional violence, obstetric violence, second-order violence, vicarious violence and symbolic violence.

Mansplaining: word used to designate the action and effect of a man explaining something in a paternalistic or condescending manner, flaunting his supposed intellectual superiority, to a woman as if she were clueless about the topic, even though she is knowledgeable about it, possibly even more than he is (Enguix 2023). It came into widespread use after Rebecca Solnit's book *Men Explain Things to Me* (2014), in which she recounts an experience in which a man attempted to explain and recommend a book that he had read without letting her speak, making it impossible for her to tell him that she was the author of the book he was talking about.

Masculinities: set of qualities, attributes, roles, experiences, practices and behaviours associated with being a man according to the social conventions of each culture. The term is used in the plural to make it clear that masculinity is not natural but a matter of **cultural constructions that change** within societies and throughout history, and to show that there can be many ways of inhabiting masculinity. The term first emerged in the *Critical Studies of Men and Masculinities* that began to be conducted from a gender perspective in the late 1980s. These studies show that masculine identities vary not only according to time and place, but also to factors such as age, social class and ethnicity. The term is also used to **advocate models of masculinity that provide an alternative or run counter to the hegemonic model** that has traditionally defined one type of masculinity (aggressive, dominant in the public space) as opposed to a femininity that is seen negatively. In other words, **masculinities** that are **critically aware of their condition and position of gender privilege, becoming allies in the fight against misogyny, homophobia and the arrogance implicit in the model of patriarchal masculinity**.³

Micromachismos: Spanish term coined by Argentinian psychologist Luis Bonino (1996) to refer to the various ideas, attitudes and practices of **discrimination** against women and girls that take place in both public and private spheres and are seen as legitimate by those around them because they are socially normalised. As they are **subtle** in nature and deeply engrained in **everyday life**, they are often harder to identify as forms of dominance and violence. For this reason, *micromachismos* often go unchallenged and are not met with social rejection. However, because they are normalised, they are the basis for other, more obvious or aggressive forms of male violence, such as physical abuse, sexual abuse and psychological abuse.

³ For more on this, see the Spanish-language report *Comparativa internacional en políticas de masculinidades* (International comparison of policies on masculinities) (2021).

Misogyny: form of male violence based on an aversion to, disdain or hatred for, or the denigration or objectification of women and all that is represented by the female condition. Unlike sexism and male chauvinism, misogyny does not advocate the superiority of men over women, but rather the need for men to free themselves from female dependence and influence.

Patriarchy: form of social, political and economic organisation built on the principle that men are the **political and legal authority**, creating and justifying a system of power relations and gender inequality. At its core is the father's (or other men in the group's) dominance over the women in his family and control over their sexuality. The system reserves leading roles for men in the public sphere, where they exercise power and control, and relegates women to the home and the role of childbearing. Patriarchal structures often intersect with multiple strands of oppression, which is why compound terms such as 'capitalist patriarchy' and 'heteropatriarchy' are often used.

Phallogocentrism: term coined by Jacques Derrida (combining 'phallus', 'logos' and 'centrism') and used in linguistics and social sciences to refer to the **privileging of the masculine** in the use of **discourse** and the **construction of meaning**. It has been a key term in literary and philosophical work on gender to show the application and effects of androcentrism in the construction of discourse.

Purplewashing: term used in feminism to **denounce** the various political and marketing strategies used to promote or clean a person's, company's or institution's image through an appeal to their commitment to gender equality. It is used to expose discourses that are **supposedly feminist**, but in fact promote the **commodification of feminist struggles** or cover up discriminatory attitudes or activities that are xenophobic, racist or LGBTQI+phobic. It is a strategy of **capitalism** and **neoliberalism** (which so readily snuff out subversion and emancipation) that serves economic and class interests and goes against the maintenance of life. It is especially used to expose groups that implement policies or put out messages which, *under the guise* of feminism, work to oppress minority groups that are usually discriminated against because of their ethnicity or culture, accusing them of violence and chauvinism. The word has been used to criticise mainly Western countries that have not achieved real equality between men and women in their societies and yet employ feminist arguments to justify gender-based Islamophobia, while in Latin America it has been expressed mainly with respect to racism against indigenous groups. The term was inspired by the concept of 'pinkwashing', formulated years earlier to refer to political and marketing discourses which, as a ploy to convey an image of tolerance

and modernity, display a positive stance towards LGBT groups, even though the agents involved do not actually share this stance.

Rape culture: set of prejudices, practices, attitudes and discourses protected by patriarchal ideologies, beliefs and power structures that legitimise, normalise and promote asymmetrical gender relations and, in particular, violence and sexual abuse. One of the most common practices is to **justify the rape** of a woman **by blaming her** for the assault, saying that she inevitably provoked the man because of the way she was dressed, the time of day and where she was, and so on. The UN, which stresses the difficulty of eradicating this culture because of its pervasive and entrenched nature, believes that the first step is to **identify it as such**. Among the various measures it proposes to put an end to rape culture is promoting a **culture of consent**.⁴

Reification (or objectification): act of treating a person as an object and source of gratification for oneself. This practice is built on a relationship of inequality, devoid of **empathy** and **recognition** of the person as a human being and a subject with **rights and feelings**. The person who is in a situation of privilege, adhering to the conceptions of ownership and dominance, feels legitimised to treat others coercively and as subordinate beings for personal benefit. This belief about women, which is so prevalent in pornography and advertising, is at the root of many sexual crimes. Rita Laura Segato, who asserts that objectification and the extractivist mindset are the foundation of patriarchal power, has developed the concept of '**pedagogy of cruelty**', which she defines as follows: "I call pedagogies of cruelty all acts and practices that teach, habituate and programme subjects to transmute the living and its vitality in things" (2021, 1). Segato points out that trafficking in women and sexual exploitation are the paradigm of the pedagogy of cruelty.

Resilience: term originally used in physics to refer to a material's resistance and power to return to its original form after being subjected to a force that it cannot withstand. Applied in psychology, it refers to a person's ability to endure and cope with **traumatic situations**. It is also used to refer to a person's ability to respond positively in spite of hardship. It is a form of male chauvinism to assume or demand resilient attitudes from women who have suffered male violence.

⁴ <https://www.unwomen.org/en/news/stories/2019/11/compilation-ways-you-can-stand-against-rape-culture>.

Resisting reader: concept formulated by Judith Fetterley in *The Resisting Reader: A Feminist Approach to American Fiction* (1978), in which she argued that women in literature have traditionally had a male (and often misogynistic) point of view and value system imposed on them against their own subjectivity in the interpretation of texts. Inspired by Elaine Showalter (1971), Fetterley proposes ‘reader empowerment’ by using various narrative codes to **unmask the androcentric and patriarchal ideology** underlying texts, reading paradigms and the classical literary canon.

Revictimisation (or secondary victimisation): practice that forces a woman in a situation of **male violence** to experience **additional suffering or abuse** as a consequence of quantitative or qualitative shortcomings in the interventions performed by the agencies and professionals responsible for her care. It also designates the misguided actions carried out by other agents involved. Revictimisation is perpetrated, for example, by the media when they inappropriately report on a woman who has suffered violence by employing an overly dramatic or sensationalist tone or **using terms or images improperly**. It also occurs when survivors are forced to recount their experiences over and over again to different professionals, thus causing them to relive the trauma they have suffered. In this process, they are often asked questions that **imply value judgements about them or question their actions and the reliability of their version of events**. In this way, they are **victimised twice**: once by the male aggression and once by the system that is supposed to defend them.

Scopophilia (or voyeurism): the obtaining of sexual, voyeuristic pleasure by looking at nude bodies or watching people perform some kind of sexual activity without interacting directly with the observed subject (or the desire to obtain sexual pleasure in this way). It may be associated with exhibitionism. It is a crime if it is done **without the consent** of everyone involved, including those being observed, because it is otherwise an infringement of their **right to privacy**. This practice has been widely discussed in painting and film.⁵

Sexual assault: violation of the sexual freedom and bodily integrity of another person, against their will, through the use of violence, coercion or intimidation. Depending on the legislation of each country, it can be a criminal or civil offence. A turning point in the international legislative framework was UN Security Council Resolution 1820, enacted in 2008, which states that “rape and other forms of

⁵ Jonathan McIntosh provides a good critical analysis of voyeurism in film in *The Ethics of Looking and the ‘Harmless’ Peeping Tom*. <https://www.youtube.com/watch?v=MeS1wHnV5L0>.

sexual violence can constitute a **war crime**, a **crime against humanity**, or a constitutive act with respect to **genocide**” and “stresses the need for the exclusion of sexual violence crimes from amnesty provisions in the context of conflict resolution processes”.⁶

Sexual harassment: offence that involves demanding or requesting sexual favours (from touching to full intercourse) in work, teaching or other contexts, and is inflicted on a person in a situation of intimidation, hostility, discomfort or humiliation. Harassment can be **verbal** or **non-verbal**. In Spain, it was included in the Penal Code in 1995. Catharine MacKinnon’s book *Sexual Harassment of Working Women* (1979) was key to the criminalisation of the offence.

Sexuality: term referring to the set of experiences, practices and feelings linked to **sex** and **sexual instinct**. Sexuality is a complex universe that encompasses four main interacting aspects: biology, psychology, society and ethics. The World Health Organization (2006) defines human sexuality as follows:

Sexuality is a central aspect of being human throughout life and encompasses sex, gender identities and roles, sexual orientation, eroticism, pleasure, intimacy and reproduction. Sexuality is experienced and expressed in thoughts, fantasies, desires, beliefs, attitudes, values, behaviours, practices, roles and relationships. While sexuality can include all of these dimensions, not all of them are always experienced or expressed. Sexuality is influenced by the interaction of biological, psychological, social, economic, political, cultural, ethical, legal, historical and religious and spiritual factors.

Symbolic violence: violence committed indirectly through symbols, values and beliefs that justify and legitimise structural violence. It is carried out depending on the social position of each member of the hierarchy and is enshrined in unconscious or tacit acts and modes. Symbolic violence is represented by discriminatory actions that justify and legitimise the ethnic, cultural, gender or religious superiority of the dominant figure or group. Symbolic violence is an instrument of social control that serves to maintain the current social order, but it can also accelerate and legitimise direct violence. The term was coined by Pierre Bourdieu and has progressively replaced the term ‘**cultural violence**’, first formulated by the Norwegian sociologist Johan Galtung in 1969.

⁶ <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CAC%20S%20RES%201820.pdf>.

Systemic violence: violence used structurally by a system that favours certain social groups, regardless of the specific interaction at any given time between a perpetrator and a victim. It is also called **structural violence**, which Johan Galtung (1969) defined as violence that is supported by a social structure, harms a person or social group and prevents them from achieving what they need or even from exercising their individual and collective rights. It thus occurs in societies with hierarchical power relations between dominant and dominated subjects.

Smurfette principle: concept formulated by Katha Pollitt in *The Smurfette Principle* (1991) and developed by feminist and post-feminist theories to describe the phenomenon that occurs when literary works and other fictional products (comics, films, television series, video games) feature an eminently androcentric worldview. The male world constitutes the norm of the diegetic universe, which portrays gender roles in a very marked way. In these productions, men are the main protagonists and all have some defining characteristic (in the case of the Smurfs, a trait that makes them different and unique from one another: Papa Smurf, Jokey Smurf, Harmony Smurf, etc). There is only one female member, Smurfette, whose distinctive feature is that she is the only girl or woman. As she is isolated from other female Smurfs, she cannot establish bonds of sisterhood. Moreover, she is marked by very limiting gender stereotypes and is also objectified because she must be young and beautiful. The female figure becomes a complementary character who is usually the object of male desire, often the cause of dispute between competing men and, on many occasions, represents the damsel in distress trope. In some cases she does not even have a name and appears only as 'the girl'. As for Smurfette, the diminutive morphology used in her name infantilises and diminishes her even more in relation to her peers.

Sororitat (in Catalan) / Sororidad (in Spanish): neologism created by feminist activists and thinkers to express the **solidarity** or **sisterhood** among women (from the Latin *soror*: 'sister'). The term describes a close bond between women based on common experiences, interests and concerns in a social and political context of discrimination in patriarchal societies. It is an ethical, political and practical dimension of contemporary feminisms.⁷

⁷ Amidst the surge of feminist mobilisations in the 2010s, the word *sororitat* was named Catalan neologism of the year for 2018, following a popular vote in a contest organised by Pompeu Fabra University's Neology Observatory and the Institut d'Estudis Catalans (Institute for Catalan Studies).

Subordination: condition of being subjected to the authority or dominance of a superior person, social group or institution. In the patriarchal system, it refers to the treatment of women as inferior beings and as objects defined by the universal masculine, which is the subject.

Survivor: in the context of male violence, the term ‘survivor’ is now often used in place of ‘victim’ to refer to people who have survived an experience of violence, as a way of recognising, healing and empowering survivors of abuse. The phrase ‘**from victim to survivor**’ emphasises the process, to avoid essentialising the category of victim and to highlight people’s proactivity and resilience to overcome their victimhood. However, there are also perspectives that criticise the excessively optimistic and individualistic views implied by some uses of the term, in that the survivor is denied her victimhood and expected to recover from the trauma, instead of accepting the weakness and vulnerability that she may, and has the right to, feel. The capitalist system is **denounced** for treating victimhood as a condition to be overcome in a short period of time; this is not optional, but a compulsory process that involves a determination to ‘change the victim mentality’. Thus, a failure to complete this transformation translates into **blaming the victim** (especially those who have not survived, who are blamed for not having fought hard or well enough) **or the survivor**, which from an individualistic perspective makes them the cause of their own suffering, as if it were a personal choice and as if one’s **mentality** were the only barrier for victims to stop being victims.

Transphobia: also known as **cissexism**, **transprejudice**, and **transmisogyny** or **transandrophobia** (referring to transphobia against trans women and trans men, respectively), is the discrimination, segregation, intolerance, or attitude and expression of negative feelings towards transgenderism and transgender people, i.e. against individuals or groups because their gender identity does not correspond to the sex assigned to them at birth. This behaviour can also manifest as homophobia against transgender people, resulting in a type of double discrimination.

Victim: person who is the target of one or more forms of violence. With respect to male violence, it includes not only the women who suffer the effects of the various forms of violence and harassment, but also the people close to them who are also targeted. We speak of **secondary victims** when the male violence extends to family members, friends or work colleagues who help the victim, whom the aggressor may harass or intimidate to dissuade them from doing so. The term **vicarious victims** is used to refer to victims of **vicarious violence**,

which is a form of violence in which harm is inflicted on a woman by hurting the people most precious to her, such as her children, parents, sisters, etc. In this way the abuser hopes to continue forcing the woman to submit to and tolerate his demands or, by keeping her alive, to perpetuate the abuse by ensuring permanent and irreversible damage. The term vicarious violence was first coined by psychologist Sonia Vaccaro almost a decade ago. It comes from the concept of 'vicarious', which refers to one individual performing a function in place of another.

Violence: threatened or actual abuse of force or power against oneself or another to compel an action or a lack thereof. Violence can take various forms (physical, psychological, symbolic, structural) and causes, or is very likely to cause, injury, death, psychological damage, developmental impairment or deprivation.

Violence against women and girls: according to the UN, any act of gender-based violence that results in, or is likely to result in, physical, sexual or mental harm or suffering to women and girls, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life. Violence against women and girls encompasses, but is not limited to, physical, sexual and psychological violence occurring in the family or within the general community, and perpetrated or condoned by the State.⁸

⁸ <https://www.unwomen.org/es/what-we-do/ending-violence-against-women/faqs/types-of-violence>.

6 **Suggested Literary Works for Study**

In this section we offer a list of literary works that deal with violence against women in some way. In order to facilitate academic research on these texts, we have also provided references to studies on them.

In some cases we have also references provided are for the editions available at the time the guide is published. In the case of translations, it should be noted that the date of the English edition is given, not the date of the first edition in the original language. Literary works appear in bold type; the studies that comment on them are listed directly below the relevant work, in roman type.

Albinati, E. (2019). *The Catholic Church*. Transl. by A. Shugaar. London: Picador.

landoli, G. (2018) «L'eterno ritorno del 'vero uomo': *La scuola cattolica* di Edoardo Albinati come artefatto contenitivo del male». *Spunti e Ricerche*, 13, 64-83.

Mandolini, N. (2019). «Rivisitare la pratica femminista del 'partire da sé': auto-fiction al maschile e femminicidio in *La scuola cattolica* di Edoardo Albinati». *Romance Studies*, 37(3-4), 171-87.

Almada, S. (2020). *Dead Girls*. Transl. by A. MacDermott. Edinburgh: Charco Press.

Oggioni, M. (2022). «Femicidios, paranoia e impunidad. Las marcas del neopolicial en *Chicas muertas* (2014) de Selva Almada». *Lectora*, 28, 365-80.

Tornero, A. (2019). «Femicidio, literatura testimonial y yo autoral en *Chicas muertas*». *Confabulaciones*, 2, 39-57.

Ang, L. (2003). *Butcher's Wife*. London: Peter Owen Publishers.

Hu, L.-Lung. (2019). «The Insanity Plea in *The Butcher's Wife*». *Open Library of Humanities*, 5(1), 1-15.

Atwood, M. (2011). *The Handmaid's Tale*. London: Vintage Classics.

Callaway, A.A. (2008). Women Disunited: Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale* as a Critique of Feminism. San José State University. https://scholarworks.sjsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://scholar.google.es/&httpsredir=1&article=4501&context=etd_theses.

Dinucci, T. (2011). The Body of Margaret Atwood: Sex Work and Prostitution within Margaret Atwood's *The Handmaid's Tale*, Oryx and Crake, and The Year of the Flood. Bucknell University. https://digitalcommons.bucknell.edu/honors_theses/9.

Bendicho, N. (2022). *Dead Lands*. Transl. by M. Tennent and M. Relación. Dundee: 3TimesRebel.

Bolaño, R. (2009). *2666*. Transl. by N. Wimmer. London: Picador.

Christie, B. (2016). *A Book for Her*. London: Cornerstone.

Couto, M. (2016). *Confession of a Lioness*. Transl. by D. Brookshaw. New York: Picador USA.

Cunha, K. Zaine Pereira da (2019). A resistência das leoaas em *A confissão da leoa*, de Mia Couto. Universidade Federal do Tocantins, Porto Nacional. <http://hdl.handle.net/11612/3637>.

Moreira Ribeiro, O. (2021) «Mulheres, direitos e cultura: Leituras da condição feminina em Mia Couto». *Revista de Letras*, III(1), 115-33.

Doyle, R. (1997). *The Woman Who Walked into Doors*. London: Vintage.

Boller, A. (2017). «Women, Violence, and Silence: Roddy Doyle's *The Woman Who Walked Into Doors*». McAteer, M. (ed.), *Silence in Modern Irish Literature*. Leiden: Brill, 122-32.

Mildorf, J. (2005). «Words that Strike and Words that Comfort: Discursive Dynamics of Verbal Abuse in Roddy Doyle's *The Woman Who Walked Into Doors*». *Journal of Gender Studies*, 14(2), 107-22.

El Hachmi, N. (2011). *The Last Patriarch*. Transl. by P. Bush. London: Serpent's Tail.

El Saadawi, N. (2015). *Woman at Point Zero*. Translated by S. Hetata. New York: Zed Books.

Gendry-Kim, K.S. (2019). *Grass*. Montreal: Drawn and Quarterly.

Kandasamy, M. (2018). *When I Hit You*. London: Atlantic Books.

Kang, H. (2016). *The vegetarian*. Transl. by D. Smith. London: Granta Books.
Beeston, A. (2020). «The Watch-Bitch Now: Reassessing the Natural Woman in Han Kang's *The Vegetarian* and Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(3), 679-702.

Kawakami, M. (2021). *Breasts and Eggs*. Transl. by S. Bett and D. Boyd. London: Picador.

Abe Austad, R. (2016). «Invoking affect in Kawakami Mieko's *Chichi to ran* (*Breasts and Eggs*, 2008): Higuchi Ichiyō, playful words and ludic gestures». *Japan Forum*, 28(4), 530-48.

Buriticá Alzate, J. (2020). «Embodiment and Its Violence in Kawakami Mieko's *Chichi to ran*: Menstruation, Beauty Ideals, and Mothering». *Japanese Language and Literature: Journal of the American Association of Teachers of Japanese*, 54(2), 515-49.

Kitson, M. (2019). *Sal*. Edinburgh: Canongate Books.

Leyshon, N. (2017). *The Colour of Milk*. London: Penguin Books.

Lucarelli, C. (2004). *Almost Blue*. Transl. by O. Stransky. London: Vintage.

Paoli, M. (2018). «Patriarchal structural violence and narrative space in the reader's process of identification with female characters in Italian crime fiction». *Spunti e Ricerche*, 33, 45-63.

Mahmoody, B.; Hoffer, W. (2004). *Not Without My Daughter*. London: Corji Books.

Matlwa, K. (2008). *Coconut*. Johannesburg: Jacana Media.

Nichols, N.T. (2021). «Intimate Violence and Sexual Assault in Kopano Matlwa's *Coconut*: Carving Spaces of Feminist Liberation in Post-Apartheid South African Literature». Holland, Mary K.; Hewett, H. (ed.), *#MeToo and Literary Studies. Reading, Writing, and Teaching about Sexual Violence and Rape Culture*. New York: Bloomsbury, 187-98.

Melchor, F. (2020). *Hurricane Season*. Transl. by S. Hughes. London: Fitzcarraldo Editions.

Ávalos Reyes, M.E. (2020). «Temporada de Huracanes de Fernanda Melchor: Una lectura del cuerpo desde el terreno del chisme y la abyección». *Connotas. Revista De Crítica y Teoría Literarias*, 19, 53-70.

Godínez Rivas, G.L.; Nieto, L.R. (2019). «De torcidos y embrujos: *Temporada de Huracanes* de Fernanda Melchor». *Anclajes*, 23(3), 2019, 59-70.

Navarro, B. (2021). *Empty Houses*. Transl. by S. Hughes. London: Daunt Books.

Moss, S. (2021). *Ghost Wall*. London: Granta Books.

Oates, J.C. (2004). *Rape. A Love Story*. New York: Carrol & Graf.

Blankenhaus, S.M. (2017). «Rape: A Love Story? Representations of Rape in *Disgrace*, *Cereus Blooms at Night*, *Atonement*, and *Rape: A Love Story*». Lund

University, Lund. <https://lup.lub.lu.se/luur/download?fileOI-d=8919600&func=downloadFile&recordOId=8919598>.

Penfold, R.B. (2006). *Dragonslippers: This is What an Abusive Relationship Looks Like*. New York: Grove Press.

Restrepo, L. (2020). *The Divine Boys*. Transl. by Carolina de Robertis. Seattle: Amazon Crossing.

García Moreno, M. (2019). Desmontando al monstruo. Una interpretación de la novela *Los Divinos*, de Laura Restrepo. Universidad de Sevilla, Sevilla. <https://hdl.handle.net/11441/92757>.

Rivera Garza, C. (2023). *Liliana's Invincible Summer*. London: Bloomsbury Circus.

Salazar Jiménez, C. (2017). *Blood of the Dawn*. Transl. by E. Bryer. Texas: Deep Vellum Publishing.

Holzer, V. (2021). «(Re)configuraciones narrativas en la literatura contemporánea en Perú y Argentina frente a la violencia contra las mujeres». Espina Barrio, Á.B.; Derwich, K.; Sawicka, M (eds.), *La violencia en América Latina: retos y perspectivas para el futuro*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 231-50.

Satrapi, M. (2011). *Persepolis*. London: Vintage.

Gilmore, L.; Marshall, E. (2010). «Girls in Crisis: Rescue and Transnational Feminist Autobiographical Resistance». *Feminist Studies*, 36(3), 667-90.

Maggi, D. (2020). «Orientalism, Gender, and Nation Defied by an Iranian Woman: Feminist Orientalism and National Identity in Satrapi's *Persepolis* and *Persepolis 2*». *Journal of International Women's Studies*, 21(1), 89-105.

Solà, I. (2022). *When I Sing, Mountains Dance*. Transl. by M. Faye Lethem. London: Granta Books.

Iribarren, T. (2020). «Intertextualidad, subjetividad y violencia en Irene Solà». *Ínsula*, 888, 45-7.

Sosa Villada, C. (2022). *The Queens of Sarmiento Park*. Transl. by K. Maude. London: Virago Press.

Toews, M. (2019). *Women Talking*. London: Faber & Faber.

Una. (2015). *Becoming Unbecoming*. Brighton: Myriad Editions.

Vargas Llosa, M. (2014). *The Feast of the Goat*. Transl. by E. Grossman. London: Faber & Faber

Thays, I. (2011). «Poder, pene, erección, castración y machismo en la obra de Mario Vargas Llosa». *Estudios públicos*, 122, 467-88.

Wood, C. (2019). *The Natural Way of Things*. London: Weidensfeld & Nicolson.

Arizti, B. (2020). «2At home with Zoe»: Becoming Animal in Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*. *Humanities*, 9(96), 1-14.

Beeston, A. (2020). «The Watch-Bitch Now: Reassessing the Natural Woman in Han Kang's *The Vegetarian* and Charlotte Wood's *The Natural Way of Things*». *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 45(3), 679-702.

Authors

Teresa Iribarren holds an undergraduate degree and PhD in Catalan Language and Literature from the Universitat Autònoma de Barcelona and is currently a professor in the Faculty of Arts and Humanities at the Universitat Oberta de Catalunya (UOC). She heads the UOC research group Catalan Literature, Publishing World and Society (LiCMES). She has published research on the translation and reception of literature (most notably by British modernists such as James Joyce, Virginia Woolf and D.H. Lawrence), literature and film, and digital publishing. She is now developing a gender-sensitive analytical framework for interpreting the representation of violence against women and post-violent imaginaries in literature. Her latest book is titled *Narratives of Violence* (2021, co-published with R. Canadell and J.A. Fernández, Ca' Foscari).

Montse Gatell Pérez holds an undergraduate degree in Semitic Languages and Literatures from the University of Barcelona and another in Catalan Language and Literature from the Universitat Oberta de Catalunya (UOC). She also completed a master's degree in Humanities: Contemporary Culture, Literature and Art at the UOC and received her PhD from the Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Her research focuses on contemporary literature, particularly narratives of memory and violence against women. She was chair of the Catalan Women's Institute from 2011 to 2016 and is currently a secondary school literature teacher, a UOC course instructor and a researcher in the field of literary studies.

Jordi Serrano-Muñoz holds a bachelor's degree in East Asian Studies from the Universitat Autònoma de Barcelona, a master's degree in Literary Studies from Leiden University and a PhD in Humanities from Pompeu Fabra University. He is currently a course instructor at the Universitat Oberta de Catalunya (UOC), an adjunct instructor at the University of Granada and an editor of the journal *Asiadémica*. His latest book is titled *East Asia, Latin America, and the Decolonization of Transpacific Studies* (2022, co-published with Chiara Olivieri, Palgrave Macmillan).

Montserrat Clua i Fainé holds an undergraduate degree and PhD in Anthropology from the Universitat Autònoma de Barcelona, where she is currently a professor in the Department of Social and Cultural Anthropology. Her main research focus is the historical construction of sociopolitical categories, political identities, and discourses of inclusion and exclusion. Her research contributions have been published in various books and international academic journals. Her latest book is titled *Áreas culturales. Antropología en un mundo de fronteras* (2022, co-published with Montserrat Ventura and Josep Lluís Mateo, Bellaterra Edicions).

Bibliografía | Bibliografía Bibliography

Obras citadas | Obres citadas | References

- Asensi Pérez, M. (2007). «Crítica, sabotaje y subalternidad». *Lectora*, 13, 133-53.
- Assmann, A. (2013). «Civilizing Societies: Recognition and Respect in a Global World». *New Literary History*, 44(1), 69-91.
- Baker, C.N. (2008). *The Women's Movement Against Sexual Harassment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bonino, L. (1995). «Desvelando los micromachismos en la vida conyugal. Una aproximación a la desactivación de las maniobras masculinas de dominio». Corsi, J.; Dohmen, M.L.; Sotés, M.Á. (eds), *Violencia masculina en la pareja. Una aproximación al diagnóstico y a los modelos de intervención*. Buenos Aires: Paidós, 191-208.
- Bourdieu, P. (2012 [1996]). *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto*. Trad. de M. del Carmen Ruiz Elvira. Madrid: Taurus.
- Brewster, A.; Kossew, S. (2019). *Rethinking the Victim. Gender and Violence in Contemporary Australian Women's Writing*. New York: Routledge.
- Castro, O.; Spoturno, M.L. (2020). «Feminismos y traducción: apuntes conceptuales y metodológicos para una traductología feminista transnacional». *Mutatis Mutandis*, 13(1), 11-44.
- Chattopadhyay, D. (2019). «Can Comic Books Influence Consumer Awareness and Attitude Towards Rape Victims and Perpetrators in India? The Case of Priya's Shakti». *Journal of Graphic Novels and Comics*, 10(1), 28-46.
- Cobo, R. (2019). «La cuarta ola feminista y la violencia sexual». *Paradigma. Revista universitaria de cultura*, 22, 134-8.
- Crenshaw, K. (1989). «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine». *University of Chicago Legal Forum*, 139-67.
- Enguix, B. (2023). «Men Know, Women Listen: Mansplaining, Manspreading and Other Malestream Stories». McGlashan, M.; Mercer, J. (eds), *Toxic Masculinity: Men, Meaning and Digital Media*. London: Routledge, 129-48.
-

- Fetterley, J. (1978). *The Resisting Reader. A Feminist Approach to American Fiction*. Indiana: Indiana University Press.
- Gago, V. (2015). «La pedagogía de la crueldad». *Página 12*, 29 Maig. <https://www.pagina12.com.ar/diario/suplementos/las12/13-9737-2015-05-29.html>.
- Galtung, J. (1969). «Violence, Peace, and Peace Research». *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-91.
- Holland, M.K.; Hewett, H. (eds) (2021). *#MeToo and Literary Studies. Reading, Writing, and Teaching about Sexual Violence and Rape Culture*. New York: Bloomsbury.
- Iribarren, T.; Serrano-Muñoz, J.; Gatell, M.; Clua i Fainé, M. (2023) «La revisión por pares síncrona en el aula virtual: leer críticamente la representación literaria de violencias contra las mujeres». Urbina, S.; Tur, G.; Moreno, J.; Munar, J. (eds), *Tecnologías digitales para una práctica educativa inclusiva y creativa: hacia la competencia digital docente y ciudadana*. Madrid: Dykinson, 235-47.
- Manjoo, R. (2011). *Report of the Special Rapporteur on Violence against Women, its Causes and Consequences*. Human Rights Council. www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A-HRC-17-26.pdf.
- Manzin, G.; Pezzotti, B. (a cura di) (2018). *Women and Violence in Italian Literature. Spunti e Ricerche*, 33 (número monográfico).
- Ministerio de Igualdad. (2021). *Comparativa internacional en políticas de masculinidades*. https://violenciagenero.igualdad.gob.es/violenciaEnCifras/estudios/investigaciones/2021/estudios/comparativa_politicas_masculinidades_.htm.
- Ministerio de Igualdad. (2022). *Estrategia estatal para combatir la violencia machista 2022-2025*. https://violenciagenero.igualdad.gob.es/planActuacion/estrategiasEstatales/combatiViolenciaMachista/docs/EEVM_22-25.pdf.
- Mohajan, H. (2022). «Four Waves of Feminism: A Blessing for Global Humanity». *Studies in Social Science & Humanities*, 1(2), 1-8.
- Mukwege, D. (2022). *La fuerza de las mujeres*. Trad. de Alejandro Pradera. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- Nicolau, A.; Iribarren, T. (2020). «The Staging of Ciudad Juárez's Femicide: Àlex Rigola and Angélica Liddell Speak for the Victims». *New Theatre Quarterly*, 36(2), 131-48.
- Nussbaum, M. (2022). *Baluards de la supèrbia. Violència sexual, responsabilitat i reconciliació*. Trad. de Míriam Cano. Barcelona: Arcàdia.
- Pena, N. (2019). «Por una desobediencia lectora». *Paradigma. Revista universitaria de cultura*, 22, 114-17.
- Pardo Bazán, E. (2018). *El encaje roto. Antología de cuentos de violencia contra las mujeres*. Patiño Eirín, C. (ed.). Zaragoza: Contraseña.
- Pollitt, K. (1991). «Hers: The Smurfette Principle». *The New York Times*, 4 Julio.
- Pozo-Sánchez, B.; Padilla-Carmona, C. (2021). «Criptoginia: una palabra nueva, un concepto para investigar». *Quaderns de filologia. Estudis lingüístics*, 26, 175-92.
- Segato, R.L. (2006). *La escritura en el cuerpo de las mujeres asesinadas en Ciudad Juárez. Territorio, soberanía y crímenes de Segundo Estado*. Ciudad de México: Ediciones de la Universidad del Claustro de Sor Juana.
- Segato, R.L. (2021). «Crueldad: pedagogías y contra-pedagogías». *Lobo suelto*, 1-3. http://morenflix.mx/wp-content/uploads/2021/03/Segato_Crueldad_-_pedagogias-y-contra-pedagogias.pdf.

- Segato, R.L. (2014). «Las nuevas formas de la guerra y el cuerpo de las mujeres». *Revista Sociedade e Estado*, 29(2), 341-71.
- Segato, R.L. (2016). *La guerra contra las mujeres*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Showalter, E. (1971). «Women and the Literary Curriculum». *College English*, 32(8), 855-62.
- Vergès, F. (2022). *Una teoria feminista de la violència. Per una política antiracista de la protecció*. Trad. d'Oriol Valls i Fornells. Manresa: Tigre de Paper.
- Wolf, N. (1991). *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Against Women*. New York: William Morrow and Company, Inc.
- Žižek, S. (2009). *Sobre la violencia: seis reflexiones marginales*. Barcelona: Edicions Paidós.

Obres recomanades | Obras recomendadas | Further reading

- Atkinson, M. (2017). *The Poetics of Transgenerational Trauma*. New York; London: Bloomsbury.
- Bessel, R. (2015). *Violence: A Modern Obsession*. London: Simon & Schuster.
- Bettaglio, M.; Mandolini, N.; Ross, S. (2018). *Rappresentare la violenza di genere: sguardi femministi tra critica, attivismo e scrittura*. Milano: Mimesis.
- d'Eaubonne, F. (2019). *El sexocidi de les bruixes*. Trad. de M. Martínez. [s.l.]: Incorpora.
- Galtung, J. (2016). «La violencia: cultural, estructural y directa». *Cuadernos de estrategia*, 183, 147-68.
- Gunne, S.; Brigley Thompson, Z. (eds) (2009). *Feminism, Literature and Narratives. Violence and Violation*. New York: Routledge.
- Hansen, B. (2000). *Critique of Violence: Between Poststructuralism and Critical Theory*. London; New York: Routledge.
- Horeck, T. (2004). *Public Rape: Representing Violation in Fiction and Film*. London; New York: Routledge.
- Julibert, E. (2022). *Hombres fatales. Metamorfosis del deseo masculino en la literatura y el cine*. Barcelona: Acantilado.
- Mascarell, P.; Zaragoza, V. (2022). *Encerradas. Mujer, escritura y reclusión*. València: Tirant Humanidades.
- Moreno Llaneza, M. (2010). «La literatura universal como recurso de aula para la prevención de la violencia contra las mujeres». *Tabanque. Revista pedagógica*, 23, 83-98.
- Moss, D. (2020). «More Than 'Rotten Apples': Australian Literature and the Possibility of Redemption for Men Who Abuse». *Journal of the Association for the Study of Australian Literature*, 20(1), 1-15.
- Rodó-Zárate, M. (2021). *Interseccionalitat. Desigualtats, llocs i emocions*. Pròleg de Pastora Filigrana García. Manresa: Tigre de Paper.
- Segato, R.L. (2016). *La guerra contra las mujeres*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Stringer, R. (2014). *Knowing Victims: Feminism, Agency and Victim Politics in Neoliberal Times*. Hoboken (NJ): Taylor and Francis.
- Tanner, L.E. (1994). *Intimate Violence: Reading Rape and Torture in Twentieth-Century Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Zaganiaris, J. (2013). «Entre libéralisation de la sexualité et exercice de la violence symbolique. Ambivalence des masculinités dans la littérature marocaine de langue française». *Cahiers d'études africaines*, 209-10, 367-85.

Biblioteca di *Rassegna iberistica*

1. Arroyo Hernández, Ignacio; del Barrio de la Rosa, Florencio; Sainz Gonzalez, Eugenia; Solís García, Inmaculada (eds) (2016). *Geométrica explosión. Estudios de lengua y literatura en homenaje a René Lenarduzzi*.
2. Gayà, Elisabet; Picornell, Marcè; Ruiz Salom, Maria (eds) (2016). *Incidències. Poesia catalana i esfera pública*.
3. Bou, Enric; De Benedetto, Nancy (a cura di) (2016). *Novecento e dintorni. Grilli in Catalogna*.
4. Scarsella, Alessandro; Darici, Katuscia; Favaro, Alice (eds) (2017). *Historieta o Cómic. Biografía de la narración gráfica en España*.
5. Bognolo, Anna; del Barrio de la Rosa, Florencio; Ojeda Calvo, María del Valle; Pini, Donatella, Zinato, Andrea (eds) (2017). *Serenísima palabra. Actas del X Congreso de la Asociación Internacional Siglo de Oro* (Venecia, 14-18 de julio de 2014).
6. Monegal, Antonio; Bou, Enric; Cots, Montserrat (eds) (2017). *Claudio Guillén en el recuerdo*.
7. Bou, Enric; Zarco, Gloria Julieta (eds) (2017). *Fronteras y migraciones en ámbito mediterráneo*.
8. Mistrorigo, Alessandro (2018). *Phonodia. La voz de los poetas, uso crítico de sus grabaciones y entrevistas*.
9. Parra Bañón, José Joaquín (ed.) (2018). *Casas de citas. Lugares de encuentro de la arquitectura y la literatura*.
10. Giuliani, Luigi; Pineda, Victoria (eds) (2018). *«Entra el editor y dice»: ecdótica y acotaciones teatrales (siglos XVI y XVII)*.
11. Turull i Crexells, Isabel (2018). *Carles Riba i la llengua literària durant el franquisme. Exercicis de simplicitat*.
12. Gifra Adroher, Pere; Hurtley, Jacqueline (eds) (2018). *Hannah Lynch and Spain. Collected Journalism of an Irish New Woman, 1892-1903*.
13. Colmeiro, José; Martínez-Expósito, Alfredo (eds) (2019). *Repensar los estudios ibéricos desde la periferia*.

Per acquistare | To purchase:
<https://fondazionecafoscari.storen.com/shop>

14. Regazzoni, Susanna; Cecere, Fabiola (eds) (2019). *America: il racconto di un continente* | *América: el relato de un continente*.
15. Presotto, Marco (ed.) (2019). *El teatro clásico español en el cine*.
16. Martínez Tejero, Cristina; Pérez Isasi, Santiago (eds) (2019). *Perspetivas críticas sobre os estudos ibéricos*.
17. Parra Bañón, José Joaquín (ed.) (2020). *Lugares ¿Qué lugares?*
18. Carol Geronès, Lídia (2020). *Un "bric-à-brac" de la Belle Époque. Estudio de la novela "Fortuny" (1983) de Pere Gimferrer*.
19. De Benedetto, Nancy; Ravasini, Ines (a cura di) (2020). *Le letterature ispaniche nelle riviste del secondo Novecento italiano*.
20. Demattè, Claudia; Maggi, Eugenio; Presotto, Marco (eds) (2020). *La traducción del teatro clásico español (siglos XIX-XXI)*.
21. Iribarren, Teresa; Canadell, Roger; Fernàndez, Josep-Anton (eds) (2021). *Narratives of Violence*.
22. Corsi, Daniele; Nadal Pasqual, Cèlia (a cura di) (2021). *Studi Iberici. Dialoghi dall'Italia*.
23. Casas, Arturo (2021). *Procesos da historiografía literaria galega. Para un debate crítico*.
24. Sáez, Adrián J. (ed.) (2021). *Admiración del mundo. Actas selectas del XIV Coloquio Internacional de la Asociación de Cervantistas*.
25. Kortazar, Jon (ed.) (2022). *De la periferia al centro: nuevas escritoras vascas*.
26. Forgetta, Emanuela (2022). *La città e la casa. Spazi urbani e domestici in Maria Aurèlia Capmany, Natalia Ginzburg, Elsa Morante e Mercè Rodoreda*.
27. Paratore, Carlotta (2023). *Tradurre l'umorismo, tradurre Jardiel Poncela. Con traduzione integrale di "Los ladrones somos gente honrada"*.
28. Martínez Pérsico, Marisa (2023). *El poeta arquitecto. Espacios, lenguas y lenguajes en las 'obras' de Joan Margarit*.
29. Zarco, Julieta (2023). *Habitando un mismo suelo. Quechua santiagueño y español: entre migración, bilingüismo y traducción*.
30. Bou, Enric; Lunardi, Silvia (eds) (2023). *Iberismo(s)*.
31. Santa María de Abreu, Pedro (2023). *Imperiales esperpentos ibéricos. "As Naus", de António Lobo Antunes, ante "Tirano Banderas", de Valle-Inclán*.

Aquest llibre és una guia pràctica i detallada dels passos que has de seguir a l'hora de dur a terme un treball acadèmic que tracti la representació de les violències masclistes en textos literaris. La guia posa a l'abast de la comunitat acadèmica un marc analític per poder-lo aplicar, amb rigor i de manera productiva i crítica, en l'elaboració d'un discurs interpretatiu d'obres literàries que plasmen les violències contra les dones.

Este libro es una guía práctica y detallada de los pasos que debes seguir para llevar a cabo un trabajo académico que trate la representación de las violencias machistas en textos literarios. La guía pone al alcance de la comunidad académica un marco analítico para poder aplicarlo, con rigor y de manera productiva y crítica, en la elaboración de un discurso interpretativo de obras literarias que plasman las violencias contra las mujeres.

This book is a detailed practical guide to the steps you should follow when carrying out research on how male violence is represented in literary texts. It provides the academic community with an analytical framework that can be applied rigorously, productively and critically when writing interpretative discourse on literary works that depict violence against women.

Università
Ca' Foscari
Venezia